

STEEN
HUIS
MEIJERS
515|2022

Eelde-Paterswolde

Cultuurhistorische waardenstelling en transformatiekader

oktober 2022

Inhoudsopgave

Deel 1. Dorpsbiografie Eelde	9	Deel 2. Centrum Eelde	96	Deel 3. Locatiebijsluiters	139
Eletha, de poort van Drenthe	11	Aanleiding: motie 2021.29	97	Locaties transformatiekader	140
De Eelder Marke, een kort bestaan	15			Cultuurhistorische randvoorwaarden	141
De havezaten en landgoederen	19	Ontwikkelgeschiedenis	98	Bladergroenschool, Bähler Boermalaan	142
Turfwinning Paterswoldsemeer en Friesche Veen	22	De situatie in 1830	99	Boterdijk/Onlandseweg	144
Kantelmoment: verbeterde infrastructuur	27	Uitbreidingsplan Verdenius, 1936	101	Hoofdweg/De Braak	146
Boerendorp – tuindersdorp - arbeidersdorp	36	Herziend uitbreidingsplan Van Loo, vanaf 1947	103	Zuideinde	148
Schipsloten	38	Voor- en achterkant van de winkelstraat	105	Esweg/Eskampenweg	150
De Coöperatieve stoom zuivel- en boterfabriek	39	Plannen voor het winkellint	108	Drift	152
Diagnose van de dorpsgemeenschap Eelde	40	Integraal dorpsvernieuwingplan, 1987	111	Westrand Eelde	154
Een inzichtelijk onderzoek	42	25 jaar tekenen aan het centrum, 1997-2022	117		
Groei van het dorp	45			Eindnoten en bronnen	157
Speeltuinen en hotels, melk en aardbeien	46	Cultuurhistorische waardering centrum Eelde	126	Bijlagen	
Kantelmoment: vliegveld Eelde	48	Landschappelijke en stedenbouwkundige waarden	126	1. Archeologische beleidskaart gemeente Tynaarlo	160
Het eerste uitbreidingsplan, 1936	56	Architectonische waarden	127	2. Cultuurhistorische beleidswaardenkaart gemeente	162
Bezwaar van de Bond Heemschut, 1935	58	Archeologische waarden	127	3. Cultuurhistorische Hoofdstructuur	164
Oorlog en bevrijding	59	Fricities	128	provincie Drenthe	164
Eelde forensendorp	63	Aandachtspunten en fricties	128		
Een nieuw uitbreidingsplan, 1947-1954	65			Colofon	167
De komst van de Rijksluchtvaartschool, 1953	69	Transformatiekader vanuit cultuurhistorie	129		
Het Structuurplan van 1959	73	Algemene uitgangspunten	130		
Het forensen- en recreatiedorp groeit	77	Stedenbouwkundige uitgangspunten	131		
Eelde sportdorp	83	Uitgangspunten voor de buitenruimte	132		
Structuurplan 1970	85	Functionele uitgangspunten	133		
Spierveen	87	Architectonische uitgangspunten	134		
Nota open plekken, 1988	88	Een wandeling door het nieuwe dorpscentrum	135		
De wijk Ter Borch	90				
De Onlanden	91				
Polder Oosterland Lappenvoort	92				
Grote Veen alsnog bebouwd, 2007	93				
Paletkaart	95				

Inleiding

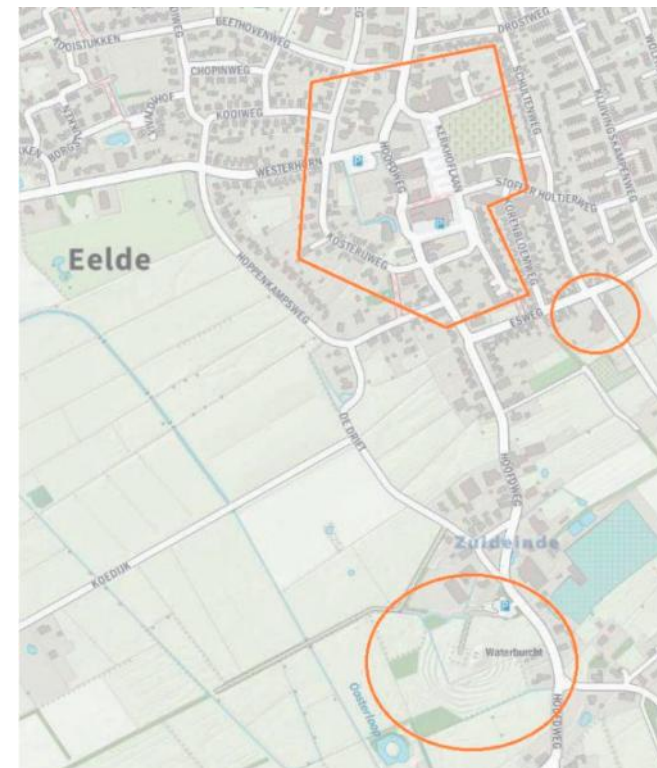
Eelde-Paterswolde is een Drents dorp en een grensdorp. Al eeuwen is de invloed van de stad Groningen hier bepalend voor het wonen, voor de lokale economie, maar ook voor de ontwikkeling van de unieke landschapsstructuren. Het zegt veel dat de beeldbank van de Groninger Archieven meer over Eelde en Paterswolde bevat, dan die van het Drents Archief. Eelde en Paterswolde zijn van oorsprong separate dorpen (in Eelde staat de kerk, in de dorpskern aan de rand van de es) die in de loop van de tijd aan elkaar zijn vastgegroeid. De natuurlijke ligging van de dorpen is uniek, relatief hoog op de Tynaarlo-rug, waar het water afstroomt naar de beekdalen van het Eelderdiep aan de westkant en de Drentse Aa aan de oostkant. Inmiddels zijn beide dorpen uitgebreid met vele wijken in de lagere delen. Beide dorpen kenden van oudsher boeren en tuinders, landgoedeigenaren en ambachtslieden en een unieke sociale structuur – omdat de landgoedeigenaren met hun grote bezit een sterke invloed op de dorpen(politiek) uitoefenden. In de tweede helft van de twintigste eeuw groeiden beide dorpen uit tot forensenplaatsen. Er kwamen middelbare scholen, nieuwe voorzieningen en de landgoederen werden omgezet in stichtingen of geschonken aan Natuurmonumenten. Recent is daar het natuurgebied annex waterbuffer de Onlanden bijgekomen. Het resultaat is een dorpenstructuur omringd door een fenomenale verzameling landschappen met grote afwisseling: hoog en laag, droog en nat, oud en nieuw. Een dubbeldorp om te koesteren en behoedzaam door te ontwikkelen vanuit de eigen landschappelijke waarden.

In Eelde-Paterswolde spelen meerdere ingrijpende ruimtelijke opgaven. Het dorpscentrum van Eelde is wel de bekendste. Maar ook zijn er maatschappelijke ontwikkelingen die hun weerslag hebben, zoals het stoppen van tuinders en het vrijkomen van grote kassencomplexen,

het vrijkomen van schoolgebouwen door nieuwbouw en het omzetten van ‘open plekken’ langs de oude dorpslinten in woningbouwlocaties. De gemeente Tynaarlo heeft de afgelopen tien tot vijftien jaar een reeks van nieuwe ruimtelijke initiatieven in Eelde-Paterswolde begeleid, vaak op initiatief van projectontwikkelaars. Ook zijn er grote nieuwe wijken gebouwd, zoals Grote Veen en Ter Borch. Eelde en Paterswolde verstedelijken, niet alleen door de bebouwing die wordt toegevoegd, maar ook door de manier en maat waarop deze wordt geplaatst en ontworpen. Al deze ruimtelijke vraagstukken spelen zich grotendeels af in de bebouwde randen van de rijksbeschermd dorpsgezichten van de landgoederenzone. Deze status is voor de kwaliteitsborging afhankelijk van de publieke gezagen: gemeente, provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De vraag hoe de nieuwe ontwikkelingen zich verhouden tot de landschappelijke en historische waarden van het dorpscentrum, was aanleiding om ons bureau te vragen om een cultuurhistorische waardestelling te maken (Raadsmotie 9 november 2021). De vraag werd vervolgens in de opdrachtformulering uitgebreid naar een cultuurhistorische duiding van beide dorpen op de grotere schaal alsmede een zevental actuele mogelijke ontwikkellocaties. SteenhuisMeurs is een bureau voor cultuurhistorie en gebiedsontwikkeling. Ze maakte in 2018 ook de cultuurhistorische waardestelling van (beschermd dorpsgezicht) Dennenoord en adviseert Lentis en gemeente over een zorgvuldige transformatie van het Dennenoordterrein. In 2021 onderzocht SteenhuisMeurs het beschermd dorpsgezicht van Zuidlaren en adviseerde over de koers van de ruimtelijke opgaven aldaar. Nu, in 2022 bij het aantreden van een nieuw College en een nieuwe Gemeenteraad is Eelde-Paterswolde aan de beurt.

↓ Aandachtsgebieden motie 21.29, gemeenteraad Tynaarlo, 9 november 2021.

Wat zijn nu de constanten, welke eigenschappen gelden nog altijd voor Eelde-Paterswolde, wat is het dna? Daarover gaat het eerste hoofdstuk, de dorpsbiografie 'Drents dorp – grensdorp', waarin de ruimtelijke ontwikkeling van het dorp als geheel chronologisch wordt neergezet, op een hoog abstractieniveau. Als volgende stap wordt ingezoomd op de historische ontwikkeling van het dorpscentrum. Tot slot wordt in een zogenaamd transformatiekader vanuit cultuurhistorie richting en randvoorwaarden gegeven voor een behoedzame doorontwikkeling van het dorpscentrum alsmede voor een zevental andere locaties. Hoe kunnen plekken vanuit kwaliteit en eigenheid doorontwikkelen? Wat is, om het zo te zeggen, het 'laadvermogen' van een plek voor nieuwe ontwikkelingen? Waar moet je dan op letten en welke ruimtelijke kaders horen daarbij?

Wij bedanken onze gedelegeerde opdrachtgever Janet Bosma en de begeleidingsgroep, met daarin ook de provincie Drenthe, voor hun vertrouwen en input. In deze definitieve versie hebben we alle opmerkingen verwerkt.

We waarderen het enorm dat meerdere kenners in Eelde-Paterswolde met ons in gesprek wilden gaan. We noemen ze hier met hun typering die zij over Eelde-Paterswolde maakten. Harm Katoele (Kraus Groeneveld stichting) noemt

het 'hele, hele sterke verenigingsleven dat er is.' Jur Eckhardt (OI Eel) zegt: 'Mevrouw Bähler Boerma ging het alcoholisme te lijf.' Vera Lollema (OI Eel): 'Als je eenmaal binnenbent in Eelde is het goed.' Martijn Bakker (Staatsbosbeer): 'De Onlanden zijn fantastisch, maar de beekdalen horen hun oude overloopfunctie terug te krijgen.' Willem Kastelein (Waterschap Hunze en Aas): 'Er komt zoveel water uit op het gemaal aan de Meerweg, via de schipsloten, van het vliegveld en de woonwijken, uit Glimmen en Haren – dit is echt een aandachtspunt.' Edwin Rittersma, (Waterschap Noorderzijlvest): 'Delen van de stad Groningen, van Appingedam en Eelde-Paterswolde zijn onze zorgenkindjes. Daar zijn grote risico's in het nabije waterbeheer en hittestress. Maak een gezond watersysteem; verbind doodlopende connecties. Breng de Watertoets terug in de planvorming.'

Tot slot danken wij Niels Ebbinge die ons hielp het Gemeentearchief van Eelde te raadplegen en onvermoeibaar sjouwde met de vele dozen.

SteenhuisMeurs, Paterswolde, 6 oktober 2022

dr Marinke Steenhuis
Vita Teunissen Msc MA

Begeleidingsgroep

Gemeente Tynaarlo

Bernard Dijkstra, beleidsadviseur Planontwikkeling
Janet Bosma-Heun, projectbegeleiding Cultuurhistorisch onderzoek Eelde-Paterswolde
Janine de Kleine, beleidsadviseur Ruimtelijke Ordening
Rob Schreibers, stedenbouwkundig adviseur
Silvia van der Werff, stedenbouwkundig adviseur
Suzanne Dekker, beleidsadviseur Natuur en Landschap

Provincie Drenthe

Marieke van der Heide, waarnemend beleidsadviseur
Cultuurhistorie, Ruimte en Monumenten
Minke van Netten, ondersteuner Cultuurhistorie & Ruimte
Sterre Brummel, beleidsadviseur Cultuurhistorie & Ruimte,
Monumentenzorg

Deel 1

Dorpsbiografie

↓ Oude fundering van de kerk van Eelde. [DA]

↓ De Waterburcht bij het Zuideinde. [SHM]

Eletha, de poort van Drenthe

↓ Goudgulden uit Mainz, 1880, gevonden in Eelde. [GM]

'Eelde, waarbij de gehuchten Paterwolde, Oosterbroek en Eelderwolde behoren, werd vroeger Elden, Elte, Eelt en in het latijn Eletha genaamd', zo schreef emeritus predikant T.A. Romein in 1861.¹ Lang vóór de menselijke vestiging in Eelde en Paterswolde werd de bodem van Drenthe gevormd door ijs en smeltwater. Het Drents Plateau werd door de Scandinavische gletsjers opgestuwd en vormt lange zandruggen, waarvan de Hondsrug de bekendste is. Eelde-Paterswolde ligt één zandrug westelijker, op de Tynaarlug. Het smeltwater sleet de beekdalen van de Drentse Aa en het Eelderdiep uit en zorgde in de tussengelegen laagtes voor veenvorming. De ijstijden zorgden dus voor twee landschappen die samen het beeld van Drenthe bepalen: zand en veen.

In de Vosbergen is een grafheuvel gevonden van ruim 4000 jaar oud, een vondst die duidt op vroege menselijke bewoning van de hogere gronden.² Van een vaste nederzetting was toen nog geen sprake. Zo'n vijfduizend jaar later is dat wel het geval. De bodemkaart op de volgende pagina, een reconstructie van het jaar 1250 na Christus, laat de Tynaarlug zien in bruin, met ter orientatie in een rode stip de latere stad Groningen. De gele stip is Eelde-Paterswolde. Het smeltwater stroomde af in de genoemde beekdalen, en zorgde bij stagnatie voor veenvorming. Archeologen hebben meerdere veenterpen uit de middeleeuwen gevonden bij het Eelderdiepje en het Frieseveen, sporen van menselijke bewoning.³ Enkele van de veenterpen zijn tegenwoordig nog zichtbaar als eilandjes in het Paterswoldsemeer, en ook in de Onlanden ligt een reeks veenterpen. Eelde-Paterswolde wordt al eeuwen beïnvloed door de ligging vlakbij de stad Groningen en is een dorp omringd

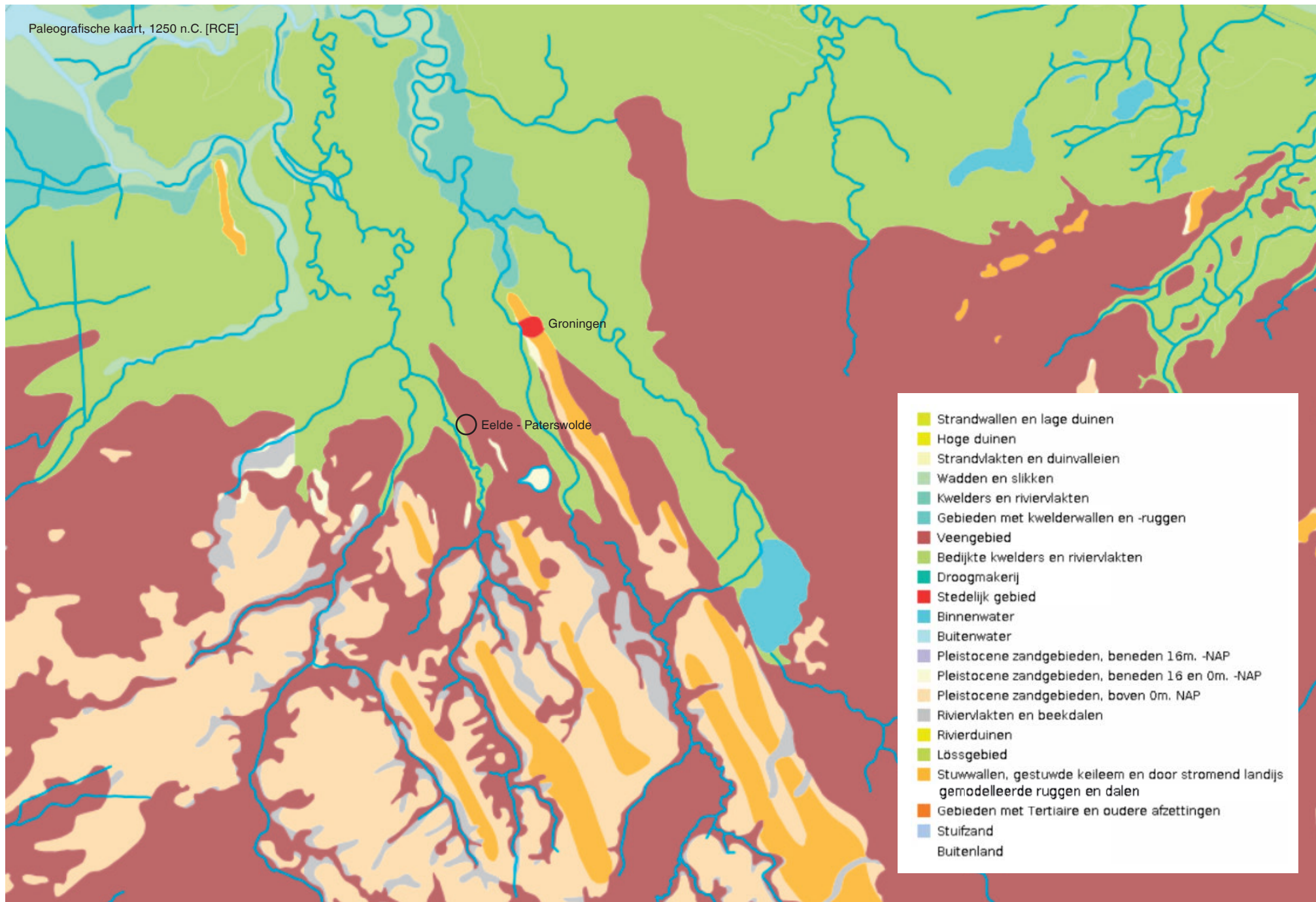
door unieke, verschillende landschappen. Geflankeerd door de ooit uitgestrekte venen achter Winde en Bunne en de venen die wij nu als vliegveld Eelde kennen, vormde het oude dorp Eelde een hoger gelegen voorpost van strategisch belang voor de stad Groningen. Op de kaart van Beckeringh uit 1781 zien we goed hoe Eelde op een kruispunt van de route vanuit Friesland via Leek, Roden en Peize ligt, maar ook op de route over de heides naar Assen, terwijl via Yde, Glimmen en Midlaren de hoofdweg tussen Groningen en Coevorden bereikt kon worden. Het Hoornsche Diep was de belangrijke waterverbinding naar Groningen, met aansluiting op het stelsel van waterwegen naar alle windstreken.

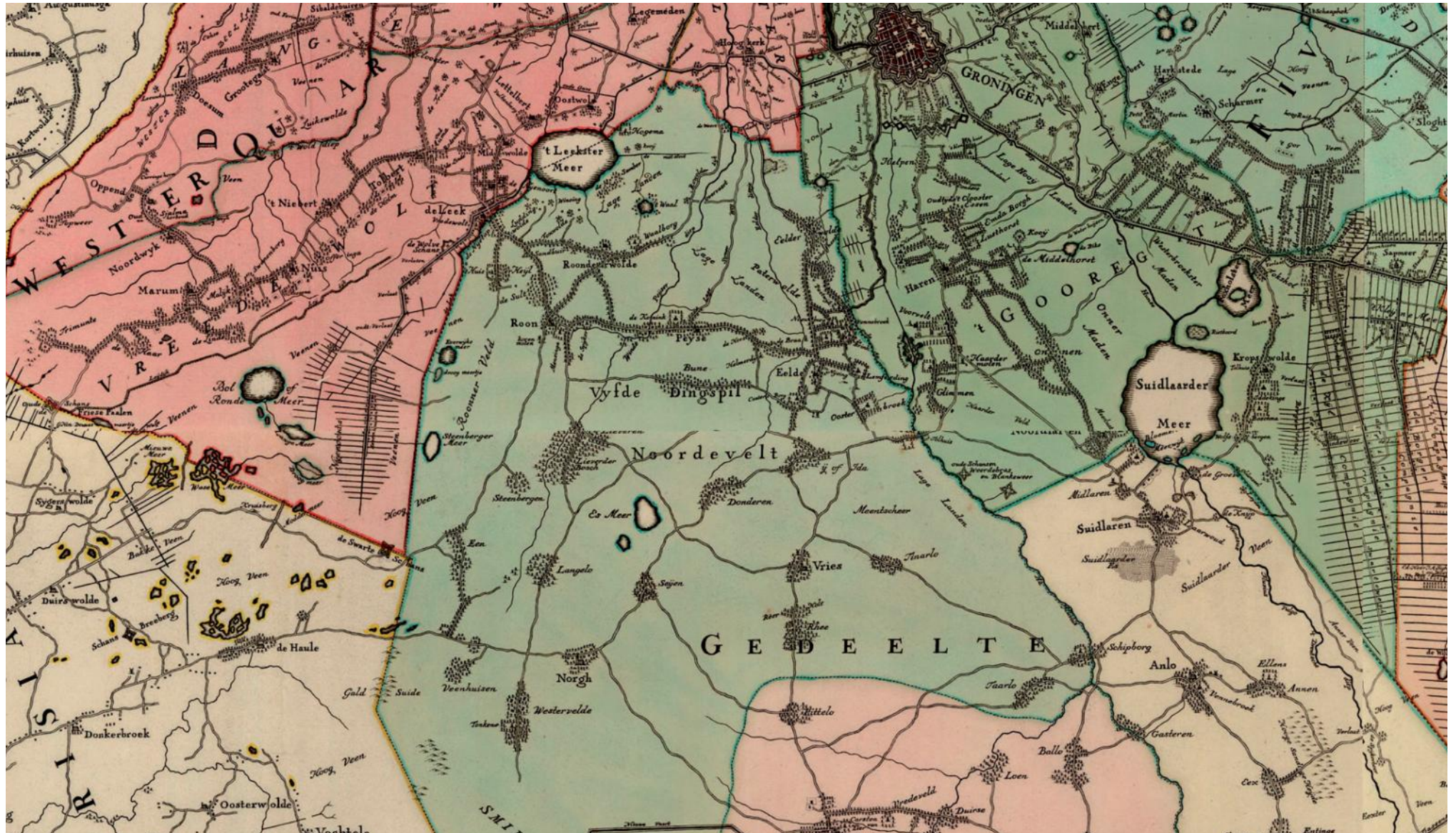
De Waterburcht aan het Zuideinde werd in de dertiende eeuw op deze plek gebouwd als burcht van de Schulte van Eelde, die zich daarmee kon verdedigen tegen de legers van de bisschop van Utrecht, die zeggenschap had over het 'Lantschap' van Drenthe.⁴ Meermalen zijn ook troepen van andere pluimage door het dorp getrokken, met plunderingen en brand tot gevolg. Het dorp Eelde brandde af in 1241, tijdens de oorlog van de Groenebergers tegen de Gelkingen. De Waterburcht, in oude bronnen wel Luefage genoemd (komt hier de naam Luchtenburg, het gehucht dat op veel oude kaarten staat aangegeven, vandaan?), werd in 1266, nog tijdens de bouw, alweer verwoest.⁵ Maar ook tijdens de Gronings-Ostfriesse oorlog die van 1413 tot 1415 duurde, lag Eelde onder vuur. De Groningers blokkeerden de Eems en wilden dat de Lubeckse kooplieden geen handel meer dreven met Keno van Emden. Keno hield er een heel eigen stijl op na: hij nam het Slot bij Termunten in, stak twee sluizen in Reiderland in brand en legde zijn vloot voor Farmsum en zijn troepen bij Eelde, vanwaar hij de stad Groningen van de zuidkant innam.⁶ De vondst van een vijftiende eeuwse

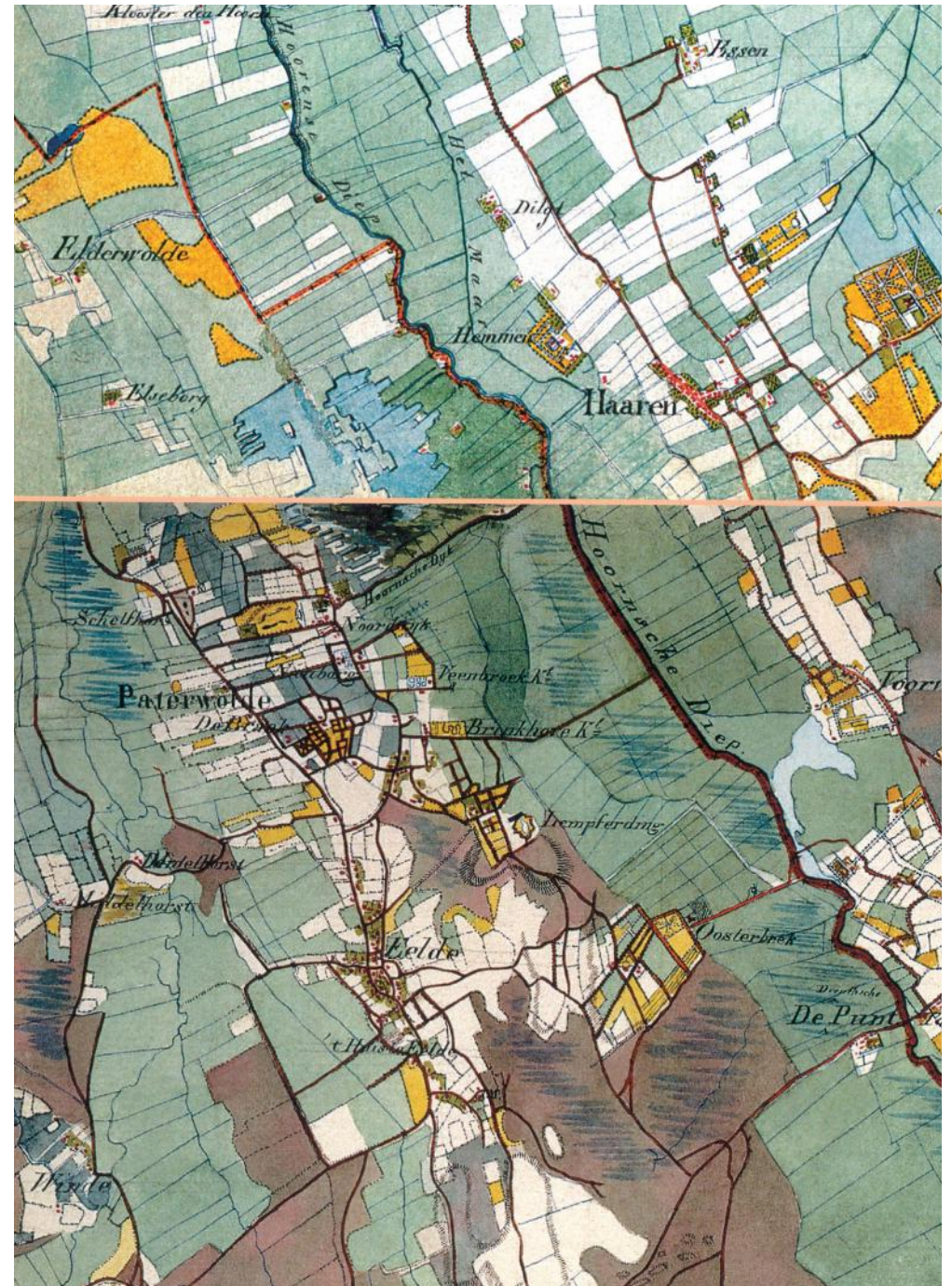
goudgulden uit Mainz duidt op internationale (militaire?) bezoekers. Ook de eigenaar van de versterkte plaats de Schelfhorst was zijn leven niet veilig. In 1600 kreeg hij schadevergoeding vanwege de plunderingen ten tijde van het Beleg van Groningen.⁷

Voor 1646 werd op de plek van de Waterburcht havezate Ter Borch gebouwd, die weer werd afgebroken in 1801. Zo liggen de lagen van de tijd, zichtbaar en onzichtbaar, nog altijd in onze bodem verborgen. De tufstenen restanten onder de huidige dorpskerk wijzen op een eerdere, veertiende eeuwse kerk op deze plek. Eelde is een oud dorp. De rol als voorpost heeft het dubbeldorp nog altijd, maar nu als woonplaats van vele op Groningen, en in mindere mate Assen, gerichte inwoners.

De Eelder Marke, een kort bestaan

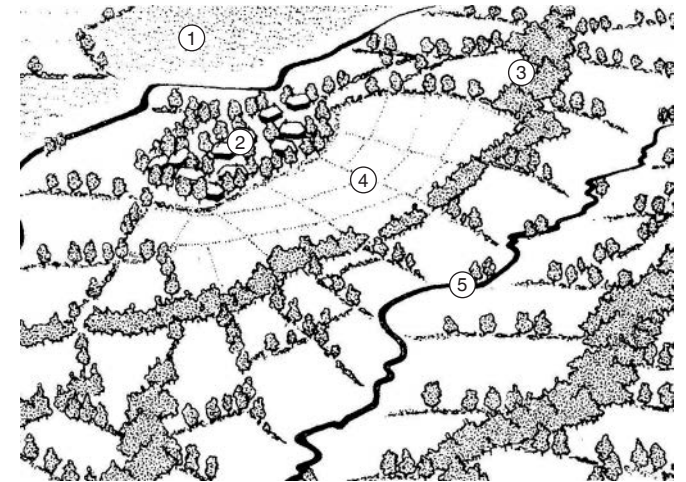
Akkerbouw in Drenthe: dat betekent rogge, boekweit en haver op de essen. De esvorming, van losse arealen tot een aaneengesloten es vond plaats tussen 700 en 1200 na Christus. De boerenbevolking leefde in zogenoemde esdorpen, en verenigde zich vanaf de 13^e eeuw in marke-organisaties.⁸ Daarin waren boeren van verschillende welstand en bezit georganiseerd in een collectief dat gemeenschappelijk de esgronden, de madelanden, heidegronden en hakhoutbosjes gebruikte, en elkaar ook in het sociale leven ter zijde stond. Zonder dit al teveel te willen romantiseren – de mensen hadden elkaar in het barre boerenbestaan zonder kunstmest hard nodig – bevat het marke-systeem veel kenmerken van een circulair bedrijf. Alle landschappen rond het dorp werden gebruikt vanuit hun geschiktheid in de kringloop. De heide werd begraaasd door schapen, die 's avonds op de brinken samen werden gebracht door de schaapherder. De es werd bemest met schapemest vermengd met heideplaggen. Het beekdal was geschikt voor het weiden van koeien. De hakhoutbosjes dienden voor planken, klompenhout, meubels en doodskisten. Typisch voor grote delen van Drenthe is het beeld van de boerderijen, los gegroepeerd aan de randen van de brinken, met een branddobbe en omgeven door zware eiken.

In Eelde was de dorpsstructuur anders, maar het landgebruik hetzelfde. Eelde wordt wel een 'flank-esdorp' genoemd, langs de rand van de es uitgegroeid als een nederzetting met een langgerekte structuur.⁹ Opvallend is dat de entree van de kerk zich niet op de es, maar op de Kosterijweg met de daarachter gelegen hooilanden aan de westzijde richt. De Hooiweg, waarlangs het hooi uit het stroomdal van het

Eelderdiep werd vervoerd, was samen met de Boerheksteeg (nu Esweg) een van de belangrijkste routes over land en ging over in de Kosterijweg. De overwegend uit boerderijen bestaande bebouwing bevond zich hoofdzakelijk aan de Hoofdweg, waar de hoogste dichtheid bereikt werd tussen de afslagen Esweg - Duinerlaan, en Kosterijweg - Hooiweg. Enigszins afzijdig hiervan lag in het zuiden bovendien nog het Zuideinde met boerderijen aan de Hoofdweg en het begin van de Molenweg. Daar stond tot de sloop in 1927 een korenmolen, met goede windvang over de open es. Ook langs de Kerkhoflaan (op de plek van de huidige Lidl) stond tot 1919 een korenmolen, alsmede aan de Drostweg, in 1896 door brand verwoest.

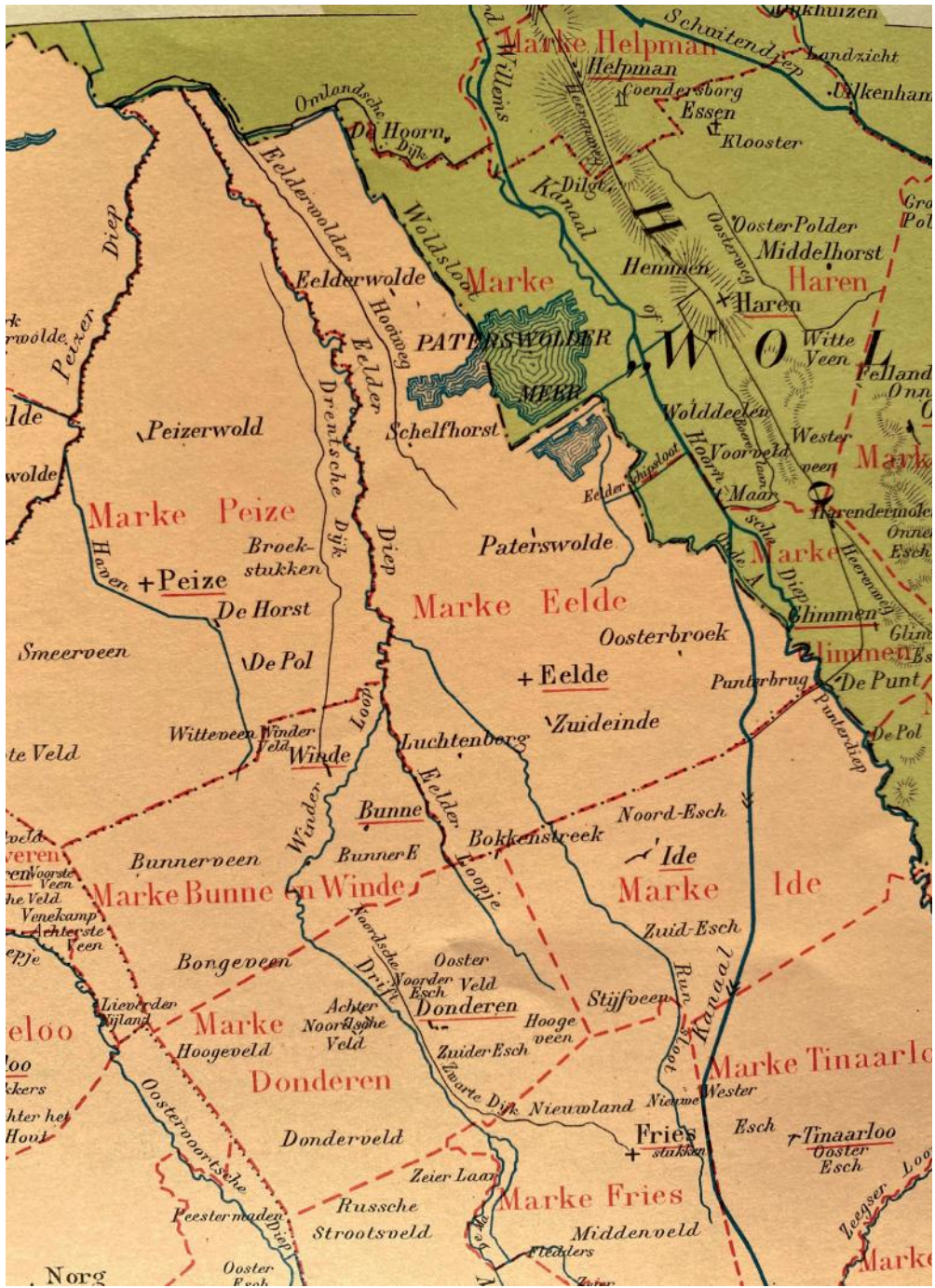
Er was wel degelijk een Marke van Eelde, waaronder ook de es van Paterswolde viel, maar al in 1603 bleek de sterke invloed van Groningen, omdat de stad telkens probeerde stukken hooiland te verwerven.¹⁰ In het midden van de zeventiende eeuw lijkt de marke al opgeheven.¹¹ Dat kwam naast de stedelijke invloed ook omdat de essen van Eelde en Paterswolde relatief klein waren, te klein om een groeiende bevolking van werk te voorzien. Op de kaart van 1905 zijn de essen in wit aangegeven; ze zijn veel kleiner dan bijvoorbeeld de escomplexen van Yde, Tynaarlo en Donderen. Oude bronnen laten zien dat Eeldenaren ook wel de essen van Bunne en Winde gebruikten, tot ongenoegen van die laatste marke-organisaties.¹² Eelde is dus nooit een groot esdorp geweest waarin de boeren de samenleving domineerden, zoals dat in Zuidlaren of Vries wel het geval was – vanwege de grotere esarealen aldaar. Het leidde tot een werkgelegenheidsvraagstuk dat tot in de 20^e eeuw actueel zou blijven, en onder meer werd opgelost met tuinbouw.

- ←← Vorige pagina links: Eelde en Paterswolde op de kaart in de Atlas van Huguenin, 1819.
- ← Vorige pagina rechts: Eelde en Paterswolde, 1905. [Grote Historische Atlas]
- ↓ Het markesysteem. [SHM]
- ↓↓ Boerenmeisje uit Eelde, 1900. [DA]

1. Heide (schapen en mest)
2. Dorp (beschutting, naoberschap)
3. Hakhoutbos
4. Essen (haver en boekweit)
5. Beekdal (vee)

← Marke van Eelde. [Jonge van Ellemeet]

← De kerk van Eelde vanaf de Kosterijweg, 1936. [DA]

↓ De es gezien richting het vliegveld vanaf de dorpsrand van Eelde.
[SHM]

↓ Eskampenweg. [SHM]

De havezaten en landgoederen, een continue ontwikkeling

Al heel vroeg in de geschiedenis van de dorpen Eelde en Paterswolde zijn niet de individuele boeren, maar de eigenaren van voornamelijk huizen met landerijen de bepalende spelers in de dorpen. Op de kaart van Huguenin uit 1819 kan het je niet ontgaan: alle gele vlekken zijn landgoederen en havezaterreinen. Oosterbroek, Lemferdinge, Brinkhoven, Veenbroek (Vennebroek), Nijborg en Noordwijk aan de oostzijde, 't Huis te Eelde, de Braak, Schelfhorst en Elseborg aan de westzijde. Er zijn meerdere generaties van dergelijke huizen. Al eerder noemden we Ter Borch, gebouwd nabij de oude Waterburcht, maar ook Het hof te Lemferdinge wordt al in 1447 genoemd, toen het aan Steven ter Borch werd geschonken, bij zijn huwelijk met Greta van Egten. Oosterbroek, gelegen op de westelijke wal van het stroomdal van de Drentse Aa, was een havezate die al voor 1638 bestond en bepaalde rechten had om zelf te beschikken als 'gerechtigheid en vrijheid.' Wellicht had het huis eenzelfde rol in verdediging van de oversteek van de Drentse Aa (Oude Ae) als Huis ter Hansouwe in Peize dat had bij de oversteek van het Eelder diep. Indrukwekkend is het assenstelsel van Oosterbroek met aan de noordzijde de zichtlaan richting de kerk, waar de herenbank in het koor bestemd was voor de eigenaren van havezate Oosterbroek. De heer van Oosterbroek was immers collator en mocht de predikant en de koster/schoolmeester benoemen.¹³ De zuidelijke zichtlaan was de Molenlaan, waarlangs de boeren van Oosterbroek

het graan naar de molen brachten.¹⁴ In Eelde en Paterswolde stonden maar liefst vier havezaten: Ter Borch, Vennebroek, Huis te Eelde en Oosterbroek. Het bezit van een havezate was één van de voorwaarden voor toelating tot de Ridderschap van Drenthe. Deze Ridderschap vormde vanaf 1603, naast de Eigenerfden, een van de twee standen in de Staten van Drenthe. Voor toelating tot de Ridderschap moest men van adel zijn, een havezate bezitten en er ook in wonen. De edelman moest zelf erkenning van zijn huis als havezate aanvragen. In 1795 kwam een einde aan het staatsrechtelijk begrip havezate. In de 19^e eeuw kwamen er nog een aantal bepalende landgoederen bij: Huis De Duinen op stuifzanden uit de ijstijd, landgoed Vosbergen waarover later meer, en aan de nattere westkant Westerbroek (1842) en De Marsch (moeras), in 1867 gekocht door W.J. Hesselink.

Het voert hier binnen de scope van dit verhaal te ver om van alle landgoederen en havezaten de geschiedenis weer te geven, die is op vele andere plaatsen zeer goed beschreven. Waar het om gaat is dat het huidige Eelde-Paterswolde zowel qua mentaliteit als in ruimtelijk opzicht in sterke mate is gevormd onder de invloed van de eigenaren van de machtige huizen en hun grondbezit. Hun invloed was enorm, er was praktisch geen gemeenteraad nodig. Het houten plafond van de dorpskerk werd in 1715 beschilderd met in de rand familiewapens van de families Nijsingh van het

Nijsinghuis, Canter van ter Borgh, Welvelde en Juckema van Oosterbroek. Ook de kerk zelf bezat veel landerijen.¹⁵ De landgoed- en havezate eigenaren waren samen goed voor het merendeel van het grondbezit, zorgden voor werkgelegenheid, vroegen pachters om een afdracht en bepaalden wat goed was voor hun woonomgeving. Het waren burgemeesters van Groningen (zoals bijv. Joachim Alting aan het eind van de 16^e eeuw en eigenaar van Vennebroek, en Lucas Trip, eigenaar van de Braak in de achttiende eeuw. Zo sterk was hun invloed eeuwenlang, dat de dorpspolitici leken te hebben om zelf beslissingen te nemen. In de achttiende en negentiende eeuw bepaalden Trip van de Braak, De Vos van Rijswijk van Westerbroek, de Moddermannen van Lemferdinge, de Hora Siccama's van Oosterbroek, de Sichter mannen van Noordwijk in hoge mate de koers van het dorp.

De ruimtelijke weerslag van de landgoederen is nog altijd waarneembaar in de uitgebreide laanstructuren, sterrebossen en doolhoven, wandelparken en bosgebieden die Eelde-Paterswolde, veel sterker dan bijvoorbeeld Haren, tot een uniek landschapsdorp maakt. In de reeks van ontspanningslandschappen (het begrip stamt uit de stedenbouw van de jaren twintig) werden de afgelopen jaren de Onlanden nog toegevoegd.

↓ Villa Noordwijk, 1905. [GA]

↓ Lemferdingelaan: Huize Lemferdinge, P.B. Kramer, 1923. [GA]

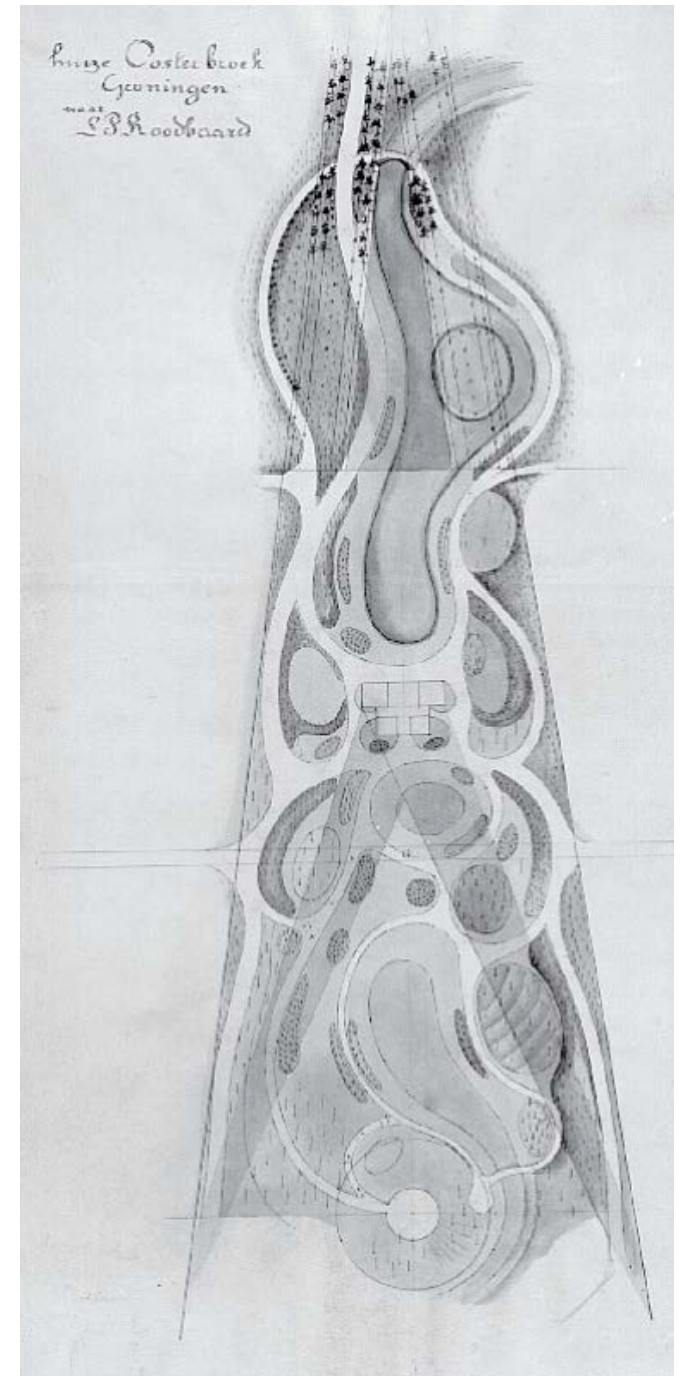
↓ Laan van Vennebroek. [GA]

↓ Huize Oosterbroek, 1905. [GA]

↓↓ Oosterbroek: landgoed Oosterbroek met schoffelende vrouwen, J.G. Kramer, 1880-1903. [GA]

→ Tekening van het assenstelsel door Leonard Springer, naar de tekening van Roodbaard. [WUR]

Turfwinning Paterswoldsemeer en Friesche Veen

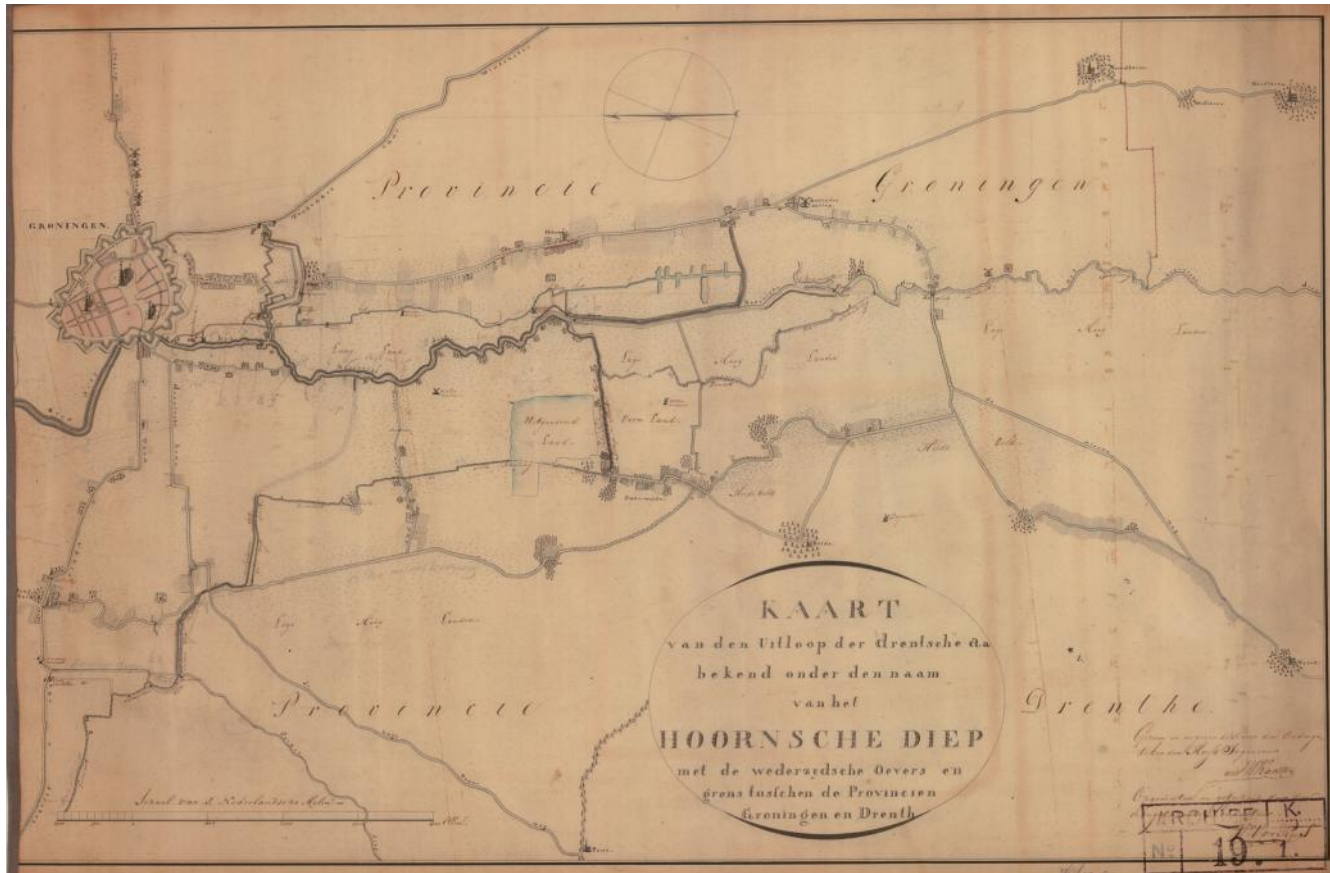
↓ Ontvening, te zien op de kaart van Acker Stratingh uit 1837. [GA]

Land- en tuinbouw en veeteelt zijn verdienmodellen waarbij de bodem een hoofdrol speelt in het telen van gewassen. Veel drastischer is het om de bodem zelf als grondstof uit te baggeren en te verkopen als turf. Vanaf omstreeks 1740 gebeurde dat, eerst met het Paterswoldsemeer en later met het Friescheveen en Elsburger Onland. Veenderijen, zoals deze initiatieven heetten, werden doorgaans in opdracht van een landeigenaar of ondernemer gedaan, en Friese veenarbeiders waren er heel ervaren in – vandaar de naam Friescheveen. De Eelder Samuel Nijsingh en de Harener Jan Warmolts hadden rechten verworven in het gebied ten westen van het Hoornse diep en kregen vergunning om in het huidige Paterswoldse meer turf te graven. In het Friescheveen waren ook verveners uit Paterswolde actief, de namen Arends, Douwes, Hindriks, Rutgers, Ubels en Wietzes worden genoemd.¹⁶

Een prachtige kaart uit de Groninger Archieven uit 1818 laat het uitgeveende land van het Paterswoldse meer zien alsmede het 'veenland' van het Friescheveen. Langs de huidige Meerweg en Hoornsedijk stonden de hutten van de veenarbeiders, die met tredplanken aan hun voeten en een zogenaamd rolmes in de veenbagger ploeterden, zoals we op een veel latere foto uit 1928 (andere plek) zien. Aan de westkant van het Friescheveen, op landgoed Vennebroek, stond ook een veenboerderijtje dat op een schilderij is weergegeven. De uitgeveende gronden transformeerden in waterplassen met een uitzonderlijk hoge ecologische waarde. Volgens het proces van 'omgekeerde appreciatie' werden de uitgeveende natte gebieden de kroonjuwelen van het recreatielandschap van Paterswolde. De bodem bleek een dubbel verdienmodel.

↓ Ontvening bij de Schipsloot, Van Rees, 1818. [GA]

↓ Turfwinning met rolmes en tredplankjes, 1928. [DA]

A.D. Tavenraat, Hooiweg 1903. [RM]

↓ Dorpsbeeld in Paterswolde, 1917. [GA]

↓ Boterdijk, 1900. [GA]

Kantelmoment: verbeterde infrastructuur

Hoewel Eelde in vroeger tijden op een kruispunt van (onverharde) landwegen lag, was de positie van het latere dorp Eelde niet optimaal verbonden met alle windstreken. De continue wisseling van bodemsoorten (zand, veen, ontveende gronden) bood letterlijk geen goed fundament voor een stelsel van hoofdwegen. In de loop van de 19^e eeuw werd de oriëntatie op Groningen over land van toenemende betekenis. In 1823 werd de Rijksweg, de oude Heereweg over de Hondsrug tussen Groningen en Assen verhard en verbreed. Langs de gemoderniseerde weg werden vele landhuizen en villa's gebouwd. Rond 1850 volgde de nieuwe weg Eelde-Eelderwolde, met via de Paterswoldseweg aansluiting met Groningen. De geïsoleerde positie van Eelde werd verder verminderd door de bestrating van het traject Eelde-De Punt (Hoofdweg) in 1877 en, in 1903/04, de verbinding Eelde-Peize. Het Gemeentearchief van Tynaarlo bevat stukken over de 'aanleg van den kunstweg' tussen Haren en Paterswolde uit 1853, maar decennialang kwamen de gemeenten niet tot een overeenkomst.¹⁷ Deze connectie bleef dus nog een tijd lang nat en onbegaanbaar. Nadat in 1911 ook de verharding van de verbinding Eelde-Donderen gereed kwam, was Eelde vanuit bijna alle windrichtingen goed bereikbaar. Geheel in lijn met de van oudsher stedelijke invloed was er in deze periode een grootindustriële die zijn oog op Paterswolde had laten vallen: Jan Evert Scholten (1849-1918). In 1888 kocht hij landgoed De Braak, 25 hectare 'met prachtige aanleg, zwaar opgaand hout, groote

lanen, waterpartijen en uitmuntend groenland, benevens huis, schuren, tuin en arbeiderswoningen, druivenkas en moestuinen.'¹⁸ Scholten liet het landhuis slopen en legde allerlei attracties aan in het park. Een doolhof, kettingbrug en berceau (overdekte loofgang) vormden de trekpleisters voor de betalende bezoekers.

Er was nu een bijna - rechthoek van wegen op de Hondsrug en Tynaarlo ontstaan, begrensd door de Meerweg-Hoofdweg-de Punt- Rijksweg- Glimmen en Haren, die zich in rap tempo vulde met villabouw tussen de bestaande boerderijen. In 1880 kwam de omnibus Groningen-Paterswolde-Eelde, die in 1896 werd vervangen door een paardetram. Inmiddels had Scholten in 1907 geïnvesteerd in de aanleg van de Meerweg, waardoor het Paterswoldsemeer als watersport centrum tot wasdom kwam. Scholten liet zelf onmiddellijk, in 1908 theehuis de Paalkoepel bouwen, en negen jaar later het gebouw van zeil- en vis vereniging VWDTP (1917). Samen met de landgoederen werd Paterswolde een lustlandschap voor recreatie. Generaties dagjesmensen, verenigingen en schoolreisjes togen naar wandelpark De Braak, naar het pretpark van de Twee Provinciën,¹⁹ naar cafe Nijdam en het in 1888 geopende Familiehotel. Particulieren verwelkomden pensioengasten en na de brand van 1922 werd de nieuw opgebouwde havezathe Oosterbroek in 1934 als jeugdherberg ingericht. Kort voor 1940 werden aan de Reigerlaan een aantal zomerhuisjes gebouwd.

- ↓ Noord-Willemskanaal. [GA]
- ↓↓ Café de Passage aan de Hoofdweg
- Kaartje uit 1884, behorende bij de publicatie van de wandelende dominee Jacobus Craandijk, 1884. [VU]

Landgoed Vosbergen: een unieke stedelijke investering voor de Eelder gemeenschap

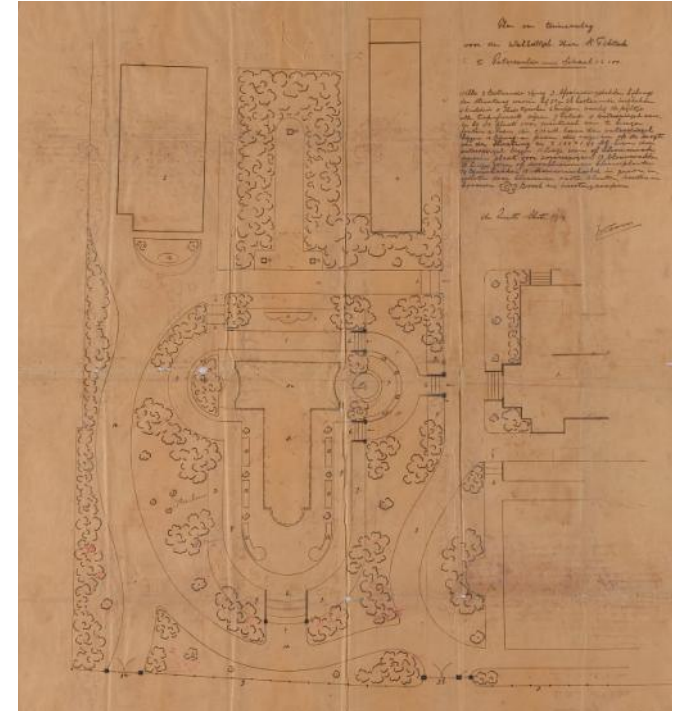
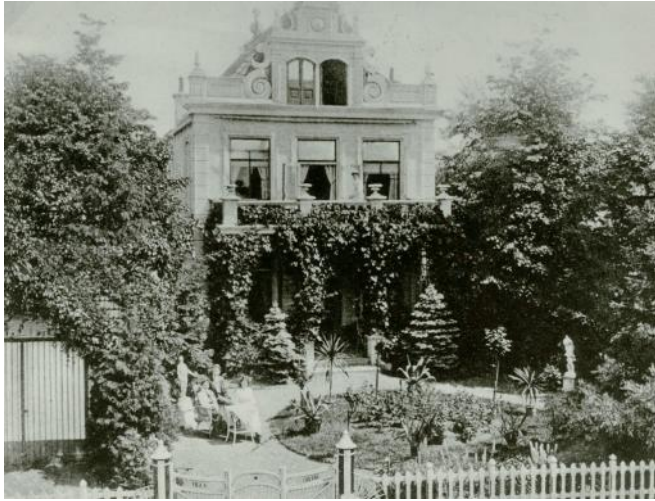
Landgoed Vosbergen werd vanaf 1890 aangelegd door de toen 27-jarige Wilhelmina Berendina Kraus-Groeneveld (1863-1949). Ze kwam uit een Groningse familie van kooplieden en winkeliers. Haar beide ouders, Luitje Groeneveld en Jantje Koning, waren in 1869 gestorven en mogelijk was de erfenis haar aankoopkapitaal. Wilhelmina kocht in 1890 van Kornelis Bekkering 'eene behuizing met boerenwoning en schuur' alsmede een wandelbos met vijver.²⁰ In 1896 trouwde Wilhelmina met Johannes Siegfried Kraus (1860-1937), assuradeur, raadslid en wethouder in Groningen, en zette zij haar aankoopbeleid voort. Zij lieten een bestaande boerderij verbouwen en uitbreiden tot huize Vosbergen. In totaal waren er maar liefst 53 aankopen nodig voor een aaneengesloten eigendom van 79 hectare (met vijf pachtboeren), inmiddels uitgegroeid tot 100 hectare. Het is bijzonder genereus en van onschatbare waarde voor het vestigingsklimaat van Eelde-Paterswolde dat dit echtpaar bij testament de Kraus Groeneveldstichting liet oprichten en het unieke bezit daarmee in feite aan de gemeenschap schonk, 'uit overweging dat het van belang is eene schoone boschrijke omgeving op niet te verre afstand van eene groote stad' te hebben.²¹ Vaste landschapsarchitect was Jan Vroom (1855-1923), wiens zoon in 1919 Kwekerij de Bonte Hoek in Glimmen oprichtte. Vele landgoederen en villatuinen werden door de Bonte Hoek van een bijpassend ontwerp en sortiment voorzien.

- ← Vorige pagina: Vosbergen, 1905. [GA]
- ↓ Villa Gretha aan Hoofdweg 163. [GA]
- ↓↓ De Reigerlaan in het Villapark, 1937. [DA]

- ↓ Huize Vosbergen, 1923 [GA]
- ↓↓ Villa Java aan de Hoofdweg 232 in Paterswolde. [SHM]

- ↓ Tuinaanleg bij Villa Java, van de familie Tiktak, 1914. [WUR]
- ↓↓ Tuin Villa Java. [GA]

↓ Observatie-logeerhuis avn bioloog J.C. Schoute, architect J.W.C. Boks. Ca. 1937. [DA]

Premier Pierson had als minister van Binnenlandse Zaken H. Goeman Borgesius uit Schildwolde in zijn kabinet. Goeman Borgesius zette zich in tegen drankmisbruik en alcoholisme. In 1891 hielp hij een deel van Oosterbroek aan te kopen om er een Sanatorium voor mannelijke alcoholisten met de naam Hoog Hullen te vestigen. Het complex was eerder gebouwd door Wiardus Rengers Hora Siccama in 1878, maar hij vertrok alweer in 1886. Via treinstation De Punt kwamen de klanten naar de kliniek gewandeld.

In het Elsburger Onland werd in 1937 een bijzonder huis annex onderzoeksstation gebouwd op het in 1920 door de Groninger hoogleraar biologie Prof. J.C. Schoute gekochte natuurterrein. Het werd ontworpen door zijn schoonzoon Ir. J.W.C. Boks (1904-1986) uit Rotterdam. Het pand is gebouwd in de lengterichting boven een sloot met duidelijke oriëntatie op het zuidelijke gelegen meer en op de overgangszone van riet naar struikgewas. Het huis werd dan ook geruime tijd gebruikt als observatieplek voor studenten van Schoute.

Vosbergen maakt met Oosterbroek, De Duinen, Lemferdinge, Vennebroek, Friescheveen, De Braak, De Marsch en Westerbroek deel uit van de zogenaamde landgoederengordel, die in 1997 tot beschermd dorpsgezicht werd aangewezen.

- ↓ Huisje de Til, voor diaconessen, gebouwd door mevr. P.A. Camphuis-Pierson, nicht van premier Nicolaas Pierson, dhr. Camphuis was wethouder. [SHM]

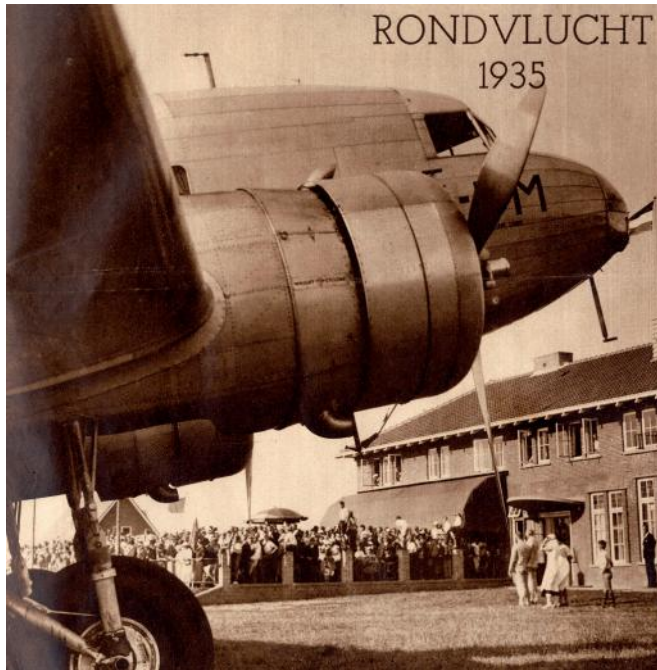
- ↓ In 1891 was een deel van Oosterbroek gekocht voor een Sanatorium voor mannelijke alcoholisten (aanstichter: de latere minister H. Goeman Borgesius). [GA]

- ↓ Rondvlucht vliegveld, 1935. [DA]
- ↓↓ Paviljoen aan het meer van het Familiehôtel, Paterswolde. [GA]

- ↓ Pension Fryslan bij de Braak, Paterswolde, ca. 1950. [GA]
- ↓↓ Familiehôtel, 1915. [GA]

Eelde tot 1935: Boerendorp – tuindersdorp - arbeidersdorp

De wandelende dominee Craandijk schreef in 1880: 'De landbouw levert er een ruim bestaan; de veenerij geeft er werk en brood; de woeste gronden, gelijk wij ze hier en daar zien, met ruwe biezen en ruige struweelen begroeid, of met zwarte, weeke derrie bedekt, geven brandstof en, bij goede behandeling, weiden en akkermaalsbosschen. Vooral het Hoornsche diep, dat op korten afstand vloeit, draagt het zijne tot den vooruitgang der dorpelingen bij. Zij hebben daardoor een gemakkelijken gemeenschapsweg met 'de stad', wier weekmarkten zij druk tot verkoop hunner producten en tot inkoop hunner benodigdheden bezoeken. Groote, deels nieuwe hofsteden zien wij dan ook in genoegzame getale, zoowel te Eelde zelf, als langs den weg naar het onderhoorige fraaije gehucht Paterwolde, dat ook en vooral om zijn buitenplaatsen vermaard is.'²²

Intussen was Eelde als boerendorp in 1900 nauwelijks groter dan in 1850. Er woonden ruim 2000 mensen. De oorzaken, de geringe omvang van de essen en het grote aandeel landgoederen met grondbezit werden al genoemd. De oude straatnamen roepen nog altijd dit boerenbestaan in herinnering: de Mandelandenweg (mandelanden zijn gemeenschappelijke gronden), de Boterdijk, de Drift (om de koeien naar het beekdal te drijven), de Eskampweg (waar één van de drie korenmolens stond, gesloopt in 1927) en de Hooiweg.

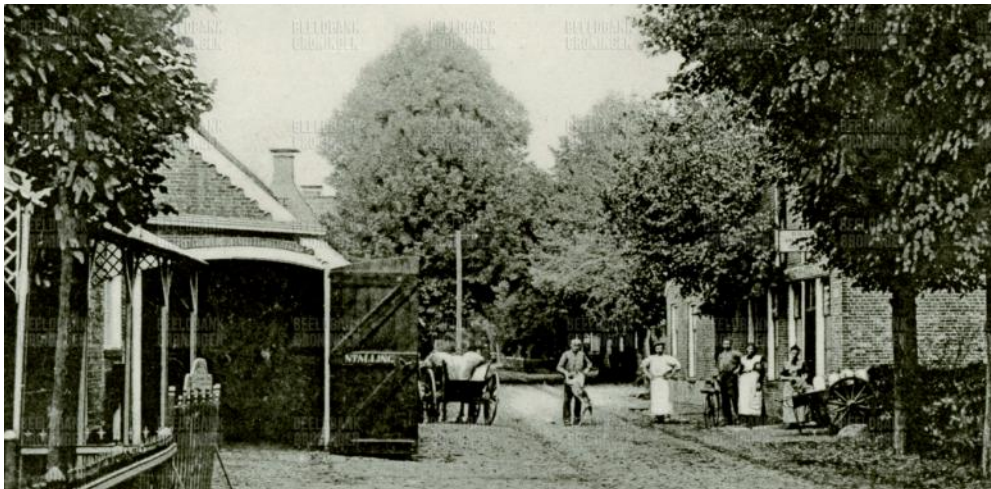
Vanaf omstreeks 1910 begonnen de eerste tuinders zich in Paterswolde te vestigen. Meerdere van hen waren uit Groningen verdreven, waar bijvoorbeeld rondom de Moesstraat veel tuinders door de stadsuitbreiding moesten vertrekken.²³ Tuinderijen waren lucratief omdat de teelt onder

glas kon plaatsvinden en het seizoen daardoor verlengd kon worden, en de afzetmogelijkheden in Groningen waren eindeloos. Piet Rutgers aan de Hoofdweg en Berend Luinge aan de Esweg begonnen al voor de Tweede Wereldoorlog met bloemeteelt.²⁴

- ← Oude Drenthse woning achter de Vosbergerlaan, 1930. [GA]
- ↓ Hoofdweg, rechts het Nysinghuis, ca. 1900. [GA]
- ↓↓ Hoofdweg Eelde, ca. 1900. [GA]

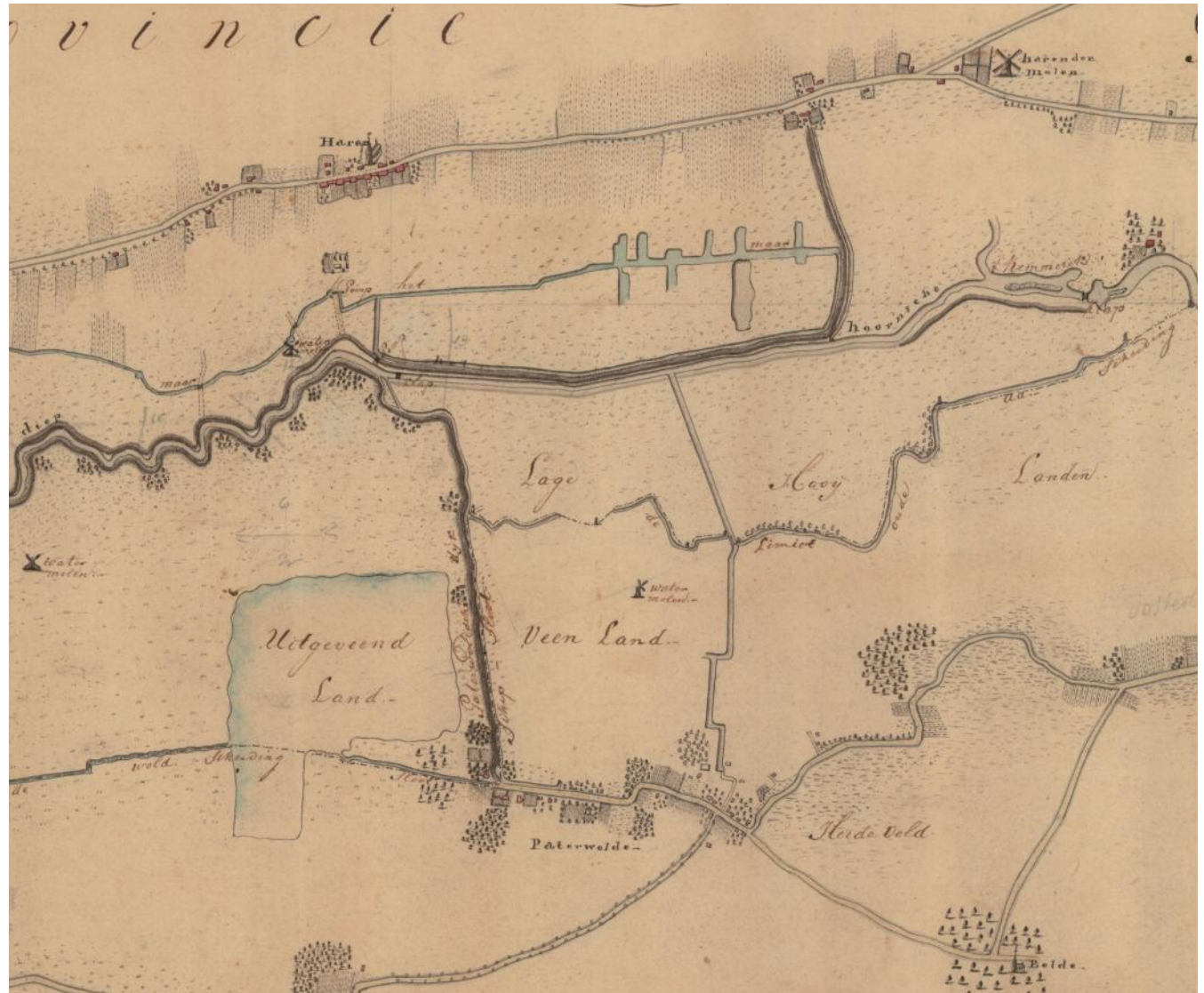
- ↓ Kruidenier aan de Hoofdweg, ca. 1910. [GA]

Schipsloten

↓ Schipsloten, Van Rees, 1818. [GA]

We kunnen het ons nu nog moeilijk voorstellen, maar Eelde en Paterswolde waren over het water dus uitstekend verbonden met de stad Groningen. De Paterswoldse Schipsloot parallel aan de huidige Meerweg en de Eelder Schipsloot achter landgoed Brinkhoven in Paterswolde werden tussen 1770 en 1776 aangelegd.²⁵ De Eelder schipsloot is nu in de bebouwde kom de Industrieweg geworden, terwijl het haventje deels nog in het bosgebied net ten zuiden ervan ligt. Aansluitend op de Drentse Aa/Hoornse Diep werden turf, landbouwproducten, tuinbouwproducten en vis naar de stad gebracht. Enkele keren per week vertrok er voor personenvervoer de trekschuit naar Groningen. En ook Oosterbroek had een eigen schipsloot tussen het huis en de Drentse Aa, onder meer voor de afvoer van de 'Oosterbroekboter' die – met bijbehorend logo met het huis daarop – over de Drentse Aa en later het Noord-Willemskanaal werd getransporteerd. De openstelling van het Noord-Willemskanaal in 1861 betekende een verdere verbetering voor het vaarverkeer. Van de schipsloten bleef die langs de Meerweg (Paterswolderdijk) het langst in gebruik. Nog na de oorlog werd hier het tegenover de speeltuin van het voormalige hotel De Twee Provinciën gelegen haventje door turfschippers aangedaan.

De Coöperatieve stoom zuivel- en boterfabriek (1896)

Van grote betekenis voor het boerenbedrijf in Eelde-Paterswolde was de oprichting van de Coöperatieve Vereniging 'De Coöperatieve Roomboterfabriek Eelde' op 30 januari 1896. Zeven landbouwers uit Eelde en Paterswolde kwamen bij de notaris om voor zichzelf en als gemachtigden van 92 landbouwers, een kastelein, arbeiders en timmerlieden een boterfabriek te starten. Aandelen worden uitgegeven en een bestuur gevormd. Twee maal per dag werd de melk bij de boeren opgehaald en naar de fabriek gebracht. De te gebruiken restproducten waren ondermelk (varkensvoer) en karnemelk. Oosterbroek had een grote melkerij, waarvan de melk ook naar de boterfabriek ging. Op de boterpakjes die uit de Eelder fabriek kwamen, stond huis Oosterbroek afgebeeld.²⁶

Door de gezamenlijke bereiding van de boter ontstonden schaalvoordelen en kwaliteitsborging en kon men een veel beter product leveren, dat ook voor de uitvoer geschikt was. Na enige tijd begon de fabriek ook veevoeder en kunstmest gezamenlijk in te kopen en te verkopen aan de boeren en kwam er ook een graanmalerij. Omstreeks 1935 was de fabriek uitgegroeid tot zuivelleverancier aan de Eelder bevolking. De melkventer brengt de producten bij de mensen thuis. Zoals in vele sectoren leidt schaalvergroting van het boerenbedrijf en van de zuivelfabrieken tot overname, in Eelde door de DOMO, in 1965. Al in 1967 wordt de laatste melk ontvangen en sluit men de poorten.

Eelde ten noorden van het huidige centrum, met rechts de Zuivelfabriek, 1897-1907. Tegenwoordig staat rechts het Kruidvat. De boerderij links is nu de Herberg van Hilbrantsz. [GA]

Diagnose van de dorpsgemeenschap Eelde

Het boerenleven in Eelde lijkt florerend en vreedzaam, maar intussen was er wel wat aan de hand. Direct na de bevrijding ondernam de Vereniging Ons Dorpshuis, een bijzonder onderzoek getiteld 'Onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in de gemeente Eelde'.²⁷ Het onderzoek kwam tot stand via interviews met achttien bepalende personen uit de Eelder gemeenschap. Voordat we erop ingaan, een terugblik naar de oprichting van de Vereniging Ons Dorpshuis.

In 1911 kwam er een bijzonder echtpaar op Lemferdinge wonen. Louis Adriën Bähler (1867-1941), telg uit een predikantengeslacht van Zwitserse origine, en zelf ook predikant, en Gesina Boerma (1874-1953), boerendochter uit Blokum, een buurtschap bij Woltersum. Gesina was voor die tijd bijzonder hoog opgeleid, ze had de HBS in Warffum doorlopen en het echtpaar geloofde in gelijkwaardigheid tussen man en vrouw. Dominee Bähler hield door het hele land lezingen, publiceerde veel en was in veel opzichten een representant van de moderne, typisch vroeg 20^e eeuwse stroming van theosofie en pacifisme, zoals bijv. ook dichter en psychiater Frederik van Eeden (1860-1932) dat was met zijn landbouwkolonie in Bussum. Gesina Boerma zette zich op uitzonderlijke wijze in voor het dorp en was initiatiefnemer

van meerdere dorpsonderzoeken. Als secretaresse van de Bond voor Drankbestrijding hield ze in 1915 een enquête in Eelde waaruit bleek dat één derde van het gezinsinkomen in drank werd omgezet, terwijl er veel gevallen van tbc waren. De oorzaken: ongezonde leefgewoonten en huisvesting, te weinig scholing en kroegen als het enige vertier. Haar oplossing was de oprichting van de Vereniging Ons Dorpshuis in 1915, geïnspireerd op het werk van de Schiedamse jeneverbranderdochter Emilie Knappert, die in Leiden een Volkshuis stichtte voor de fabriekskinderen. Gesina paste die ideeën aan aan de plattelandse situatie. Met inzet van deskundigen stichtte Gesina een leeszaal, organiseerde naaicursussen en regelde rijkssubsidies. Het was een compleet beschavingsoffensief met voedingsleer, huishoudelijke hygiëne, kostuumnaaien en handwerken tot bijenteelt, EHBO, gymnastiek en houtbewerking.²⁸ Het Dorpshuis was een bron van dorpsinitiatieven die we nog altijd kennen: de Tuinbouwschool, de kleuterschool, de Stichting Eelder Woningbouw en het Bloemencorso. In 1922 vroeg de Commissaris van de Koningin J.T. Linthorst Homan haar advies over de oprichting van een opbouwvereniging voor Drenthe, de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe. Gedurende de eerste jaren van de vereniging van 1925 tot 1929 had Gezina de

supervisie over de buurthuizen van de vereniging en dankzij haar advies werden maatschappelijk werksters als directrices van deze huizen aangesteld. Van 1923 tot 1927 was ze SDAP-wethouder. Meermalen kwam het bestuur van Ons Dorpshuis in aanvaring met de Gemeenteraad, omdat ze die niet goed inlichtte over haar voortvarende plannen. Dat was het geval bij de oprichting van de Tuinbouwschool, waar Ons Dorpshuis zich rechtstreeks tot de minister had gericht, en bij het later te behandelen dorpsgesprek in 1963 over de toekomst van de land- en tuinbouw in het dorp.²⁹

Samen met die andere sterke vrouwen, Wilhelmina Groeneveld van Vosbergen en Petronella Camphuis-Pierson (nicht van premier Nicolaas Pierson, Kabinet 1897-1901) van Vennebroek, heeft Gezina Bähler-Boerma enorm veel betekend voor de dorpsgemeenschap. Gedriëen zetten deze damens de traditie van invloedrijke landgoedeigenaren voort – inmiddels sterk gericht op het welzijn van de dorpsgemeenschap. Zo was mevrouw Camphuis een kritisch gemeenteraadslid en liet zij op Vennebroek een recreatiehuisje bouwen voor de zusters Diaconessen uit Groningen.

↓ Ons Dorpshuis, ca. 1920. [GA]

↓ Gesina Bähler Boerma, ca. 1921. [WP]

Een inzichtelijk onderzoek

Terug naar het onderzoek over de massajeugd in Eelde, waarvan de Raad nogal geschrokken zal zijn. Het werd in 1946 door de Vereniging Ons Dorpshuis uitgevoerd en net als in 1915 waren de uitkomsten tamelijk schokkend. Eelde stond alom bekend als een dorp, waar erg veel gedronken werd. De stagnatie als gevolg van de kleine essen was in de dorpsgemeenschap niet zonder gevolgen gebleven. In het rapport wordt de situatie rond 1925 getypeerd: 'Niet de kerk, maar de kroegen waren het dus, die de geestelijke macht uitoefenden, en de drank was het, die de mensen in zijn ban hield. Elke kroeg had zijn vaste clientèle, en aangezien er 12 in het dorp waren, nl. 4 in de kom, 1 in het Zuideinde, 5 van Eelde tot het eind van Paterswolde en 2 in Eelderwolde, bestreken ze met elkaar de hele gemeente. Zij waren de verzamelplaats. Vanuit hier werd de opinie in het dorp beïnvloed. Bij gemeenteraads- of kerkeradaasverkiezingen gaven de kroegbazen de richting aan. Geestelijk was Eelde verweekeld in de vicieuze cirkel: drank, inteelt en lage intelligentie', aldus het rapport. 'Daar komen de wintervarkens weer aan' zei de schoolmeester, want er was nog geen leerplicht en de kinderen werkten 's zomers op het land. In 1880 waren de drie grote boeren zo aan de drank, dat de standsverschillen met hun arbeiders verdwenen. Een aantal citaten uit het rapport: Veel drinken was een 'teken van kracht', 'Moed is, als je veel borrels drinkt', 'Op maandag zijn de meisjes suf en dromerig en hebben ze meer vuilpraat', 'De mensen halen elkaar liever

omlaag dan omhoog, dit in tegenstelling tot bijv. Norg, waar de mensen elkaar omhoog halen', 'Een vlak levende genoegzaam voortdrijvende gemeenschap van geestelijk zeer trage mensen', zo klonk het in 1946. De jeugd die wel actief was in sport of jeugdverenigingen, was 20%; dus 80% van de jeugd was 'losgeraakt van de oude gemeenschap zonder nieuwe vormen te vinden.' Opvallend in het rapport waren de opmerkingen over de sociale kloof tussen Eelde en Paterswolde: 'De Eelder jongens komen nooit naar Paterswolde, de Paterswolder jongens wel naar Eelde.' 'Komt er echter een goede leiding voor de Jeugdgroep Ons Dorpshuis en gaat de kerk krachtiger werken', dan zou zeker verbetering mogelijk zijn, aldus een hoopvol slot. Intussen had de Vereniging Ons Dorpshuis zich doorlopend ingezet om de dorpsbevolking bewuster te maken en opleidingskansen te bieden. De belangrijkste daarvan was goed landbouwonderwijs. In 1922 kwam uit de land- en tuinbouw cursussen vanuit 'Ons Dorpshuis' de Lagere Tuinbouwschool voort. Een gouden kans voor het dorp, dat nieuwe verdienmodellen nodig had. Eelde werd geprofileerd als tuinbouwdorp, met Landbouwtentoonstellingen en later een proeftuin. De tuinbouwschool stond aanvankelijk bij de driesprong Boermalaan-Hoofdweg, maar met de aanleg van de Legroweg werd verplaatst naar de Schoollaan, waar de nieuwe school (nu gebouw de Notenkraaker) in 1937 werd geopend.

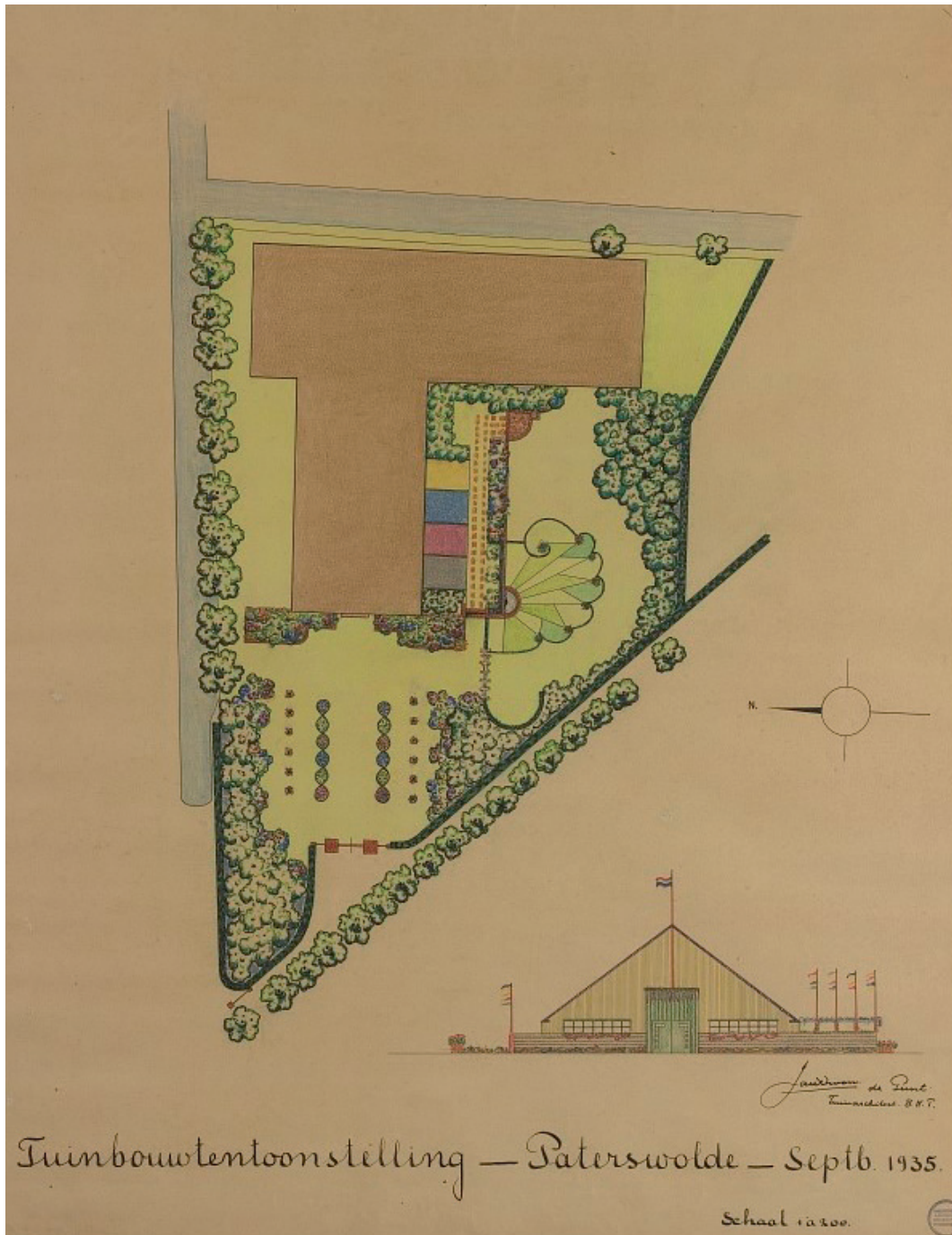
↓ Burgemeester Legro opent de tuinbouwschool in de Notenkraker, 1927. [GA]

↓ De Notenkraker. [SHM]

← Plattegrond van de Tuinbouwtentoonstelling aan de Duinerlaan, H. Vroom, 1935. [WUR]

Groei van het dorp

Aanvankelijk groeiden Eelde en Paterswolde langs de bestaande wegen. Ten oosten van Hoofdweg kwam vanaf 1900 ook bebouwing langs de meer secundaire wegen: de Bahler Boermalaan, Duinerlaan, Esweg, (de nieuwe) Raadhuislaan, Schoolstraat, Veenweg, Vosbergerlaan, Weeakkerweg, Wolfhorn, Zevenhuizerweg. Aan het pas aangelegde noordelijke deel van de Burgemeester Legroweg, trof men in 1940 nog maar weinig bebouwing aan. Lange tijd stond het gemeentehuis uit 1939 temidden van open gebied. Het was ontworpen door architect J. Boelens Kzn. te Assen, 'daarbij uitnemend ter zijde gestaan door den gemeentearchitect J. Hofstee.'³⁰ Het was zorgvuldig tussen de twee in mentaliteit behoorlijk verschillende dorpen geplaatst, maar veel Eeldenaren bleven nog jaren ontevreden over de locatie. Ondanks het feit dat er in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijfsgebouwen, winkels, scholen en andere voorzieningen in Eelde verrees, bleef het dorp toch in de eerste plaats een agrarische nederzetting. Met name aan de rand van het dorp bepaalden kleine land- en tuinbouwbedrijven rond 1940 in sterke mate nog het beeld. Landgebruik in Paterswolde en Eelderwolde: speeltuinen en hotels, melk en aardbeien

- ↓ Nieuw raadhuis op de grens van de twee dorpen. [GA]
- ↓↓ Bode Kemkers (met richtingaanwijzers), 1927. [GA]

- ↓ Landbouwtentoonstelling, 1929. [GA]
- ↓↓ Bus van de tramwegmaatschappij Groningen-Paterswolde-Eelde, 1925. [1927]

Landgebruik in Paterswolde en Eelderwolde: speeltuinen en hotels, melk en aardbeien

De opkomst van Paterswolde als oord van recreatie, met wandelpark de Braak, het Familiehôtel, de café's en de speeltuin van de Twee Provinciën – alsook de turfwinning in de vroege 19e eeuw. Door de nattere bodem als gevolg van de aanwezigheid van laagveen, en de klink (stijgend grondwater) groeide het aandeel grasland in Paterswolde en Eelderwolde gaandeweg ten opzichte van bouwland. Daarnaast verrezen er vanaf omstreeks 1920 in de omgeving van de Boterdijk en de Onlandseweg tal van kwekerijen, die aanvankelijk vooral aardbeien teelden. Er kwam zelfs een aardbeiveneilig Paterswolde, waar vele recreanten en stadgers met de tram en later de bus op af kwamen. In 1932 was de aanvoer op 5 juli maar liefst 3200 kilo.³¹ Vanaf circa 1950 specialiseerde kwekerij Arends zich in anjers, later kwamen daar nog azalea's bij. Voor Berend Arends, wonend aan de Boterdijk, betekende het tuinbouwonderwijs dat in de jaren twintig vanuit Ons Dorpshuis startte (zie elders in dit rapport), heel veel. Niet alleen vakmatig maar ook politiek werd hij, geïnspireerd door de oprichtster van Ons Dorpshuis, mevrouw Bähler Boerma, actief in de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiderspartij, de voorloper van de PvdA). In 1928 werd hij raadslid, in 1939 wethouder, wat hij (m.u.v. de oorlogsjaren) volhield tot 1962.³²

Eelderwolde was te venig en te nat voor kwekerijen, tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw waren er veel overstromingen. Het werd als nederzetting in 1820 tot ontginning gebracht door de familie Bakker uit Peize, de madelanden werden ingepolderd. Eelderwolde bestond rond 1850 uit enkele, nabij de splitsing Groningerweg-Terborchlaan geplaatste boerderijen. In 1940 echter reikte de lintbebouwing vanaf het Elsburgeronland in het zuiden tot iets voorbij de bocht in de Groningerweg in het noorden. Een markante inwoner van Eelderwolde was uitgever en

Ploeglid H.J. Prakke (1900-1992), die op Huis den Enck woonde. Prakke heeft veel betekend voor Drenthe. Hij werkte bij Wolters Uitgeverijen en was later directeur bij uitgeverij Van Gorcum in Assen. Den Enck was een culturele hotspot voor kunstenaars en schrijvers. In 1928 blies hij nieuw leven in de Nieuwe Drentsche Volksalmanak en een jaar later verscheen het eerste nummer van het maandblad Drente. In 1941 was hij een van de oprichters van de studiekring D.H. van der Scheer, waaruit in 1947 Het Drents Genootschap

ontstond. In maart 1945 werd hij - op verdenking van illegale activiteiten - door de SD gearresteerd; tot aan de bevrijding van Assen verbleef hij in het Huis van Bewaring. Prakke promoveerde in 1951 bij P.J. Bouman op het proefschrift Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'Olde Lantschap'. Een studie in Acculturatie. Prakke werd wel als de culturele emancipator van Drenthe gezien en het is vreemd dat we hem niet meer eren.

← Vorige pagina: paardentramwissel in Eelderwolde, 1900. [GA]
↓ Aardbeien plukken, 1937. [DA]

↓ Aardbeivenveiling, 1937. [DA]

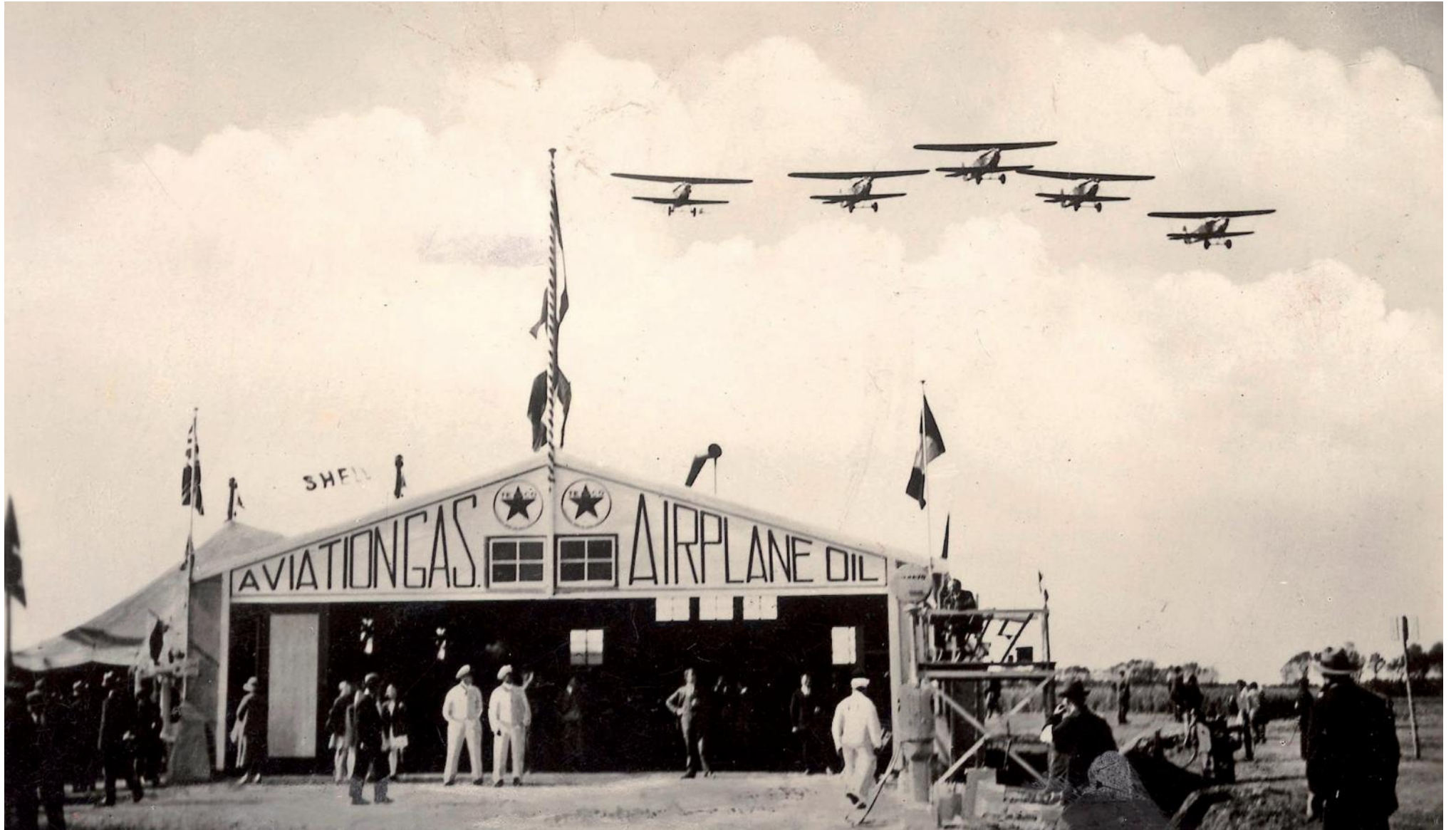
Kantelmoment: vliegveld Eelde

↓ Vliegveld Eelde, met op de achtergrond veengronden. 1931. [NIMH]

Op een geweldige luchtfoto uit de militaire archieven is vliegveld Eelde in 1931 te zien, met op de achtergrond het Karrekampsveen en het Wildeveen, die later ook zouden worden omgezet in vliegveldterrein. Het Hakenkampseveld was als eerste aan de beurt en door Eelder arbeiders aangelegd vanuit het Steunfonds.

Initiatiefnemer was oud-wethouder Hajo Hindriks geweest, zelf hobby-vliegenier. Hij benaderde in 1927 op eigen houtje de KLM. Hij wist dat die maatschappij graag een luchtverbinding tussen Rotterdam, Amsterdam en Groningen wilde opzetten, en Hindriks wist wel een locatie. Op 23 mei 1931 was de officiële opening van het vliegveld, met een vliegshow die veertigduizend bezoekers trok. De feestvreugde sloeg echter om in rouw toen initiatiefnemer Hindriks twee weken later met zijn vliegtuigje op 'zijn' vliegveld neerstortte. Hij stierf de volgende dag. Eelde had er, zo was het gevoel bij de Gemeenteraad en vele burgers, een prestige-object bij, dat tevens dienst deed voor recreatieve rondvluchten. In 1937 verscheen er een groot themanummer van het tijdschrift het Noorden in Woord en beeld, waaruit verschillende foto's in dit rapport zijn gebruikt. Het is één grote lofzang op Eelde en Paterswolde, met rondvluchten vanaf het vliegveld, het Familiehôtel, Speeltuin de Twee Provinciën en vele andere attracties. Eelde- Paterswolde werd synoniem met een dagje uit, ook de speciale wandel- en rijwielkaarten uit deze periode ondersteunen dat beeld.

GEEFT GRONINGEN EEN VLEGHAVEN

**ALS 3^e HANDELSSTAD
IN NEDERLAND
HEEFT ZE HIEROP
RECHT !**

STEUNT DE COMMISSIE!!!

Voor Groningen een Vlieghaven !

<i>Geef Gruno toch een haven, Waar men kan landen uit de lucht ! Het leven in het Noorden Neemt toch steeds „hooger vlucht!“</i>	<i>Als handelsstad de derde! Zie hoe ze zich moderniseert; Dan is het te begrijpen Dat zij ook 't nieuwste hier begeert!</i>
--	--

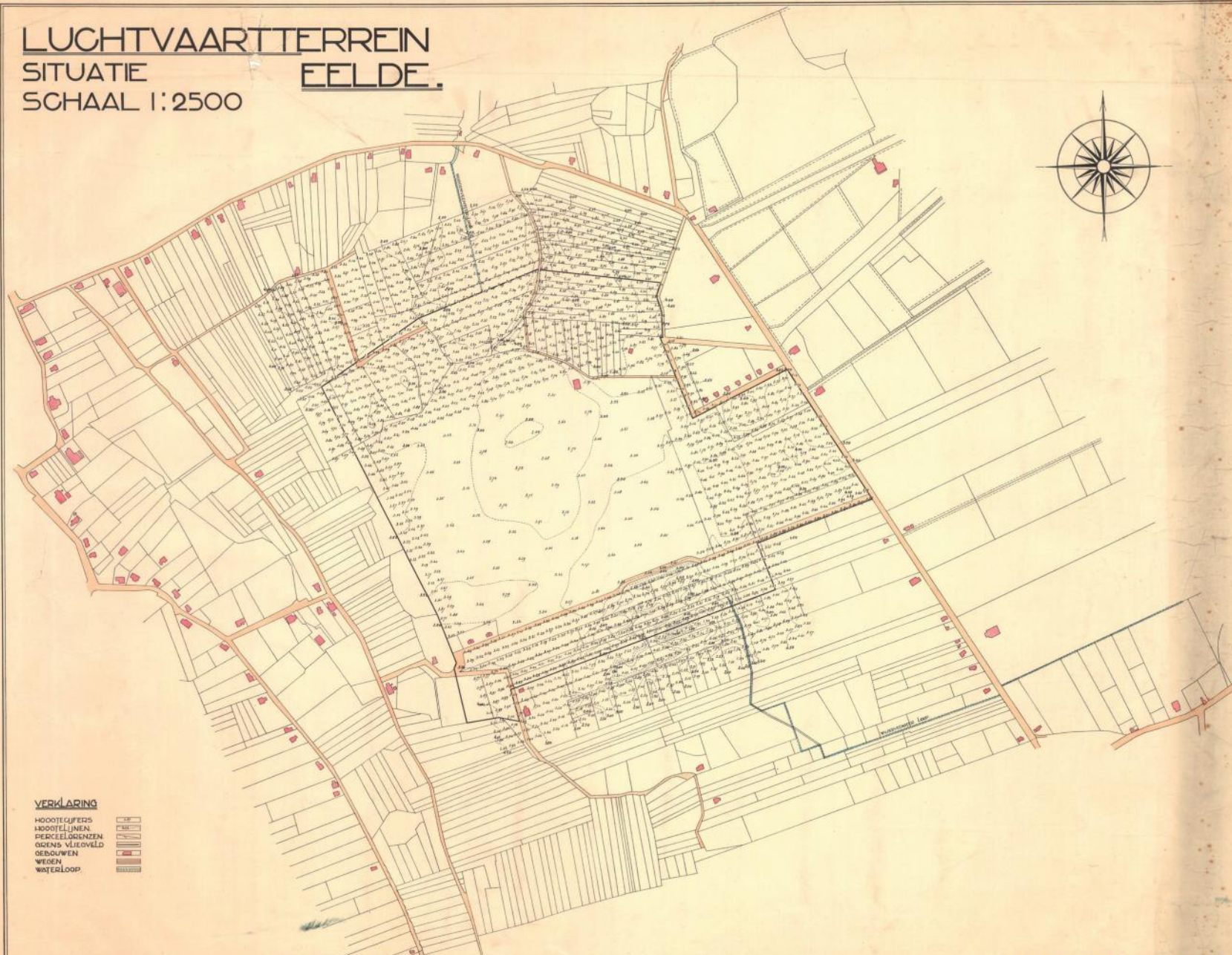
←← Vorige pagina links: actieaffiche, JAAR? [BRON?]
← Vorige pagina rechts: gezicht op de aanleg van het vliegveld van boven. Ca. 1931. [NIMH]

Het jonge vliegveld beleefde vele ups en downs. De lijnverbinding tussen Eelde en Amsterdam werd in 1939 alweer opgedoekt. Op 11 mei 1940 werd het vliegveld door de Duitse troepen bezet. Tijdens de oorlogsjaren speelde de luchthaven een bescheiden rol in de luchtoorlog. Na de oorlog kwam het vliegverkeer weer langzaam op gang. Op 11 oktober 1945 landde het eerste KLM-toestel weer op Eelde. Na twee maanden moesten de vluchten echter al weer gestaakt worden wegens drassigheid van het terrein dat flink geleden had onder de oorlog. Het veld kwam uiteindelijk volledig blank te staan en veranderde in een ijsvloer tijdens de strenge winter van 1945/1946. Omwonenden van het vliegveld kwamen er hun baantjes trekken. Eelde bleef in de eerste jaren na de oorlog een gemoedelijk vliegveldje met weinig dynamiek. Pas met de komst van de Rijks Luchtvaart School (RLS) in 1954 kwam er meer actie. Er kwamen twee betonbanen en een groot platform, hangars en een internaat voor de leerling-vliegers. De vliedschool had de beschikking over 35 Harvard- en zo'n 12 Beechcraft-lesvliegtuigen.³³ Het dorp Eelde profiteerde mee met de komst van de RLS. Er werden voor de vliegers en instructeurs twee nieuwe woonwijken gebouwd: de Oranjepolder en de Nieuwe Akkers – zie verderop in dit rapport.

↓ Verkeerstoren 1965-1970. [GA]
↓↓ Rede van Plesman bij opening nieuwe stationsgebouw op het vliegveld, 1935. [GA]

LUCHTVAARTTERREIN
SITUATIE EELDE.
SCHAAL 1:2500

VERKLARING

- HOOGTELIJNEN
- HOOGTELIJNEN
- PERCEELGRENZEN
- GROND VLEGVELD
- GEBOUWEN
- WEGEN
- WATERLOOP

HOOGTEKAART VOOR DE UITBREIDING

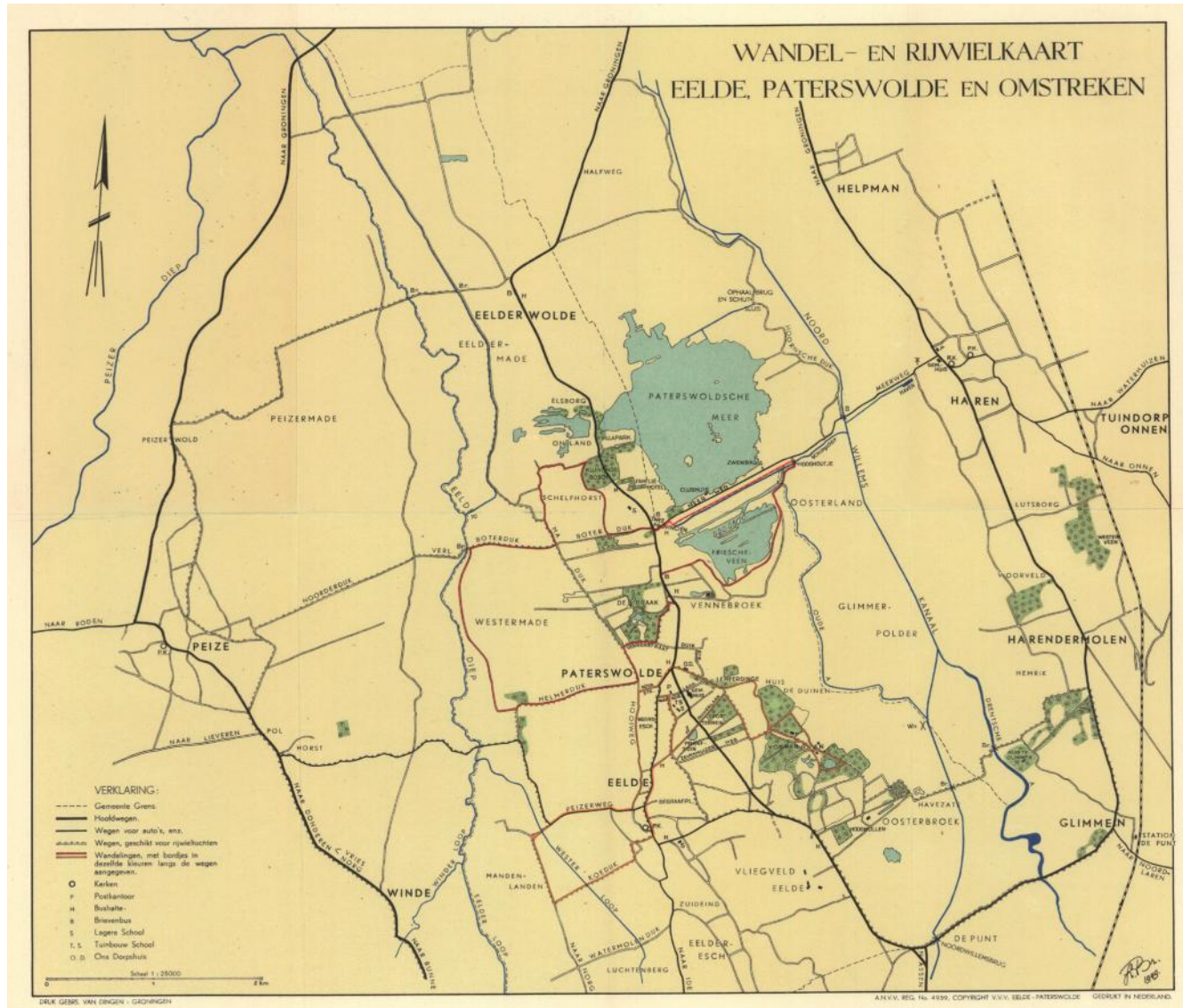
NV.GRONTMIJ ZWOLLE.

- ← Vorige pagina: kaart van uitbreiding van het vliegveldterrein, met daaronder nog zichtbaar de hoogteverschillen van de veengronden, 1935. [GA]
- ↓ Schapen grazen op het vliegveld, 1938. [DA]

- ← Vliegveld in 1967. [GA]
- ↓ Eelde- Paterswolde werd synoniem met een dagje uit, ook de speciale wandel- en rijwielkaarten uit deze periode ondersteunen dat beeld. 1949. [GA]

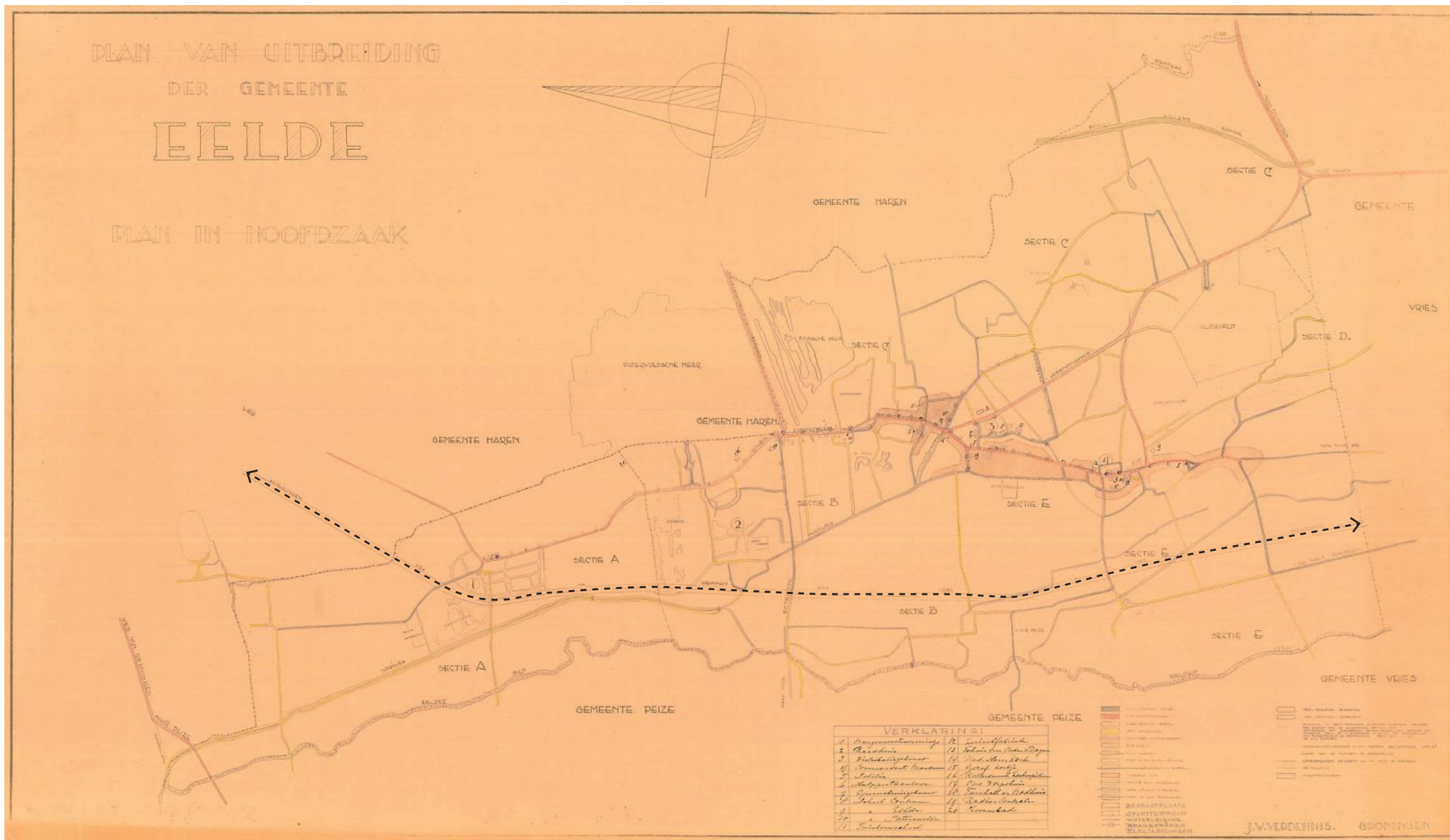
Het eerste uitbreidingsplan, 1936

De Woningwet van 1901 had gemeente verplicht een uitbreidingsplan op te stellen, en in Eelde werd het eerste uitbreidingsplan in 1934 ontworpen door de tuinarchitect J.W. Verdenius uit Groningen. Het vliegveld was net geopend, het dorp was in juichstemming ondanks de wereldwijde economische crisis sinds de beurskrach van 1929. De krant schreef: 'Grootsch van opzet. Voor Eelde, dat zich gedurende de laatste jaren steeds meer en meer heeft uitgebreid, is thans een uitbreidingsplan in voorbereiding, dat alvorens het tot uitvoering wordt gebracht, door den raad in behandeling zal moeten worden genomen. De zeer ingrijpende plannen, welke hierin liggen opgesloten, zullen ongeveer een tijdsbestek van 25 jaar eischen voor deze verwezenlijkt zijn. In het ontwerp treft men sport- en speelterreinen, waterpartijen en fraaie aanplantingen, tuingebouwen en parkeerterreinen aan, terwijl eveneens vele nieuwe wegen, w.o. een groote breede verkeersweg van Groningen naar het vliegveld is begrepen, zullen worden aangelegd. De ontwerper heeft het plan met groote energie aangepakt en het is te verwachten, dat deze buitengewoon snel groeiende gemeente er binnen afzienbaren tijd de rijpe vruchten van zal plukken.'³⁴

Uitgangspunten van Verdenius waren het beschermen van natuurschoon (meren, bossen, zandwegen, essen en wilde gronden) en het voorkomen van samensmelten van de verschillende dorpen. Daarom tekende hij een woonwijk bij het huidige Ter Borch, een wijk op de hoek van de

Groningerweg en Schelfhorst, een wijk langs de Legroweg nabij de huidige rotonde en een wijk tegenover de dorpskerk. Een enorme uitbreiding al met al, om forensen te verlokken zich in Eelde te vestigen. Eén van de opvallende onderdelen in het uitbreidingsplan was een nieuwe weg achter Vries en Eelde langs, de Boterdijk kruisend en door de Schelfhorst aansluitend op de Paterswoldseweg in Groningen. De weg was afkomstig uit het (nooit vastgestelde) Streekplan Groningen-Drenthe uit 1935, omdat het verkeer van en naar Groningen niet langer alleen over de Rijksstraatweg afgewikkeld kon worden. Haren was flink gegroeid en de weg was erg druk geworden. Een verbreding zou 'alle intimiteit' van 'deze fraaie, met villa's omzoomde weg' teniet doen, aldus de tekst van het streekplan. Om snelverkeer en plaatselijk verkeer te scheiden, zou een nieuw wegtracé voor snelverkeer vanaf Vries langs Eelde en Paterswolde kunnen komen. 'Voor de aanleg van deze weg behoeven geen huizen te worden afgebroken; het tracé ligt grootendeels over hoogten, zandigen bodem en is bijna geheel recht. Het aantal kruisingen met secundaire wegen is minimaal.'³⁵ Een verzoek aan de Minister van Waterstaat om de weg aan te leggen stuitte op een nee; in 1938 werd duidelijk dat volstaan kon worden met 'een aansluiting aan den (bestaande) cement-betonweg (de 'verlengde' Esweg naar de Punt) door de gemeente Eelde met steun uit het Werkfonds aangelegd.' De Legroweg vanaf de Esweg tot de huidige rotonde in de Hoofdweg was geboren, en aantasting van het landschap in de westflank van Eelde en Paterswolde was van de baan.

↓ Uitbreidingsplan Eelde, 1936. De voorgestelde nieuwe verbinding tussen Groningen en het vliegveld is gestippeld. [Bron?]

Bezwaar van de Bond Heemschut, 1935

Zoals dat gaat met uitbreidingsplannen is een ontwerp-tekening nog niet het gebouwde resultaat. De Gemeenteraad stelde het plan-Verdenius dan wel vast, maar de Bond Heemschut maakte bezwaar.³⁶ De Bond wees op de economisch veel te rooskleurig geschetste uitbreidingmogelijkheden, op het industrieterrein nabij Lemferdinge en op de waardevolle landgoederen en bosterreinen van de dorpen. Heemschut stuurde zelfs ir. J.R. Koning, hoofd-architect van de gemeente Amsterdam om de situatie ter plaatse op te nemen. Uit het rapport: 'De gemeente Eelde is niet alleen door haar ligging langs het Paterswoldsche- en Friescheveensche meer en kleine uitgeveende plassen rijk aan natuurschoon, doch ook treft men op de randgebieden van den overgang der zand- of eschgronden in de lagere veengebieden zeer mooie en afwisselende boschcomplexen aan. Behalve deze complexen welke verspreid, over de gemeente liggen, komen vele binnenwegen, hoofdzakelijk zandwegen voor, waarlangs hoog opgaand eiken- en beukenhout groeit. Deze wegen, met hun dikwijls verhoogde berm en begroei-

slootkanten, vormen als het ware de schakels welke de boschcomplexen met elkander verbinden en welke wederom onderling zeer mooie weidelandschappen omsluiten (de Braak). Het bijzondere karakter van deze vele binnenwegen, welke nabij het dorp en het meer reeds door lintbebouwing worden begrensd, kan spoedig ernstig geschaad worden en de verkaveling van bosschen en zelfs van verschillende weiden bouwlanden zou groote schade aan het natuurschoon kunnen doen. In vroeger jaren is men ten deze reeds roekeloos te werk gegaan. Door de gevolgde bebouwingen zijn enkele complexen vernield.' Hoewel de indruk van Heemschut bij de inspectie van het plan overwegend positief was, bedong zij nog dat de beplanting langs de weg Eelderwolde—Paterswolde gespaard bleef en dat gedurende de aanleg zo min mogelijk hout zou worden gekapt. De vier wijken van Verdenius kwamen geen van allen tot uitvoering. Spoedig kwam Nederland in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog terecht, en na de bevrijding zou een geheel nieuw uitbreidingsplan worden opgesteld, door een andere, meer realistische ontwerper.

Oorlog en bevrijding

- ↙ Graf Stoffer Holtjer op de Eelder begraafplaats. [SHM]
- ↓ Toneelstuk 'Het meisje van de linnenkamer', 2021. [SHM]

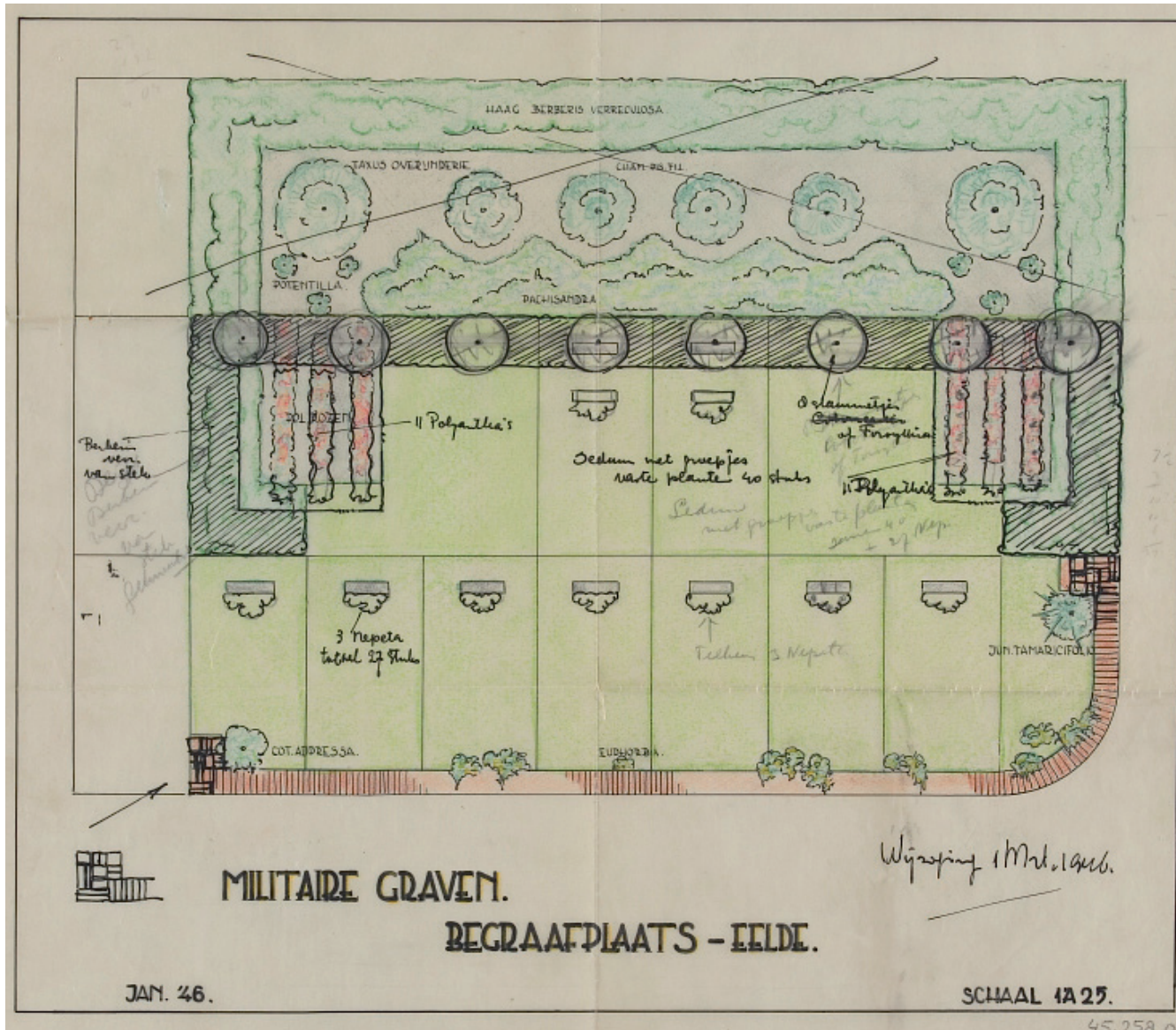
Hoewel in Eelde-Paterswolde geen grote strijd werd geleverd, had de Tweede Wereldoorlog een grote impact op het dorp. Dat begon al met het vliegveld, dat kort na de bezetting in mei 1940 door de Duitsers als een militair vliegveld, een Fliiegerhorst, in gebruik werd genomen. Gedurende de hele oorlog waren veel Duitsers in het dorp aanwezig. Rondom het vliegveld werden ook bunkers en onderkomens voor de vliegeniers gebouwd, met dikke betonnen muren in de Duitse Heimatstijl. Ze staan er nog steeds, onder meer op het terrein van Hoog Hullen en op het terrein van een autobedrijf aan de Burgemeester J.G. Legroweg. Het verzet in het dorp bracht onder meer de Duitse posities rondom het vliegveld in kaart. Politieaanvoerder Stoffer Holtjer, die hierin een sleutelrol had, werd daags voor de bevrijding gearresteerd en vermoord. Verschillende onderduikers vonden in het dorp een plek, soms in een ondergronds hol in het bos. Op landgoed De Duinen herinnert een monument aan het tragische lot van de Joodse onderduiker Hans van Hessen en Derkje Meijer-Van Dijk die hem in een onderduikhol bij hun boerderij onderdak gaven. Beiden werden in 1944 opgepakt en kwamen in Duitse kampen om het leven. Het Familiehotel bood onderdak aan de complete staf en kinderen van het Zeehospitium in Katwijk. Het Zeehospitium was een ziekenhuis voor Rotterdamse kinderen met tbc dat in het Sperrgebied van de Atlantikwall terecht was gekomen. Vandaar de verhuizing naar Noord-Nederland. Op 13 april 1945 zien de patiënten in het Familiehotel de tanks richting Groningen langs trekken. Het dorp was bevrijd. Vliegveld Eelde werd de tijdelijke uitvalsbasis voor 'the 8th Princess Louise New Brunswick Hussars'. De soldaten logeerden in het Familiehotel en er werd volop gefeest. Het eerder genoemde onderzoek van Ons Dorpshuis uit 1946 vermeldde nog: 'De meisjes verkozen de Canadezen boven

de Eeldenaren, waarop de dorpsjongens de meisjes een tijd en bloc hebben genegeerd en naar andere dorpen gingen. Het gebruik van voorbehoedsmiddelen nam dankzij de Canadezen sterk toe.' Stichting Herdenkingscomité Eelde zet zich 75 jaar later nog steeds in om de oorlogsherinneringen levend te houden, onder meer met een musical over de bevrijding van de evacuees in het familiehotel ('Het meisje van de linnenkamer' in 2021).

↓ Uitbreidingsplan van de begraafplaats voor militairen, M. Vroom, 1946. [WUR]

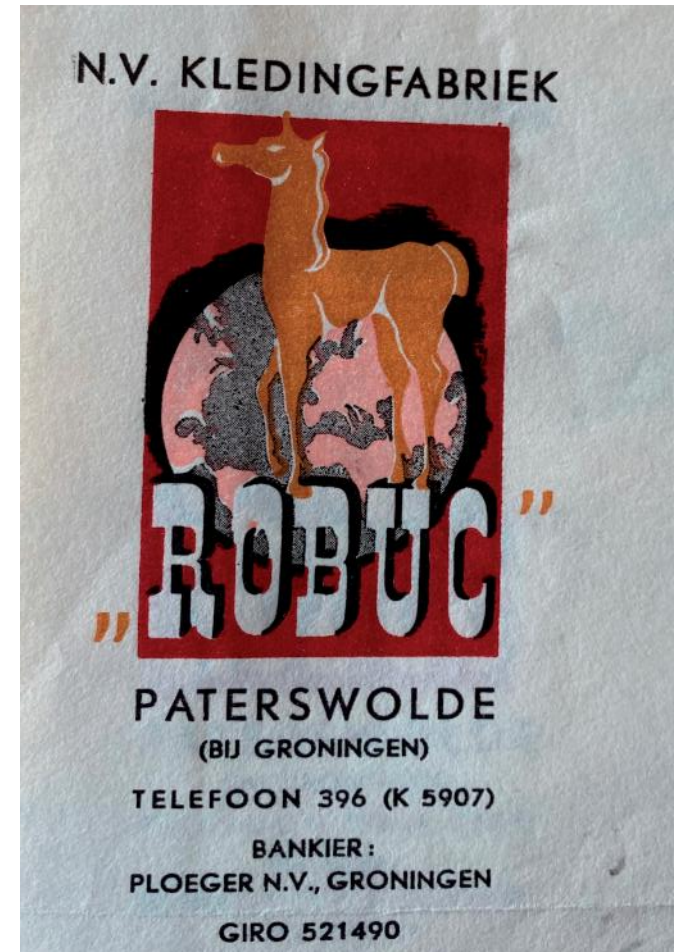

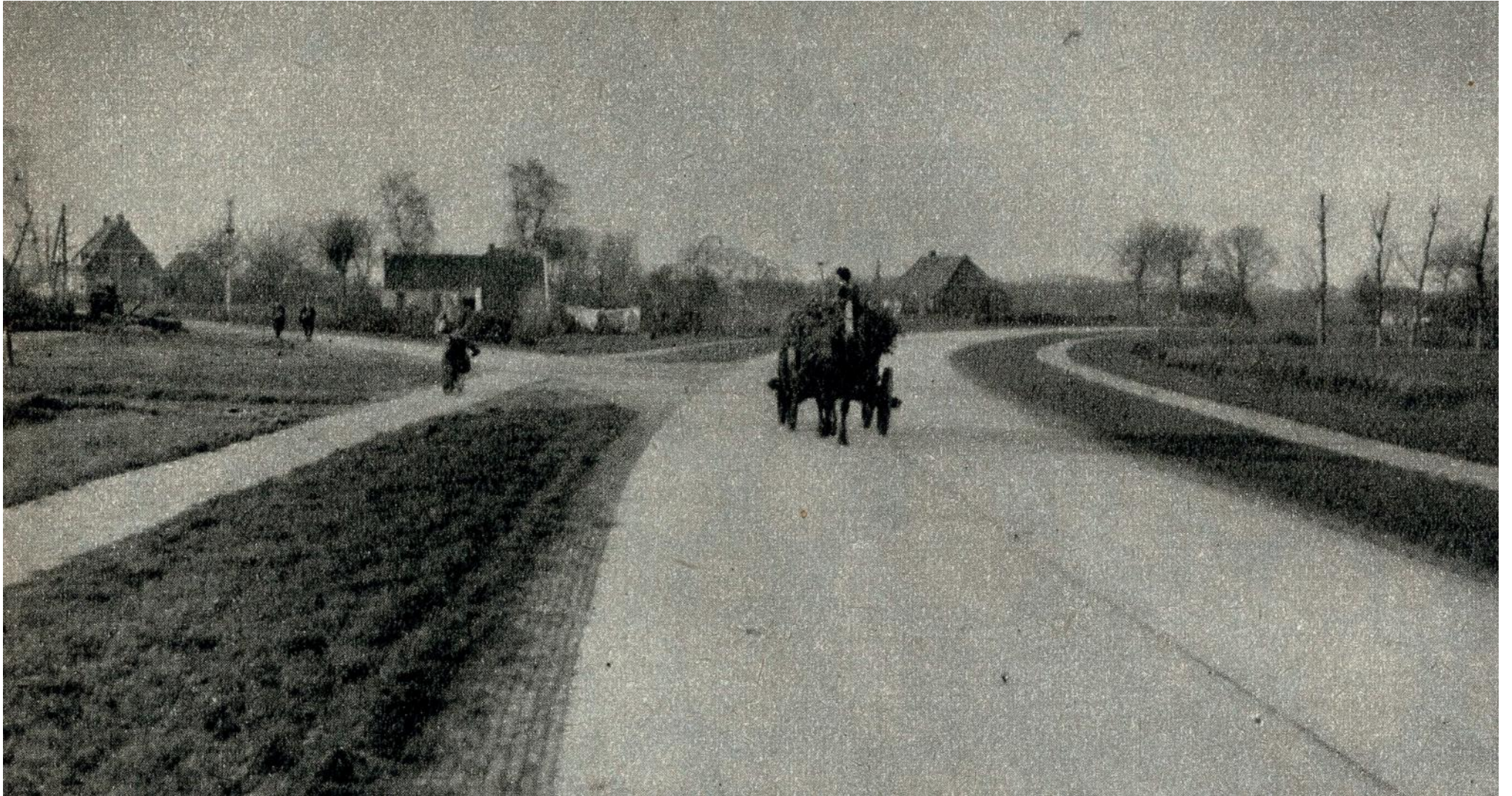
Eelde forensendorp

Na de oorlog pakte de provincie de zaken voortvarend op. In vele Drentse gemeentes moest naar andere bronnen van inkomsten gezocht worden. In Emmen bijvoorbeeld waren 6000 werkloze veenarbeiders, en kwam textielindustrie als nieuwe sector. Het DETI (Drents Economisch Technologisch Instituut) werd speciaal opgericht om de kansen voor industrialisatie te verkennen. Het instituut verrichte in 1948 een 'Onderzoek naar de grootte van het arbeidsoverschot in de gemeente Eelde'. De conclusies waren niet rooskleurig. De bevolking groeide, maar er was een groot tekort aan landbouwgrond.³⁷ Het vliegveld ging ook nog eens uitbreiden van 70 naar 140 hectare, wat ten koste ging van de cultuurgrond. 'De voordelen die er direct voortvloeien uit de aanwezigheid van een vliegveld in de gemeente zijn niet groot te noemen', aldus het rapport. De weinige werkgelegenheid is voor hoger en geschoold personeel, dat niet in Eelde woont. Voor het bloemenvervoer heeft het wel een functie, maar daar blijft het dan ook bij. Voeg daar nog bij het onderzoek van het Dorpshuis, eveneens uit 1946, naar de drankzucht en sociale situatie in Eelde, en het was duidelijk dat er iets moest gebeuren. Van de 103 tuinbouwbedrijven (fruit, groente, bloembollen) waren er 78 met een bedrijfsgrootte onder de 1 hectare, waarbij geen werkgelegenheid buiten de eigenaar bestond. Wat de landbouwbedrijven betrof, dat waren er 116, waarvan 73% niet boven de tien hectare uitkwam. De Cultuurtechnische Dienst zag door het geringe oppervlak cultuurgrond geen kansen voor ruilverkaveling. De 100 landarbeiders die in Eelde woonden, werkten meestal als tuinlieden in Haren, Helpman en Groningen, en tijdens de bietencampagne in

de suikerfabrieken in Groningen en Hoogkerk, maar waren ook grote delen van het jaar werkloos en meldden zich dan bij de gemeente voor steun. Via het Steunfonds hadden de arbeiders aan de aanleg van de Legroweg en het vliegveld kunnen werken, maar er was iets structurelers nodig. Alleen de zuivelfabriek (op de plaats van de huidige Lidl) bood werk aan twaalf arbeidskrachten. Voor vrouwen bestond er sinds 1947 al een nieuwe werkgever in Eelde: confectieatelier Robuc, waar 25 meisjes uit Eelde werkten. Het atelier stond tot de verwoestende brand van 1960 achter het cafébedrijf 'De Passage' aan de Hoofdweg in Paterswolde, waar nu bungalow 'De Rusthoek' staat. Maar veel animo om in andere industrieën te werken, was er bij de Eelder vrouwen niet, aldus het DETI.

Al met al was de voorspelling dat Eelde qua actieve arbeidsbevolking zou inkrimpen, omdat jonge mensen naar de stad zouden trekken. Eelde zou een vestigingsplaats voor 'oudere niet-productieven' worden, of van personen van middelbare leeftijd met een goed inkomen. Er zat niets anders op dan aan de komst van industrieën in Eelde te werken. Pal naast het archeologische terrein van de Waterburcht, dat pas in 1968 wettelijk beschermd werd, projecteerde de DETI een industrieterrein. Voor Paterswolde stond het er gunstiger voor. Het rapport spreekt van 'de functie die speciaal Paterswolde inneemt als forensenplaats, toeristencentrum en recreatieoord moet gehandhaafd blijven en zo mogelijk gestimuleerd worden, onder meer door een actieve woningpolitiek.'

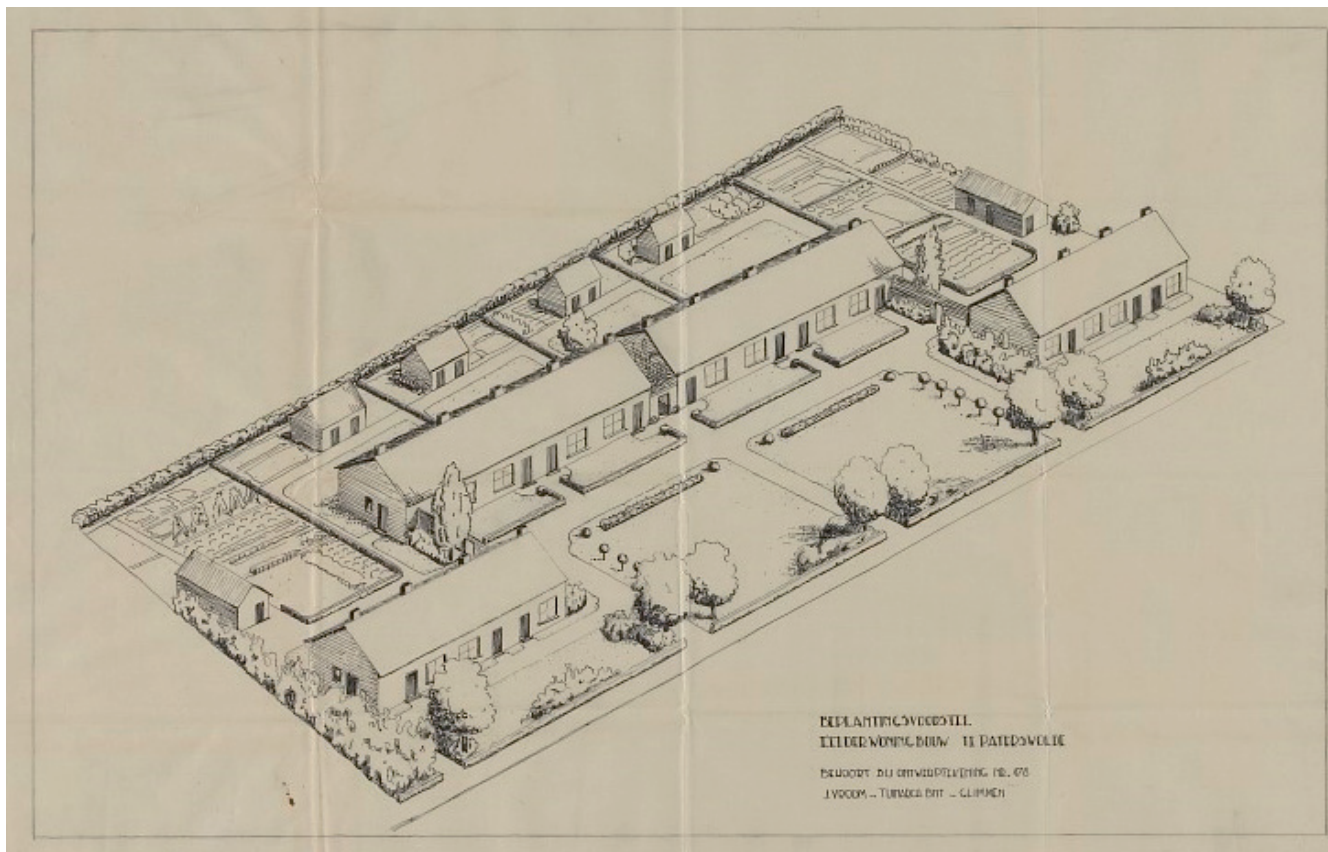

Een nieuw uitbreidingsplan, 1947-1954

J. Vroom jr., Beplantingsplan Stichting Eelder Woningbouw te Paterswolde, ca. 1950. [WUR]

Na het uitbreidingsplan uit 1936, ontworpen door Verdenius, moest er volgens de wettelijke termijn van tien jaar een nieuw plan komen. De discipline stedenbouw was inmiddels volwassener geworden en de gemeente nam een zeer professionele ontwerper, ir. P. van Loo, die het eerdere uitbreidingsplan enigszins 'fantastisch' noemde, in negatieve zin.³⁸ Ir. Pieter van Loo (1905-1991) had Bouwkunde gestudeerd aan de Technische Hogeschool te Delft en werd in 1931 aangenomen als tekenaar op het architectenbureau Kazemier & Tonkens in Groningen. In 1939 vestigde hij zich zelfstandig en richtte het Bureau voor Architectuur en Stedenbouw Ir. P. van Loo op. Tijdens de bezetting was hij actief betrokken bij het illegale blad Trouw en moest hij na enige tijd onder duiken. In november 1944 werd hij gepakt, verhoord en naar een kamp in Duitsland getransporteerd; waar hij tot de bevrijding in mei 1945 zou blijven. Na de bevrijding werkte hij voor korte tijd voor zijn oude werkgever, Kazemier & Tonkens, waarna hij in 1947 wederom zijn eigen bureau oprichtte. Als overtuigd christen was hij lid van de Anti Revolutionaire Partij. In 1946 werd hij voor drie achtereenvolgende termijnen de Groningse wethouder van sociale zaken, stadsbezittingen en de bank van lening, tot 1958. Het wethouderschap was toen nog geen fulltime baan. Na zijn dood in 1991 schonk Van Loo zijn enorme verzameling Ploegkunst aan Stichting De Ploeg.³⁹ Van Loo bezorgde Eelde en Paterswolde een reeks van kwalitatief zeer goed ontworpen nieuwe wijken. Op de kaart van het uitbreidingsplan 1947, na de bezwarenronde en gewijzigde behoeften vastgesteld in 1954, zijn in groen de te behouden natuurschoon gebieden weergegeven, in oranje de uitbreidingsmogelijkheden van de dorpskernen en in geel het vliegveld. In dit plan zien we al hoe het dubbeldorp geleed en geflankeerd wordt door forse natuurgebieden (Kluivingsbos, Friesche Veen/Vennebroek en de Braak) en De Vosbergen.

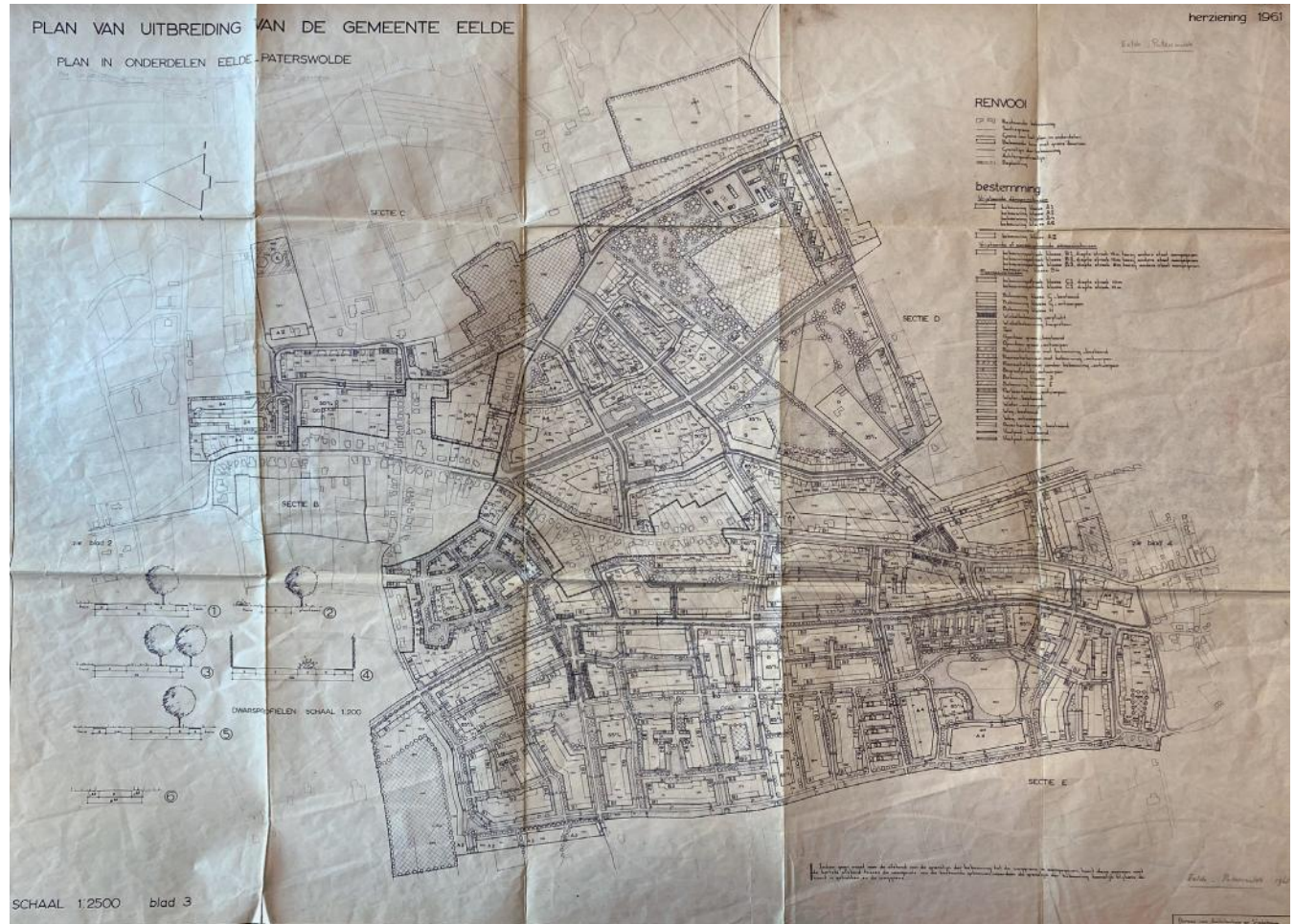

In totaal was er plaats voor 600 woningen hoofdzakelijk aan de oostzijde van de Hoofdweg (op de buurt aan de Kooiweg na), een gigantische uitbreiding. Het grootste deel lag in Paterswolde, een klein deel in Eelderwolde terwijl in de kern van Eelde rondom de begraafplaats een buurtje met woningen was gedacht. Ook in de dorpskernen werden kleinere projecten gedaan, zoals het fraaie vroeg naoorlogse ensemble ouderenwoningen aan de Vennerstraat, vergezeld

van een beplantingsplan opgesteld door de Glimmense landschapsarchitect J. Vroom jr.

- ↓ Uitbreidingsplan in onderdelen, van de Componistenbuurt, de Schildersbuurt, de Bloemenbuurt, de Vogelbuurt, Mimosahof, Menso Altingaschool en de velden van Actief, 1953 (herziening 1961). [GA]

Opvallend genoeg was het niet de industrie, zoals de DETI had geadviseerd, maar de tuinbouw, die voor de oorlog al een sterke opkomst had gekend, die aan de weg timmerde kort na de bevrijding. In 1948 werd onder grote belangstelling van verschillende autoriteiten de opening van de proeftuin van de Tuinbouwstichting „De Twee Provinciën” verricht, met als doel de belangstelling voor de tuinbouw te doen toenemen.⁴⁰ Hier stond een glazen rolkas, waarin onderzoek werd gedaan ‘om de efficiency in de tuinbouw hoger op te voeren.’⁴¹ Deze proeftuin lag op de plek waar nu het Terracollege staat.

↓ Zonnehorst Eelde, 1962. Oude boerderij gespaard. Deze boerderij is dezelfde als op p. 36. [GA]

De komst van de Rijksluchtvaartschool, 1953

In 1954 kwam het Drents Economisch Technologisch Instituut weer in actie met een sociaal-economisch onderzoek.⁴² De aanleiding was de vestiging van de Rijksluchtvaartschool, die uit Gilze-Rijen naar Eelde verhuisde. De Rijksluchtvaartschool op het vliegveld Eelde werd door Pierre Cuypers jr. ontworpen in de jaren 1953-1957, in samenwerking met architect F.P. Glastra van Loon en kunstenaar Bart van der Leek. Het complex bestaat uit een hoofdgebouw met bijgebouwen, gegroepeerd rond een centrale vijver in een parkaanleg van landschapsarchitect Jan Vroom jr. Vandaag de dag bevat het gebouw van de Rijksluchtvaartschool creatieve bedrijven, en is het een provinciaal monument. De komst van de school was een belangrijke structuurwijziging die de koers van de gemeente voor altijd zou veranderen. Van Loo herzag zijn ontwerp in 1953. Voor 160 nieuwe gezinnen was huisvesting nodig en het vliegveld werd vergroot. Van Loo ontwierp het wijkje De Nieuwe Akkers tussen de Vennerstraat, Novastraat, Hooiweg en Hoofdweg in Paterswolde. Het aantal woningen per hectare was hoog, vanwege het grote aantal te huisvesten gezinnen. Daarom ook werd met stroken van eengezinswoningen gewerkt alsmede met drie flats met drie woonlagen. Het gebied van zeven hectare telde zestien eigenaren en enkele pachters en werd hoofdzakelijk voor de tuinbouw gebruikt. Achter het gemeentehuis werden 32 woningen voor de stafleden van de Rijksluchtvaartschool gebouwd. De locatie is het noordelijke deel van het Grootte Veen, een nat gebied van oudsher doorsneden door de Duinenlaan van Paterswolde naar de Vosbergen. Deze

laan nam Van Loo op in zijn plan en met gevoel voor landschapskwaliteit behield hij de prachtige Duinenlaan als een grotendeels langzaam verkeersroute tussen Vosbergerlaan en Hoofdweg. Aanvankelijk was het idee om particulieren zelf te laten bouwen, maar dit lukte niet, waarop het College de raad voorstelde om zelf twee of drie woningtypen te gaan bouwen; uiteraard met een sluitende exploitatie.

De aanbesteding van de woningen werd in de raadsvergadering van 16 april 1955 opgedragen aan aannemer Derk Steenhuis uit Groningen, die voor zichzelf op de hoek Oranjelaan / Koningin Julianalaan een bungalow bouwt. Heel snel zijn de woningen aan de man gebracht en is het gebied bebouwd. Misschien was ook de vondst van het Groninger aardgas in 1957 een stimulans voor de versnelling in de woningbouw – Eelde was één van de 12 proefgemeenten voor aanleg en gebruik van aardgas, waar een hele communicatiecampagne omheen was georganiseerd.⁴³ Gas zou ook voor de tuinbouw van pas komen, het D.E.T.I. had in haar rapport van 1954 geadviseerd een separaat gebied voor de tuinbouw in het uitbreidingsplan op te nemen, zodat hier specialisatie en uitwisseling kon plaatsvinden.⁴⁴

Aan de oostzijde van de Hoofdweg werden ook de Mimosahof met de naastgelegen Menso Altingschool getekend, inmiddels provinciaal monument. De school werd in 1954-1955 ontworpen in opdracht van de Stichting

Christelijk Onderwijs Eelde door architecten K. Sandburg (en Jansen) i.s.m. de bekende scholen architect J.H.M. Wilhelm uit Groningen. Rondom Lemferdinge en de Duinen was een nieuwe begraafplaats gedacht, een zwembad met parkeerplaats en het ouderenwijkje de Zonnehorst, waarin een oud Drents boerderijtje achterop het terrein werd gespaard. Ook goed te zien zijn de zorgvuldig in het bestaande bosgebied ingebedde velden van Actief en het aangrenzende plantsoen rond de oude veenplas van het ooit zo Grote Veen. Langs het in 1938 aangelegde noordelijke deel van de Legroweg werden in de jaren vijftig en zestig fraaie naoorlogse villa's en bungalows gebouwd. De grens van het uitbreidingsplan was aan de Hoofdweg-oostzijde de Zevenhuizerweg: het ten zuiden daarvan gelegen restant van het Grote Veen bleef open, en gaf met de Legroweg erdoor heen een fraaie landschappelijke introductie aan het dorp. Dit uitbreidingsplan van 1953 (deels herzien in 1961) maakte de sprong naar de natte gronden aan de westkant van de Hoofdweg richting het Eelderdiep. Van noord naar zuid de Vogelbuurt, de Bloemenbuurt, Schildersbuurt en de Componistenbuurt. Van Loo ontwierp een buitengewoon afgewogen plan dat de waardevolle landschappen en lanen integreerde en verbond met de nieuwe wijken. Generuus is de brede groenzone die van de Fazantweg via de Kamperfoelieweg, Mozartweg naar de vijver is doorgetrokken. Nieuwe ruimteclaims bedde hij zorgvuldig in in het bestaande landschap, met als resultaat een dubbeldorp met een zeer hoogwaardig vestigingsklimaat.

Bloemencorso Eelde

Mieke Versluis bloemenkoningin bij de corso in 1973. [GA]

Het was in deze jaren dat het Bloemencorso Eelde ontstond, wederom een kiem die in Ons Dorpshuis werd gelegd. De website van het bloemencorso vertelt vol trots het verhaal: in 1955 werd in het Dorpshuis te Paterswolde de traditionele Floralia-tentoonstelling gehouden. Naast de tentoonstelling van de ingezonden planten werd ook een film vertoond van het Bloemencorso van Aalsmeer. Begin 1956 besloot de Floralia-commissie en een aantal oud leerlingen van de Tuinbouwschool een reis te organiseren naar het Bloemencorso van Aalsmeer. Maar liefst honderd Eeldenaren gingen mee en het idee om in Eelde een corso te gaan organiseren, was geboren. De toenmalige voorzitter van de Floralia commissie en hoofd van de Tuinbouwschool, de heer A.S. Plantinga, nam toen het initiatief om een aantal mensen bij elkaar te brengen en gedachten over een corso in Eelde nader uit te werken. De burgemeester van de Gemeente Eelde, dhr. Struben, ondersteunde dit initiatief van harte - het zou ook de economische waarde van de bloemensector verhogen en een aardige terugkerende attractie kunnen zijn. Die verwachtingen zijn ruimschoots uitgekomen. Het corso is nog altijd een vitaal jaarlijks onderdeel van de evenementen in de dorpsgemeenschap, dat het tuindersdorp Eelde-Paterswolde op de kaart zet.

↓ Bloemencorso 2022. [SHM]

↓ Bloemencorso 2022 van corsowijk Duinstraat. [SHM]

Bloemencorso 2022, Het Wad van corsowijk Hooiweg-Schelfhorst, de winnaar! [SHM]

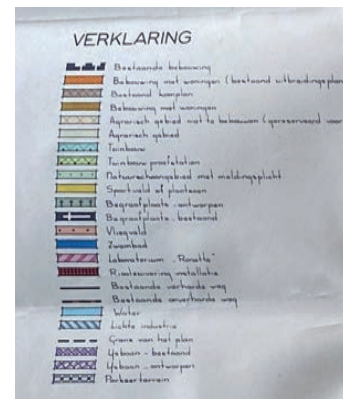

Het Structuurplan van 1959

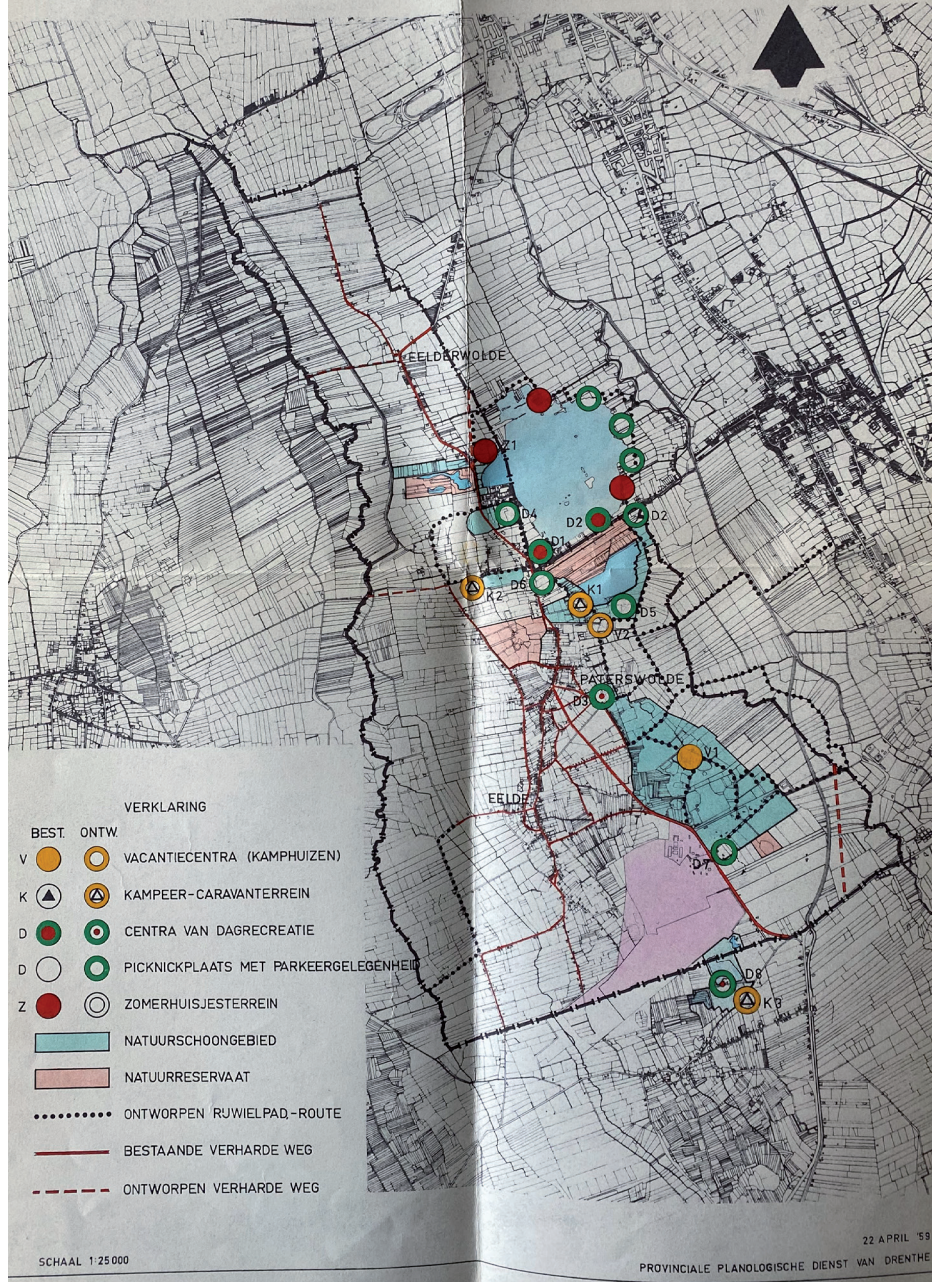
Het Gemeentebestuur koos opnieuw voor een forse uitbreiding, met 500 woningen. Van Loo associeerde zich ergens tussen 1955 en 1958 – in het gemeentearchief is 1958 de eerste vermelding – met stedenbouwkundige Sikke van der Mei (1920-2003), die in Paterswolde woonde.⁴⁵ Het bureau Van Loo en Van der Mei mocht het Structuurplan maken dat na besluitvorming in 1959 werd vastgesteld.⁴⁶ De legenda is heel duidelijk. Buiten de bebouwde kom was een groot geconcentreerd tuindersgebied aangewezen (gearceerd) dat zich achter de Hooiweg ter hoogte van De Marsch uitstrekte. De nabijheid van het Eelderdiep zou zorgen voor bevoeiingswater en de tuinders zouden landbouwwerktuigen kunnen delen. De gemeente had het gebied alvast gekocht voor dit doel. Aangrenzend was een groot woongebied, Helmerdijk-Noord en Helmerdijk-Zuid genoemd, geprojecteerd. De landgoederen zijn geel gekleurd. Het bij het lint van de Hoofdweg Paterswolde aansluitende deel tussen Lemferdinge en Vennebroek, dat de landgoederengordel tot één aansluitend landschappelijk geheel maakte, was met de wijk rond de Brinkhovenlaan, Duinkampen, Menso Altingweg en de Mimosahof in aanbouw. Op deze plek was de ooit aaneengesloten gordel van landgoederen dus onderbroken. Maar tussen natuurreservaat Frieseveen en de Vosbergen was verdere groei voorkomen: een apart bestemd open 'recreatief landschap' hield hier het poldergebied vrij. In de kern van Eelde was het eerdere uitbreidingsplan nog in procedure. In dat laatste zat nauwelijks tot geen schot, omdat er voor de uitbreiding achter de Hoofdweg- oostzijde (tegenover de kerk) vele bezwaarmakers waren. Nu wordt opgemerkt: 'Het dorp Eelde is door zijn aard en door de onmiddellijke nabijheid van het vliegveld zeer in zijn uitbreidingsmogelijkheden beperkt. Door zijn agrarische instelling zijn de inwoners meer aan plaats gebonden. De

gemeenschap is daardoor hechter. Men ontmoet elkaar voortdurend in zijn werk, zodat de verhoudingen directer en eenvoudiger zijn. Men kent elkaar en is op elkaar aangewezen.¹⁴⁷ In het verlengde van de Eelderschipsloot was een industrieterreintje gedacht, de huidige Industrieweg. Voor nieuwe woningbouw waren in Eelderwolde een zone en in Eelde een enorm gebied aangewezen, het huidige Spierveen.

De Provinciaal Planologische Dienst flankeerde het Structuurplan met een speciaal Recreatieplan voor Eelde, waarin de uitbreiding van het Paterswoldsemeer met de Hoornseplas al werd voorgesteld.⁴⁸ Vanwege de enorme drukte langs de oevers en de bouw van vakantiehuisjes was het meer namelijk voor grote groepen mensen niet meer te bereiken. Overigens was ook aan de zuidoostkant van het Frieseveen, op dat moment nog eigendom van de familie Camphuis, de aanbeveling om oeverrecreatie mogelijk te maken met speelweiden, voetpaden en toiletten. Houtwallen in het agrarische landschap moesten versterkt worden, en gezocht moest worden naar een plek voor een jeugdherberg op één van de landgoederen.

RECREATIEPLAN
GEMEENTE EELDE

← Recreatieplan gemeente Eelde, Provinciaal Planologische Dienst Drenthe. [GA]

Een initiatief van alweer een bijzondere vrouw was de bouw van de 'Bladergroenschool' op het binnenterrein achter Ons Dorpshuis en de naastgelegen turnhal. Wilhelmina Bladergroen (1908-1983) was kinderpsycholoog en vanaf 1966 hoogleraar in de opvoedkunde van het afwijkende kind aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze was de grondlegster van de universitaire orthopedagogiek en pionier in het onderwijs voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden (LOM). Mevrouw Bladergroen, zoals zij werd genoemd, was eerst in haar woonplaats Haren in haar huis met een school begonnen. Het was haar instituut dat in 1962 de kavels kocht en hier een LOM school opende, ontworpen door architectenbureau Nieman en ir. Steeneken uit Assen. Het gebouw kreeg, vanwege het bewezen belang van buitenlucht en vrije speelruimte, een paviljoenachtige opzet.

‘Dorpsgesprek over de toekomst van de landbouw, tuinbouw en middenstand’, 1963

Net als het bijzondere onderzoek naar de massajeugd in 1946 was er in 1963 weer zo'n moment waarop de Vereniging 'Ons Dorpshuis' Eeldenaren samenbracht om in gesprek te gaan. Dit keer waren het de belangrijkste stemmen uit de land- en tuinbouw en middenstand.⁴⁹ Het zijn waardevolle stukken in het gemeentearchief, die aan het hedendaagse begrip participatie op een zeer inhoudelijke manier invulling geven. De totale omzet van de Groninger groente- en fruitveiling was 6 miljoen gulden, Eelde bracht daarvan 1,5 miljoen gulden in, goed voor 80 hectare. Voor de bloemenveiling (omzet 2 miljoen) brachten de Eelder bloemen maar liefst 2/3 deel van de omzet in.

De toekomst was er niet één van groei voor de tuinbouw. In de beleving van de aanwezigen werd deze sector extreem aan banden gelegd. In het Structuurplan 1959 was buiten de bebouwde kom een groot tuindersgebied aangewezen (lichtblauw gearceerd). Het grootste deel daarvan besloeg de gronden achter huis De Marsch, maar de Cultuurtechnische Dienst had haar financiële toezegging ingetrokken. De gemeente had de terreinen achter de Marsch echter al gekocht, het bleek een strop, begin jaren tachtig verrees hier een sporthal met achtergelegen tennisvelden en (later) een manege, hockeyvelden en een scoutingterrein.⁵⁰ Alleen rondom de Boterdijk en het Kluivingsbos bleven nu tuinbouwgronden over, die er ook nog altijd zijn, soms doorontwikkeld tot kascomplexen.

De landbouwsector telde 150 bedrijven van 7 tot 15 hectare groot, met een aantal randbedrijven. Arnold Camphuis, kleinzoon van P.A. Camphuis die Vennebroek in 1912 had

gekocht, dreef de boerderij van Vennebroek en merkte bitter op: 'De woningbouw en het vliegveld hebben beslag gelegd op de goede hooggelegen gronden. Voor de landbouw blijven de slechte laaggelegen gronden over. Ruilverkaveling is niet meer mogelijk.' De veeteelt had het zwaar. 'Er zou in Europa 6 miljard kg te veel melk geproduceerd worden', merkte de heer Snijder op. Eerder al, in reactie op het Structuurplan 1958, hadden veeboeren Harms en Dekker al bezwaar gemaakt tegen de onttrekking van zoveel hectare cultuurgrond aan de veeteelt. Maar de gemeente had de afweging gemaakt, dat op hetzelfde oppervlak meer mensen met tuinbouwkwavels hun brood zouden kunnen verdienen.

Tot slot de middenstand. De heer Franke 'wil geen lijkrede houden over de middenstand in Eelde, maar rooskleurig is de toestand niet. Wat kan de middenstand ertegen doen, als hier supermarkts komen?' De nabijheid van Groningen maakt, dat uitbreiding van bv. een schoenenzaak in Eelde geen zin heeft. De heer Koops brengt daar tegenin dat er ook mensen uit Groningen zijn, die hier boodschappen doen, omdat ze hun auto kwijt kunnen. Maar er zijn ook middenstanders, merkt een mevrouw Waskowsky-Fischer, buurtwerkleidster van 'Ons Dorpshuis' op, die het hun klanten zo kwalijk nemen dat ze in Groningen kopen, dat de klanten daar nog meer toe overgaan. Al met al constateert de vergadering dat de nieuwe inwoners van Eelde zich moet aanpassen aan de plattelandssamenleving, waarin het winkelbestand nu eenmaal wat minder keuze biedt.

Deze sombere vergadering kreeg een vervolg in de Voorlichtingsavond over ruilverkavelingen op 23 januari

1964 in café Nijdam.⁵¹ Geheel volgens de maakbare logica van toen presenteerde de heer Vijfschaft, voorzitter van het Drents Landbouwgenootschap, de positieve kanten van een ruilverkaveling: betere ontwatering door lagere peilen, het vergroten van percelen door samenvoeging, een nieuw tuinbouwcomplex, wegen door polders Oosterland en Lappenvoort, ontmenging van bedrijven (dus specialisatie in akkerbouw of veeteelt). Wederom werd opgemerkt dat de gemeente telkens gronden onttrok voor woningbouw, op het moment van de vergadering was de gemeente in onderhandeling over de grond zuidelijk van de Helmerdijk (het latere plan Spierveen, in het Structuurplan 1959 aangegeven). Was er, bij zo'n krimp van de beschikbare agrarische gronden, nog wel een vitale land- en tuinbouwsector mogelijk? De zaal stelde vele vragen, was erg wantrouwend en beducht voor de hoge kosten. Aan het eind van de vergadering riepen de aanwezigen de tegenstemmers op te gaan staan, en dat deed 75% van de zaal. Hoewel de problemen in de land- en tuinbouw in Eelde door deze stemming verre van opgelost waren (ook door het wegvallen van de Marsch-gronden als tuinbouwgebied), kroop het dorp toch door het oog van de naald; de ruilverkaveling waarover werd gesproken, werd niet uitgevoerd, maar is kleinschalig gebleven, al zijn er wel veel sloten gedempt. Dat het aantal nieuwe inwoners van Eelde in de Gemeenteraad al in 1964 de meerderheid had, en dat hun belang een aangenaam recreatielandschap was, zal ook zeker aan het niet doorgaan van de ruilverkaveling hebben bijgedragen.⁵²

Het forensen- en recreatiedorp groeit en krijgt scholen en een openluchtzwembad

Het was duidelijk: Eelde-Paterswolde was een forensendorp geworden. Al in het uitbreidingsplan van 1961 was de gemeente haar profiel als recreatiedorp gaan versterken en deze ontwikkeling was niet meer te stoppen. Naast de nieuwe woonwijken komen er bijpassende voorzieningen: in 1966 wordt zwembad Lemferdinge aangelegd, kweker Ebbinge procedeert, maar de gemeente gaat over tot onteigening in het belang van de ruimtelijke ordening. In 1968 kwam er zelfs een bioscoop, het Maxwilltheater aan de Vennerstraat. De oude agrarische orde was voorbij, zoals te zien is aan het onbewoonbaar verklaarde boerderijtje aan de Vennerstraat, waar tegenwoordig het fietspad achter de Braak begint. Het forensendorp had scholen nodig, en huisvesting voor de ouder wordende inwoners. Op een luchtfoto uit 1975 zien we Basisschool De Ekkel, Opleidingschool De Clinck, de openbare MAVO school en bejaardentehuis het Else van der Laanhuis, opgeleverd in 1972.

↓ Affiche Openluchtspel Paterswolde, Jan Altink, 1952. [GM]

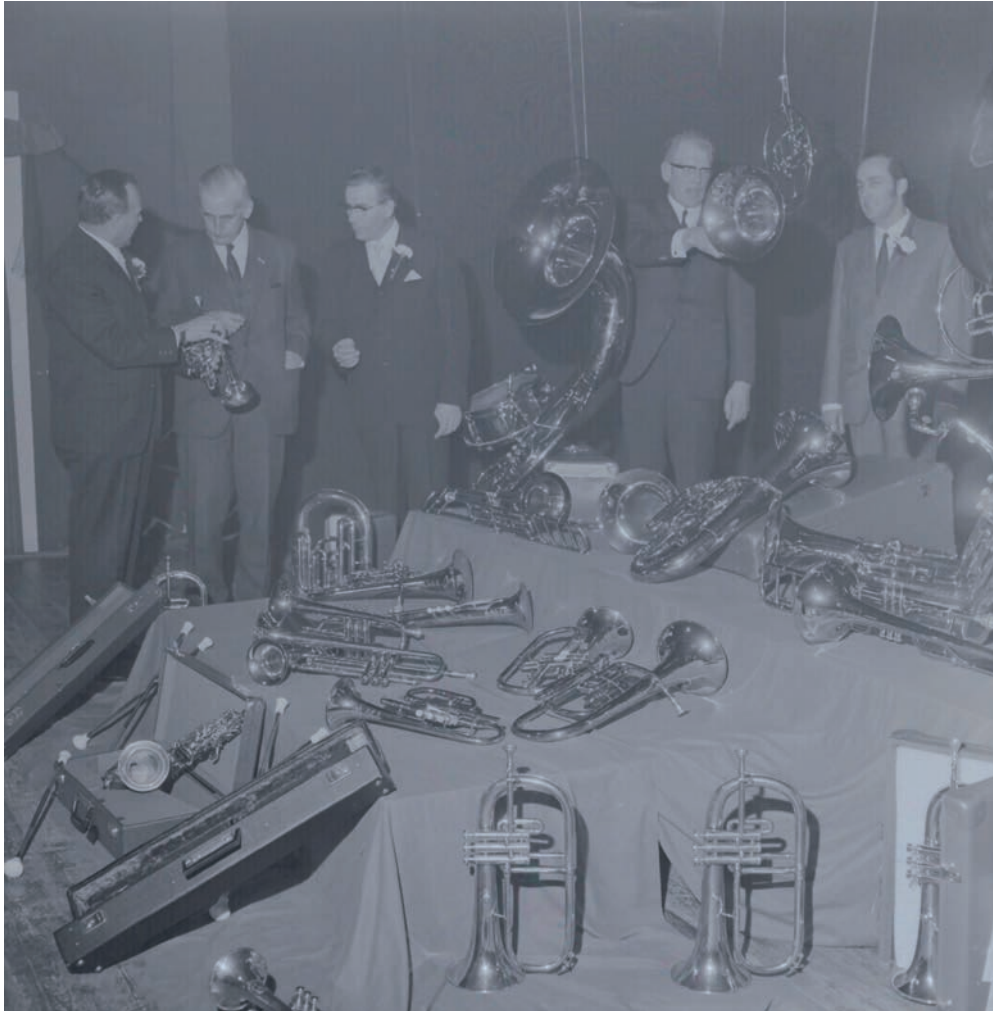
↓ Klompenmaker Nol Arends aan de Zevenhuizerweg 7. [GA]

↓ De heren Pelleboer en Odding, ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van Dorpsklanken, 1981. [GA]

↓ Twintig jaar Nieuw Leven, 1972. [GA]

↓ Jan Kees Wiebenga, de jongste burgemeester van Nederland, 1973. [GA]

↓ Else van der Laanhuys, 1972. [GA]

↓ MAVO, 1973. [GA]

- ↓ NK trampolinespringen in Eelde, links Monique Pierlot en rechts Dorothea Piek, foto: Chris van Houts, 1987. [GA]
- ↓↓ Gerard Kemkers, 1990. [DA]

- ↓ Larissa Bijlsma op de schaatsen. [GA]

Eelde sportdorp

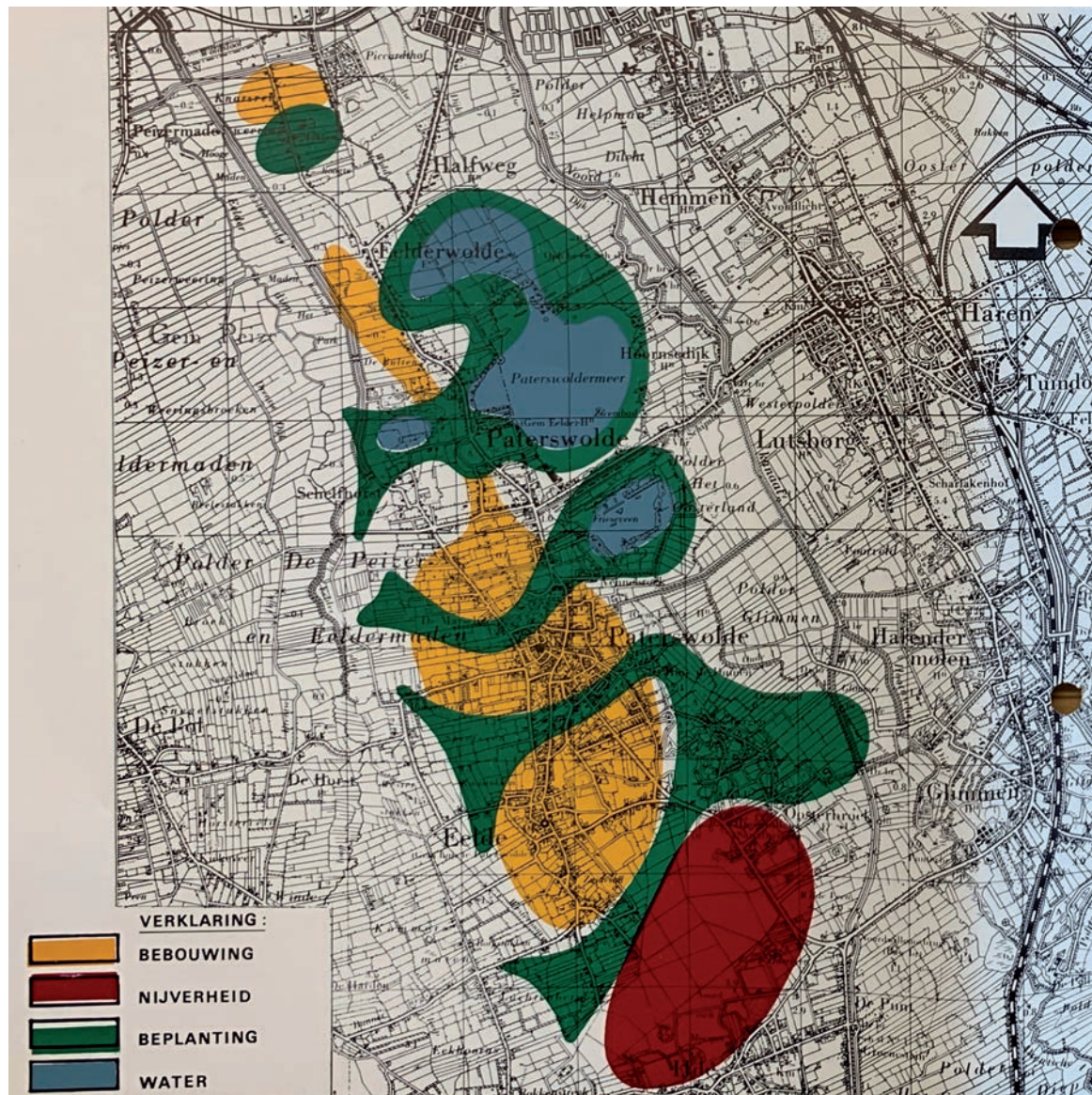

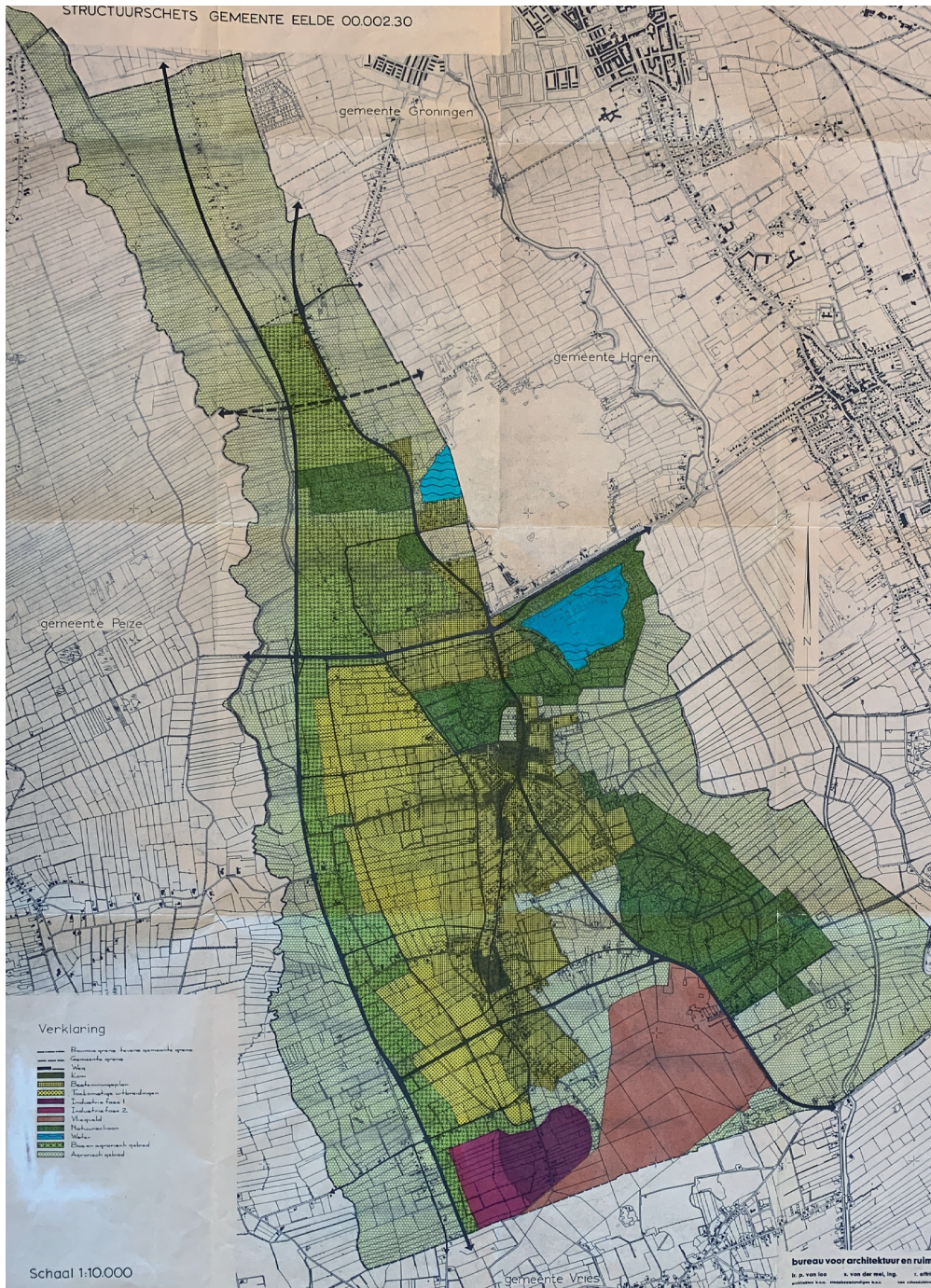
Structuurplan 1970

Schematische weergave van het structuurplan 1970. [GA]

De opvolgers van ir. Van Loo, Bureau voor architectuur en ruimtelijke ordening (Van Loo, Van der Mei, Offringa en Offringa) zetten de sensitieve planning met de nadruk op het dorp als verzameling unieke (woon)landschappen door. In 1970 was het weer tijd voor een nieuw Structuurplan, dat het bureau met een geweldige kaart presenteerde.⁵³ In één oogopslag was duidelijk waar het in Eelde en Paterswolde om ging: om de landgoederen en water- en poldergebieden die de gemeente als het ware doorspoelen. De toelichting bij het Structuurplan sprak van het handhaven van een optimaal woonmilieu: een forensendorp 'met een min of meer exclusief karakter', waarbij exclusief niet sloeg op duur, maar op het karakteristiek dorpslandschap. Het landschap moest dan ook leidend blijven: groene dwarsverbindingen met hoge bomen, een ruime opzet van de bebouwing, een aantal substedelijke voorzieningen. Verscheidenheid van recreatieve mogelijkheden (activiteiten rond Paterswoldse meer, en rust van Frieseveen, Vosbergen en de Braak, het beekdal van Eelderdiep). Ook belangrijk was het behoud van het eigen karakter van de kernen. Het gebied nabij de Boterdijk en Onlandseweg werd aangewezen als concentratiegebied voor stimulering van bloemteelt en tuinbouw in het noorden. De westelijke randweg uit de plannen van Verdenius keerde weer even terug in de plannen, om de bestaande route te ontlasten en in de dorpen het oude, lokale karakter te kunnen bewaren. Bij het vliegveld werd een gebied voor industrie-, handels- en bedrijfsdoeleinden gereserveerd. Wat de groei van het dorp betreft, was een gigantische uitbreiding van het dorp voorzien. Van de Boterdijk in het noorden tot aan de Watermolendijk in het zuiden strekte zich een brede strook van nieuw te bouwen wijken uit. De westgrens was de Oude Oosterloop, die vergraven werd tot randsingel. Daarachter, in het beekdal van het Eelderdiep, was het te nat om te bouwen.

← Uitgewerkt structuurplan, 1970. [GA]

De volgende sprong in de uitbreiding van Eelde-Paterswolde: Spierveen

Bouwadvertentie uit 1985. [Nieuwsblad van het Noorden]

Aan de ontwikkeling van het plan Spierveen, zoals het nieuwe woongebied ging heten, ging een lange voorbereidingsperiode vooraf. In 1973 antwoordde burgemeester mr. J. Struben op de vraag: 'Wordt Eelde een voorstad van Groningen?' het volgende. 'Dat willen we beslist niet, de charme is er nog steeds, het gevoel van inderdaad buiten te wonen. De mensen, die hier komen, willen naar een dorp, dan moet het ook een dorp blijven. Een eeuwige groei is pertinent geen goede ontwikkeling.'⁵⁴ In 1971 kwamen er bijna 800 inwoners bij en daarmee werd Eelde in 1971 de op drie na snelst groeiende gemeente in Drenthe. Eelde had in die jaren nog drie plannen in uitwerking: de Marsch (voornamelijk bungalowbouw, na het stuklopen van het tuindersgebied), De Meerstukken en Spierveen, dat het grootste plan was. In Spierveen waren voorlopig 320 woningen gepland. In aanbouw waren begin jaren zeventig 144 woningen in plan Paalakkers.⁵⁵ Langs de Helmerdijk was een winkelcentrum met drie flats van negen verdiepingen gedacht. De Provinciaal Planologische Dienst had meerdere nieuwe wegen in de planning. De westelijke randweg om Eelde naar Groningen was in het streekplan van de provincie weer opgedoken, en ook stond er op de kaart een weg door het Frieseveen en het Paterswoldsemeer, in Paterswolde aantakkend op de te verbreden Boterdijk – waartegen grote protesten waren gerezen. Die protesten hadden succes – de wegen en het winkelcentrum kwamen er, wellicht mede als gevolg van de oliecrisis, niet. Bij het ontwerp van het plan Spierveen, zoals het nieuwe woongebied ging heten, was de bevolking nauw betrokken. Een werkgroep adviseerde de Raadscommissie, die alle punten overnam.⁵⁶

Het bestemmingsplan Spierveen werd in 1985 onherroepelijk goedgekeurd, en in 1990 was uitwerkingsplan fase 3 al gereed. Advertenties in de dagbladen tonen de verschillende nieuwbouwprojecten in Spierveen, veelal gebouwd in projectmatige bouw en gericht op wooncomfort voor gezinnen. De brede groenzone uit de Vogel- en Bloemenbuurt die van de Fazantweg via de Kamperfoelieweg en Mozartweg naar de vijver liep, werd hier, in de volgende nieuwe rand van bebouwing herhaald. Vanaf de Pinksterbloem meandert een genereuze groene

ruimte, gebruikmakend van historische houtwallen, via de Zuurstukken, Broekstukken en Kooistukken naar basisschool de Westerburcht en de Westershorn. Geheel volgens de stedenbouwkundige inzichten van de jaren tachtig werd hier een fietsroute doorheen getrokken, voor een veilig verkeer tussen woning en school. En ook de woonclusters zijn naar de inzichten van die tijd in kleine, door gebogen wegen onderscheiden ensembles ontworpen, een opzet die de argeloze bezoeker nogal eens doet spoorzoeken.

B.V. BOUWBEDRIJF GIEZEN realiseert in Eelde (plan Spierveen) fantastisch gelegen **2 onder 1 kap woningen met garage**. Start bouw begin juni.

INDELING:
Begane grond: entree, w.c. keuken, woonkamer.
Verdieping: 3 slaapkamers, badruimte.
Zolder: open zolderruimte te bereiken via een vaste trap.

Architektenburo Martini te Groningen.

PROJEKT HYPOTHEEK VAN DE AMRO BANK
RENTE 7,6% 5 JAAR VAST.

KOOPSOM: (incl. grond, BTW, verkoop- en bijkomende kosten)
2 ONDER 1 KAP MET GARAGE **f 144.750,-**

BELANGRIJK:
woningen worden gebouwd onder garantie van het Garantie Instituut Woningbouw (G.I.W., W.W.N.).

Voorlichtingsavond:
Op maandag 13 mei a.s. houden wij een voorlichtingsavond in **CAFÉ CENTRAAL** Hoofdweg 215, Paterswolde. Aanvang: 19.30 uur

Inlichtingen en verkoop:
GEERLINGS DEVENTER
T.G. GIBSONSTRAAT 34
TEL. 05700-18599.

Nota open plekken, 1988

Intussen waren rond 1985 de grote uitbreidingen van Eelde zo'n beetje voltooid, zo was de gedachte. Maar net als nu was er een lijst van open plekken in het dorp die aandacht en beleidsvorming behoeften. Daarvoor werd de Nota Open Plekken (1988) opgesteld, een zorgvuldig document dat alle ontwikkellocaties bij langs ging en een advies gaf over de al dan niet gewenste ontwikkeling.⁵⁷ De belangrijkste vraagstukken die nu nog actueel zijn: op Grote Veer werd geen bebouwing toestaan, het gebied moest een overgangszone blijven van de dichtbebouwde wijk Paalakkers naar het buitengebied. Aan de zuidzijde van de Esweg en in het gebied de Drift evenmin, vanwege het historische karakter van resp. de es en het komgebied. Toename van burgerwoningen in het buitengebied via oneigenlijk gebruik van de vrijstellingsconstructie voor bedrijfswoningen moest vermeden worden. De Weeakkerweg, Esweg, Schelfhorst, Onlandseweg en Ter Borchlaan waren uitgesloten van verdere bouwaanvragen voor woningen. Het in de naoorlogse plannen geopperde bungalowwijkje achter Noordwijk verdween van de plankaart.

↓ Nota Open Plekken, 1966. [GA]

En toen was er wederom een opvallende wending in het ruimtelijk beleid. Het Nieuwsblad van het Noorden schreef in 1993: 'Eelde bouwt toch minder.' Het College stapte af van plan om tot 2010 1300 woningen te bouwen. Mede onder invloed van inspraak zou de vijfde fase van Spierveen niet gebouwd worden. Het gearceerde gebied voor woningbouw uit het Structuurplan 1970 werd ingekrompen door Spierveen te projecteren tussen de Helmerdijk in het noorden en de Westerhorn in het zuiden. Daarnaast lukt het het IVN om de klinkerbestrating van de Watermolendijk en de Westerhorn niet door asfalt te laten vervangen. Ook de provincie vond dat deze klinkerwegen van landschappelijk en cultuur-historische waarde waren. Het Gemeentebestuur gaf gehoor aan deze oproep en nog altijd is de Westerhorn een klinkerweg met een grote charme.

Nog even naar de dorpscentra. In Paterswolde kwam in 1990 het ruimtelijk onderzoek voor de kom gereed, zorgvuldig

begeleid door een groep afgevaardigden uit het dorp. In 1995 kwam uit dit onderzoek de rotonde en de vestiging van Albert Heijn met passage en bovenwoningen voort. 'Ondanks de duidelijke negatieve punten waarop gewezen kan worden bij de ontwikkeling van zo'n grootschalige winkeleenheid in de dorpskern van Paterswolde, kan men doorgaan met de uitvoering van de plannen. De schaal van de andere twee 'winkelcentra' (opticien en Eelde) is dan wel veel kleiner maar werkt ook niet. Tenminste, er is geen klimaat geschapen waarin het aangenaam winkelen is' aldus de Werkgroep Dorpsvernieuwing Paterswolde.⁵⁸ In Eelde had het echtpaar Jos en Janneke van Groeningen het vervallen Nijsinghuis in 1971 voor 1 gulden gekocht met de belofte het rijksmonument zorgvuldig op te knappen. Het echtpaar werkte gestaag aan een culturele opwaardering van het oude Eelder centrum, en in 1996 werd museum de Buitenplaats geopend, in 2000 was ook de omringende tuin gereed.

Profiteren van het grensdorp-karakter: De wijk Ter Borch

Luchtfoto van wijk Ter Borch.

Tijdens de jaarwisseling van 1997 op 1998 lukte het Groningen om, gebruikmakend van de gemeentelijke herindeling in Drenthe, een miniem stukje van de kop van Drenthe af te snoepen. De Piccardthofplas, voorheen nog gedeeld tussen de beide provincies, ging nu in zijn geheel bij de gemeente en provincie Groningen horen, tezamen met het grondgebied ten oosten van de Ter Borchlaan. De wijk Piccardthof kon zo geheel op Groninger grondgebied gebouwd worden. Het is een terugkerend thema, de grondhonger van de grote stad. Grensdorpen spelen daarop in, al eeuwen. Denk aan Wassenaar bij Den Haag en Vught bij Den Bosch. Voor Tynaarlo was het niet anders: tegen de provinciegrens werd in 2005 door bureau HNS uit Amersfoort het stedenbouwkundig ontwerp voor de wijk Ter Borch gemaakt, op de zo doornatte, lage gronden van het vroegere Eelderwolde, met een zeer slechte bodemgesteldheid. Achtergrond van het besluit om Ter Borch te bouwen was om de mensen die de stad verlaten richting Noord-Drenthe blijvend te binden aan de stad en zodoende de druk op Noord Drenthe te verlagen.

De 1100 woningen zijn bijna allemaal klaar. Het verkavelingsontwerp is een abstractie van de aanwezige polderverkaveling van de Eeldermeden; daarnaast zijn diverse historische structuren behouden gebleven. De wijk is onderverdeeld in de delen Tuinwijk, Waterwijk, Rietwijk en het Groene Lint. Begin 2007 werden de eerste woningen van de deelwijk Tuinwijk opgeleverd. De laatste huizen zullen volgens planning ongeveer 15 jaar na de start van het project opgeleverd worden.

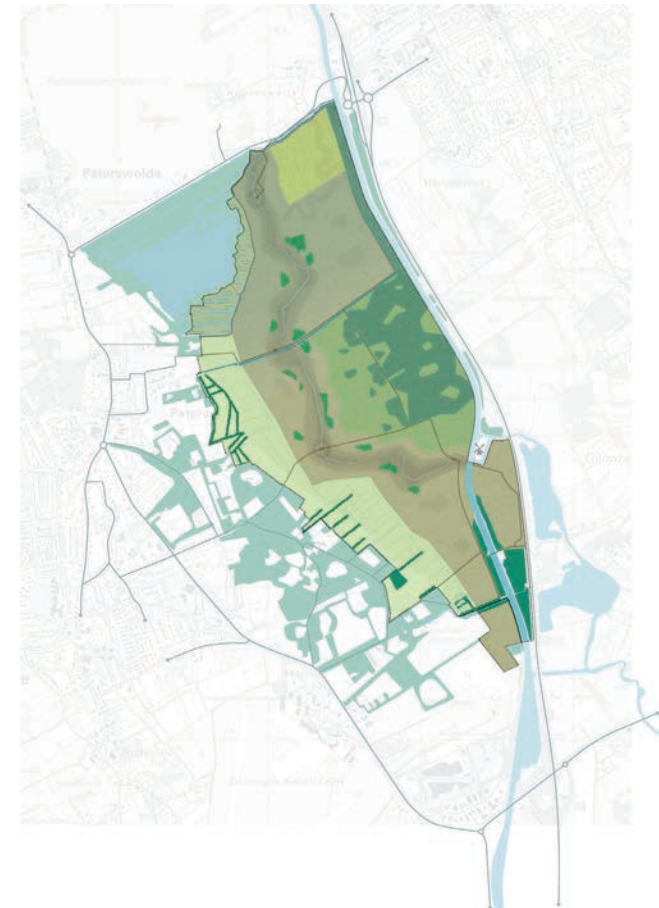
Polder Oosterland Lappenvoort

Aan de oostflank van Eelde-Paterswolde, in het benedenloopgebied van de Drentse Aa, liggen de polders Oosterland en Lappenvoort, 370 hectare groot. In het verleden is het gebied door de aanleg van het Noord-Willemskanaal afgesneden van de Drentse Aa en ontwikkeld tot een agrarisch gebruikt polderland. Door de waterwinning bij De Punt en het peilbeheer, dat afgestemd is op landbouwgebruik, zijn de polders verdroogd. Te lage waterstanden, een onnatuurlijk peilbeheer, grondwaterwinning, verdwijnen van kwel en veraarding van het veenpakket leiden tot achteruitgang van de natuurwaarden en tot problemen bij het beheer. Planten die kenmerkend zijn voor een natuurlijke benedenloop komen daardoor nauwelijks voor. Inmiddels is het gebied aangewezen als NNN (Natuur Netwerk Nederland-gebied, ligt het in het Nationaal Landschap Drentsche Aa, is het een onderdeel van de Natte As, staat het op de lijst van Topgebieden van verdroogde natuur en is het ingericht als noodwaterbergingsgebied. Onder leiding van Prolander en uitgewerkt door LAOS landschapsarchitecten is in de afgelopen jaren gewerkt aan een schetsontwerp op basis van natuurdoelen en kansen. In 2023 zou het definitieve inrichtingsplan gereed moeten komen. Het gebied blijft noodwaterbergingsgebied, terwijl de waterpeilen in het schetsontwerp omhoog gaan. Dat betekent dat het

gebied mogelijk in de winter onder water kan komen te staan. Herstel van het beekdal is niet meer mogelijk aldus Prolander, vanwege de lage peilen en de veraarding van de veenlaag. Natuurlijke toestroom van grondwater vindt als gevolg van de drinkwaterwinning bij de Punt niet meer plaats, waardoor het gebied niet gevoed wordt met het zuivere, door zand gefilterde grondwater dat zorgde voor de typische beekdalvegetatie. Bovendien wordt het grondwater op de hogere Tynaarlurug (Eelde en Paterswolde) afgevoerd via riolen. Het systeem is dus opgedroogd, met als gevolg verarmd veen, een hoge stikstofuitstoot en vegetatie van bramen en brandnetels.

Na veel onderzoek is gekozen voor natuurdoeltypen die wél realistisch zijn: veenmoeras, vochtig hooiland (kievitsbloemhooiland), kruidenrijk grasland en hoog- en laagveenbos. Bij deze natuurdoeltypen wordt goed mogelijk rekening gehouden met landschap, cultuurhistorie, archeologie en recreatie. Veenmoeras is een landschapstype dat vóór de ontginning door de mens (in de vroege middeleeuwen) het dominante landschapstype van de laagveengordel was. Het beeld van polder Oosterland Lappenvoort zal in grote lijnen gaan lijken op dat van de Onlanden.⁵⁹

↓ Schetsontwerp polder Oosterland Lappenvoort (2022), LAOS landschapsarchitecten.

Grote Veen alsnog bebouwd, 2007

Stedenbouwkundig plan Grote Veen.

Terwijl de planvorming van de wijk Ter Borch in volle gang was, werd er in 2007 ook een ontwerp gemaakt voor de 17 hectare open landschap van het vroegere Grote Veen, dat in alle eerdere plannen als buffer tussen dorp en landschap open was gehouden. Het planconcept was het thema landgoed, waarin de multifunctionele accommodatie als landhuis, met daaromheen een grote vijver zou fungeren. 'De brede school met sporthal komt als parel in het hart van het plan te liggen en krijgt een dorps uitstraling en schaal.' Het eiland waarop het 'landhuis' zou komen, is veel dichters naar de Legroweg komen te liggen, met als gevolg dat de sporthal dichters op de weg ligt. De vijver speelt een belangrijke rol in de afvoer van het hemelwater. Woonwijken als Ter Borch en Grote Veen zijn, net als de oudere wijken, 'kinderen van hun tijd', tot stand gekomen in een tijd van participatie en klankbordgroepen waarin plannen minder top-down werden bepaald en meer consumentgericht werden ontwikkeld. Het juridische instrumentarium sloot hierop aan met een meer regelluwe wet Ruimtelijke Ordening en meer toegankelijk beleid voor welstandstoetsing.

Paletkaart Eelde-Paterswolde

De paletkaart bevat de kernwaarden van Eelde-Paterswolde. Het zijn thema's vanuit het DNA van de dorpen waarmee we vandaag de dag verder kunnen werken. De kernwaarden zijn de ruimtelijke essenties en de kenmerken van de Eelder gemeenschap, samengevat op een kaart. De paletkaart illustreert de kernwaarden in foto's en herleidt ze naar plekken op de dorpskaart. De paletkaart maakt het voorgaande verhaal in een handzaam beeld visueel.

Groene verbindingen tussen de verschillende woonwijken

Weids opgezette woonwijken met waardevolle groene verblijfsruimte

Groot absorptievermogen voor nieuwkomers

Natuurgebied De Onlanden

Bomenlanen van landgoederen als groene corridors van oost naar west

Landschap in het dorp: groenrijk profiel, voortuinen, bomenlanen en tuin- en straatbomen

Polder Oosterland Lappenvoort

Maatschappelijke betrokkenheid en zorg voor het dorp en elkaar

Ons Dorpshuis, eerste dorps huis van Nederland

Tuindersdorp Eelde: kassen, Terra en bloemencorso

Stedelijke invloed: Landgoederenzone

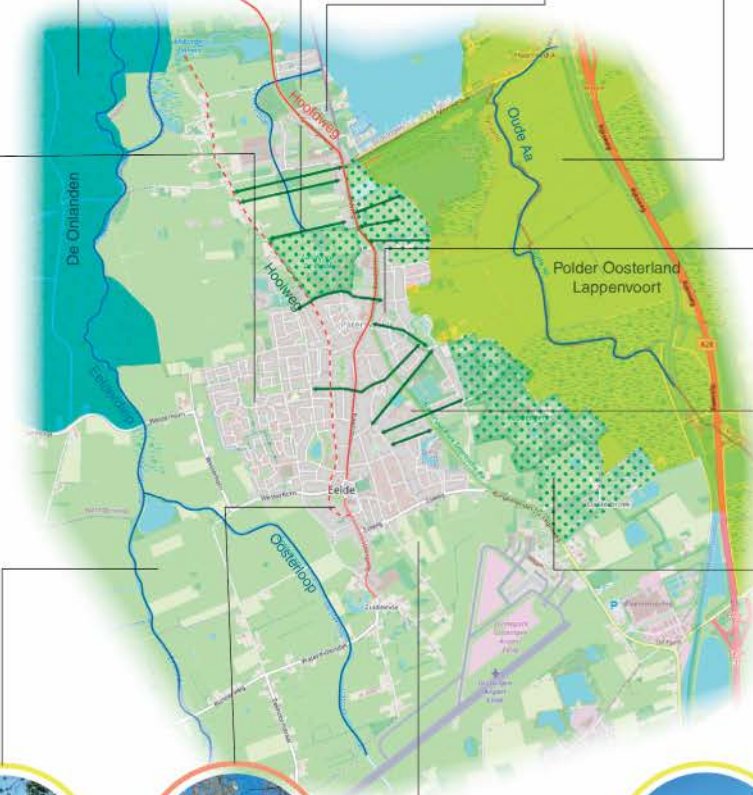
Beekdalenlandschap aan de westflank van Eelde

Karakteristieke historische gebouwen in het centrum

Eelde flankesdorp: karakteristieke sfeer van het essenlandschap

Kernwaarden

1. Omgeven door natuur: de Onlanden en het beekdal van het Eelderdiep, de landgoederen en Polder Oosterland Lappenvoort
2. Het dorp is een landschap, het landschap is het dorp: overal dooraderen landgoederen, oude houtwallen, dijken en historische routes het dorpslandschap
3. De Hoofdweg als dragen van woonsferen, verkeer, winkels en voorzieningen, met de Hooiweg als stille tegenhanger
4. Ook in de wijken na 1970 zijn (historische) groene elementen opgenomen als structuurdragers
5. Een (h)echte dorpsgemeenschap – een rijk verenigingsleven, bottom-up initiatief en sociale betrokkenheid bij elk nieuw vraagstuk
6. Complementair aan Groningen: stedelijke voorzieningen in de stad, dorps kwaliteit en recreatielandschap voor forensen en recreanten in het dorp

Legenda

- Polder Oosterland-Lappenvoort
- De Onlanden
- Waterlopen
- Landgoederen
- Groene routes dooraderen het dorp
- Hoofdweg
- - - Hooiweg

Deel 2

Centrum Eelde

Aanleiding: motie 2021.29

De aanleiding voor dit deel van het rapport is de motie 2021.29 'Cultuurhistorisch Onderzoek Centrum Eelde', die we hier in volledigheid opnemen:

MOTIE 2021. 29 de Jonge – Cultuurhistorisch onderzoek Centrum Eelde (Artikel 37 Reglement van Orde voor de gemeenteraad)

Ingediend door Jan de Jonge (ChristenUnie), Henk Middendorp (CDA), Els Kardol (D66), Jurryt Vellinga (Leefbaar Tynaarlo), Miguel Ririhena (GroenLinks) en Koos Dijkstra (PvdA).

Raadsvergadering d.d. 9 november 2021

Agendapunten: begroting

De raad van de gemeente Tynaarlo;

in vergadering bijeen op 9 november 2021

overwegende dat:

- De gemeente Tynaarlo in haar beleid uitspreekt dat cultuurhistorische waarden in de gemeente bewaard en versterkt moeten worden,
- De provincie Drenthe een omvangrijk deel van het dorp Eelde heeft aangeduid als waardevol esdorp,
- In de kern van Eelde een tweedeling is ontstaan tussen het gedeelte met winkels en parkeren in het midden, ingeklemd tussen een historisch deel met 3 rijksmonumenten en een museum als cultuurdragers aan de ene kant en een (deels) historisch kerkhof aan de andere kant,
- Het voor een aantrekkelijke ontwikkeling van het centrum van Eelde van belang is dat plannen leiden tot een samenhangend geheel, passend bij de bijzondere omgeving van het centrum, met de dorpskerk, museum de Buitenplaats, het Nijnsinghuis en de begraafplaats,
- De RCE, in haar reactie van 6 april 2021 op de vraag van het college om toetsing van de cultuurhistorische paragraaf van de plannen voor een appartementencomplex tegenover de Dorpskerk, heeft geadviseerd om een cultuurhistorische waardestelling op te maken voor dit gebied, om zo beter te kunnen voldoen aan eigen beleid en nationale wetgeving,
- De RCE tevens heeft gewezen op een eventuele mogelijkheid van subsidie door de provincie Drenthe,

draagt het college op:

- Zo spoedig mogelijk een cultuurhistorische waardestelling te laten uitvoeren door een deskundig extern bureau voor het centrum van Eelde,
- Dit onderzoek te betrekken op globaal het gebied tussen de Burgemeester Strubenweg in het zuiden, de Kosterijweg in het westen (inclusief de Kosterij en de westzijde van de weg), de Westerhorn, Hoofdweg en Kerkhoflaan in het noorden en de Kerkhoflaan, inclusief de begraafplaats, in het oosten. Hierbij tevens aansluiting te zoeken met de school aan de Esweg en de Waterburcht.
- De resultaten van dit onderzoek te delen met de raad en na vaststelling door de raad te gebruiken als leidraad bij het vormgeven van het eigen cultuurhistorisch beleid en toetssteen voor ontwikkelingen in het onderzoeksgebied,
- Tot dan zeer terughoudend te zijn met de overige ontwikkelingen in het centrum in Eelde,
- De kosten van het onderzoek te dekken uit de ARG1, daarbij te streven naar subsidie voor dit onderzoek door de provincie Drenthe,

en gaat over tot de orde van de dag.

Ondertekend door:

Jan de Jonge
ChristenUnie

Henk Middendorp
CDA

Els Kardol
D66

Jurryt Vellinga
Leefbaar Tynaarlo

Miguel Ririhena
GroenLinks

Koos Dijkstra
PvdA

Toelichting:

Het centrum van Eelde heeft een eigen bestemmingsplan, maar kan niet geïsoleerd gezien worden van zijn directe, historische omgeving met bijzondere gebouwen. Elke ontwikkeling van het centrum moet in harmonie zijn met die directe omgeving en passen in het dorps karakter van Eelde als geheel. Ook onderling moeten de initiatieven bij elkaar passen.

De momenteel geldende Beheersverordening is in 2017 definitief geworden. In 2011 is een beeldkwaliteitsplan opgesteld voor het plan van drie bouwblokken in het centrum van Eelde. Dat plan is niet langer aan de orde, maar de architectonische uitgangspunten in de eerste helft van par 2.2.7 dit BKP kunnen dienen als handvatten voor de beoordeling van nieuwe, kleinere initiatieven, zoals de bouw van appartementen op locatie Klinkhamer, de ontwikkeling van de voormalige Hubo of de geplande bouw van appartementen op locatie Doedens.

Beeldkwaliteitsplan Centrum Eelde, 25-10-2011

2.2.7. Architectuur/signatuur Het uitgangspunt voor de architectuur is een samenhangend, harmonieus dorps geheel. Om dit te bereiken is afstemming in korrelgrootte, vorm, maat en schaal en materiaalkeuze bepalend. Deze afstemming zorgt voor verwantheid met de sfeer rond de bestaande historische panden (niet die van contrast). De nieuwe architectuur zal niet historiserend van aard moeten zijn, maar er moet een aantrekkelijke en tijdloze architectuur worden gevormd die aansluit bij de bestaande panden, eigentijds maar verwant en verwijzend naar de historie.

(Niet van toepassing: *De gevels aan de daktuinen boven de winkels kunnen een meer informeel en eigentijds karakter krijgen. De bebouwing en de inrichting van de openbare ruimte moeten voorts op een natuurlijke manier onderscheid maken in functies en gebruik. Het gaat hier om onderscheid tussen privé en openbaar, of tussen snel en langzaam verkeer.*)

De raad wil nadrukkelijk betrokken zijn en blijven bij de verdere ontwikkeling van het centrum van Eelde en dus ook bij de besluitvorming over genoemde plannen.

2.1 Ontwikkelgeschiedenis

↓ De kruising van de Hoofdweg en de Esweg, met op de achtergrond de Hervormde kerk, ca. 1900-1910. [GA]

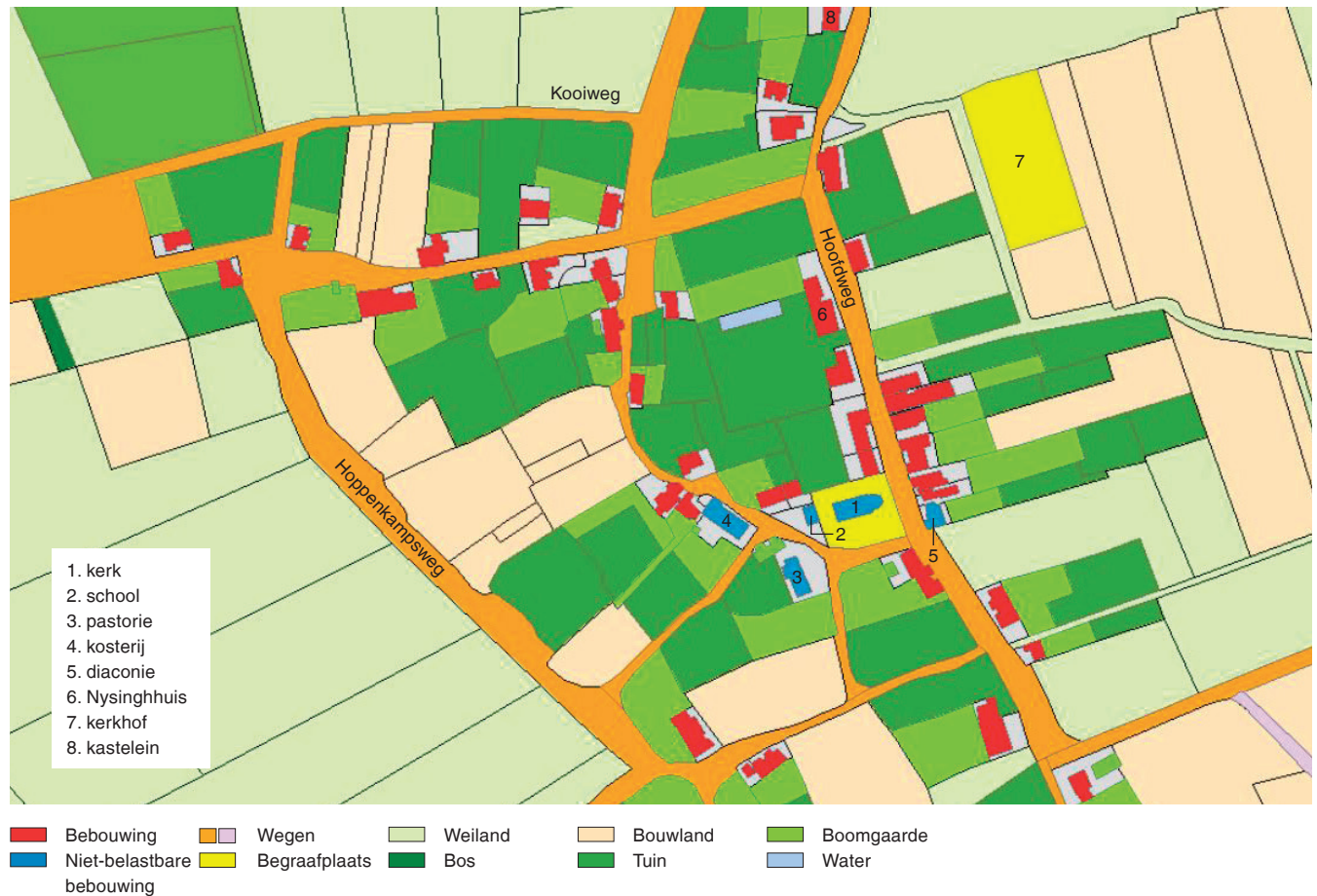

De situatie in 1830

↓ Kadastrale kaart van het centrum van Eelde omstreeks 1830.
[hisgis.nl]

Dit gekleurde kaartbeeld is een gedigitaliseerde versie van de kadastrale kaart van Eelde uit ca. 1830. Van een echt 'centrum' kunnen we nog niet spreken, al stond de bebouwing hier wel nabij de religieuze en wereldlijke focuspunten: de kerk, de kroeg en het Nysinghuis (het schulthuis). Verspreid rondom de kerk, kosterij, het schooltje en de diaconie (blauw op de kaart) lagen boerderijen, arbeidershuizen en werkplaatsen. In het kadaster van toen vinden we dat er bakkers, een verver en een timmerman woonden, maar de bevolking van Eelde bestond grotendeels uit boeren. Iets ten noorden van de kerk (1) lag het zeventiende-eeuwse Nysinghuis (6), met in de tuin een 'vijver tot vermaak'. Tot halverwege de achttiende eeuw was dit de zetel van de schulte van Eelde, een combinatie van burgemeester, rechter en notaris. Later werd het een advocatenwoning en vanaf 1896 tot 1936 het gemeentehuis. Aan de Hoofdweg ten noorden van het dorp had kastelein Hilbrant Hilbrants een herberg (8), nog altijd de Herberg van Hilbrantsz. Het kerkhof (geel) lag een stuk buiten het dorp, vanwege de lijksappen en de hygiëne.

De huizen en boerderijen in het huidige dorpscentrum waren van families wiens namen nog steeds veel voorkomen in Eelde: Meulman, Bekkering, Van Bergen, Groenwold, Rutgers, Ansing, Steringa, Hartlief, Koops... Achter de boerderijen lag uiteraard een huiskavel voor de kalveren of het eigen paard. Het land van de boeren lag gefragmenteerd en verspreid, verdeeld in onregelmatige kavels op verschillende delen van de essen, die in een lange smalle strook achter de boerderijen tot voorbij het Zuideinde lagen. In de tijd van de marke-organisatie (zie de Dorpsbiografie) was dit geen probleem, omdat er een grote mate van collectiviteit in het boerenbedrijf bestond. De es werd collectief bewerkt, het stuk dat een boer mocht

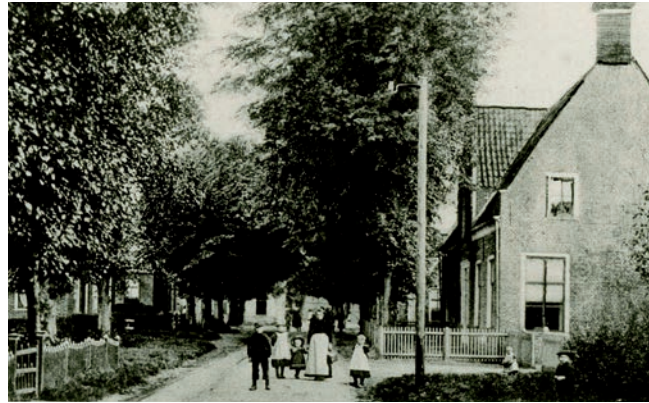
gebruiken wisselde jaarlijks, landbouwwerktuigen werden gedeeld en het hele dorp hielp bij het ploegen, oogsten en zaaien. In het kadaster van 1832 zijn de gronden al niet meer in eigendom van de markegenoten (zoals ze dat in Yde nog wel waren). Grote stukken heide en woeste gronden waren inmiddels in gemeentehanden overgegaan.

↓ Kaart van Eelde met daarop de verharde weg ('kunstweg') tussen Eelderwolde en Eelde. 1867. [GA]

↓ Hoofdweg bij het Nysinghuis, met links de rails van de paardentram, ca. 1900. [GA]

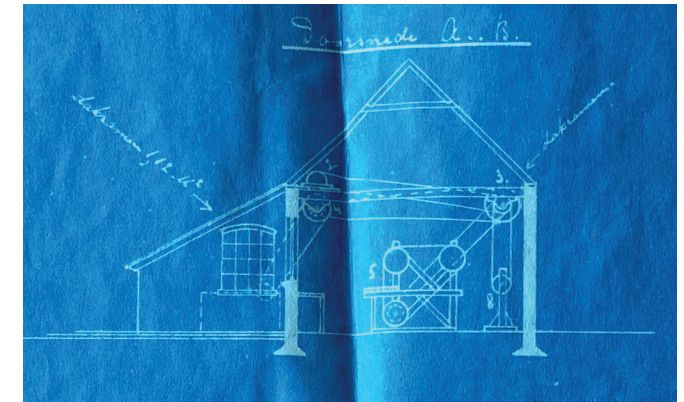
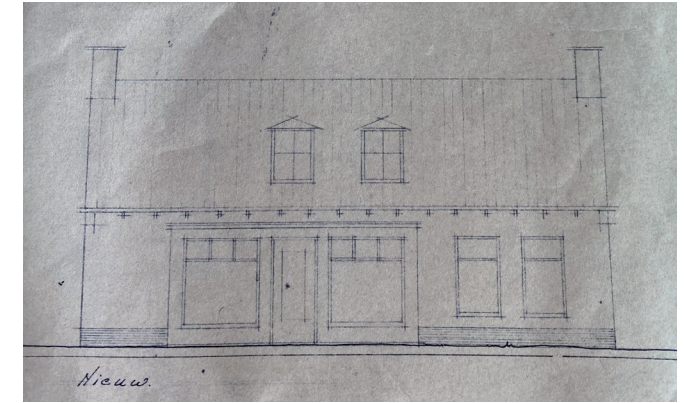
↓↓ De winkel van R.H. Arends in kruideniers-, bakkerswarden, manufacturen, hoeden, petten, enz. Ca. 1905-1915. [GA]

Eelde was via meerdere routes verbonden met Groningen en dorpen in de omgeving. De Hooiweg langs het stroomdal van het Eelderdiep was van oudsher een belangrijke route – de kerk was dan ook georiënteerd op de Kosterijweg in het verlengde van de Hooiweg. Omstreeks 1870 werd de Hoofdweg verhard en met de aanleg van de Paterswoldseweg verlegd tot Groningen. Dit werd de nieuwe hoofdroute en de uitbreiding van het boerendorp zou zich vooral langs deze lijn concentreren. Al op het kleurenkaartje

↓ Plan voor een winkelpui in een bestaand pand aan de Hoofdweg 78, z.j. [GA, inv. nr. 4181]

↓↓ Te plaatsen elektromotor in de wagenwerkplaats van J. Roelfsma aan de Hoofdweg nr. 85, 1920. [GA, inv. nr. 569]

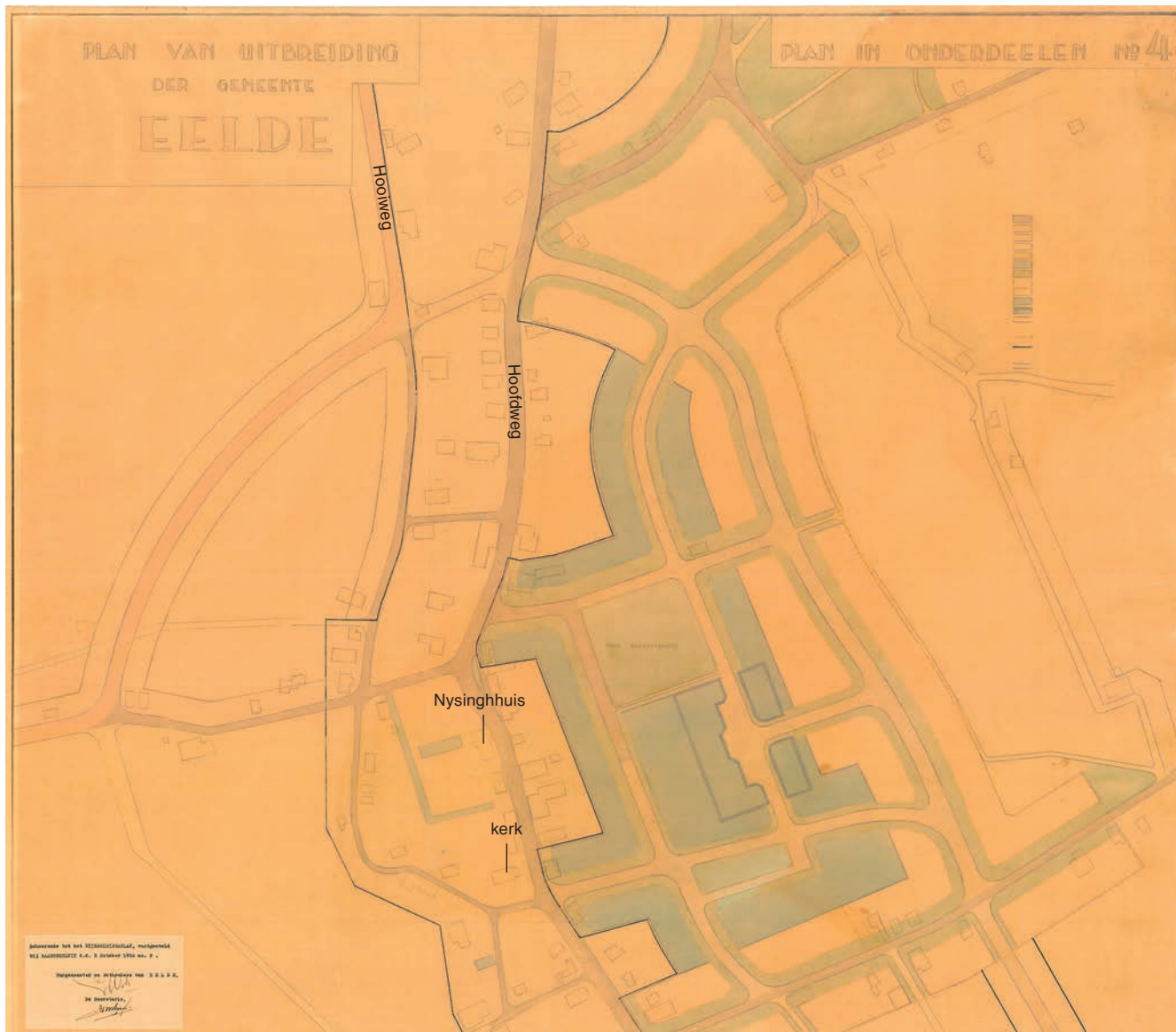

op de vorige pagina is te zien dat er ter hoogte van de kerk een klein straatje met bijna aaneengesloten bebouwing aan weerszijden van de Hoofdweg ontstaat. In 1896 werd langs de Hoofdweg de paardentramrails aangelegd. In hetzelfde jaar opende op de plek van het huidige Kruidvat en de Lidl de Coöperatieve Melkfabriek. Boerderijen en huizen werden uitgebreid met werkplaatsen, voorzien van nieuwe technieken zoals de elektromotor, of omgebouwd tot winkel met een etalage, zoals het huis aan Hoofdweg 78.

Uitbreidingsplan Verdenius, 1936

↓ Plan in onderdelen nummer 4 van het uitbreidingsplan van Eelde, 1936, W.J. Verdenius.

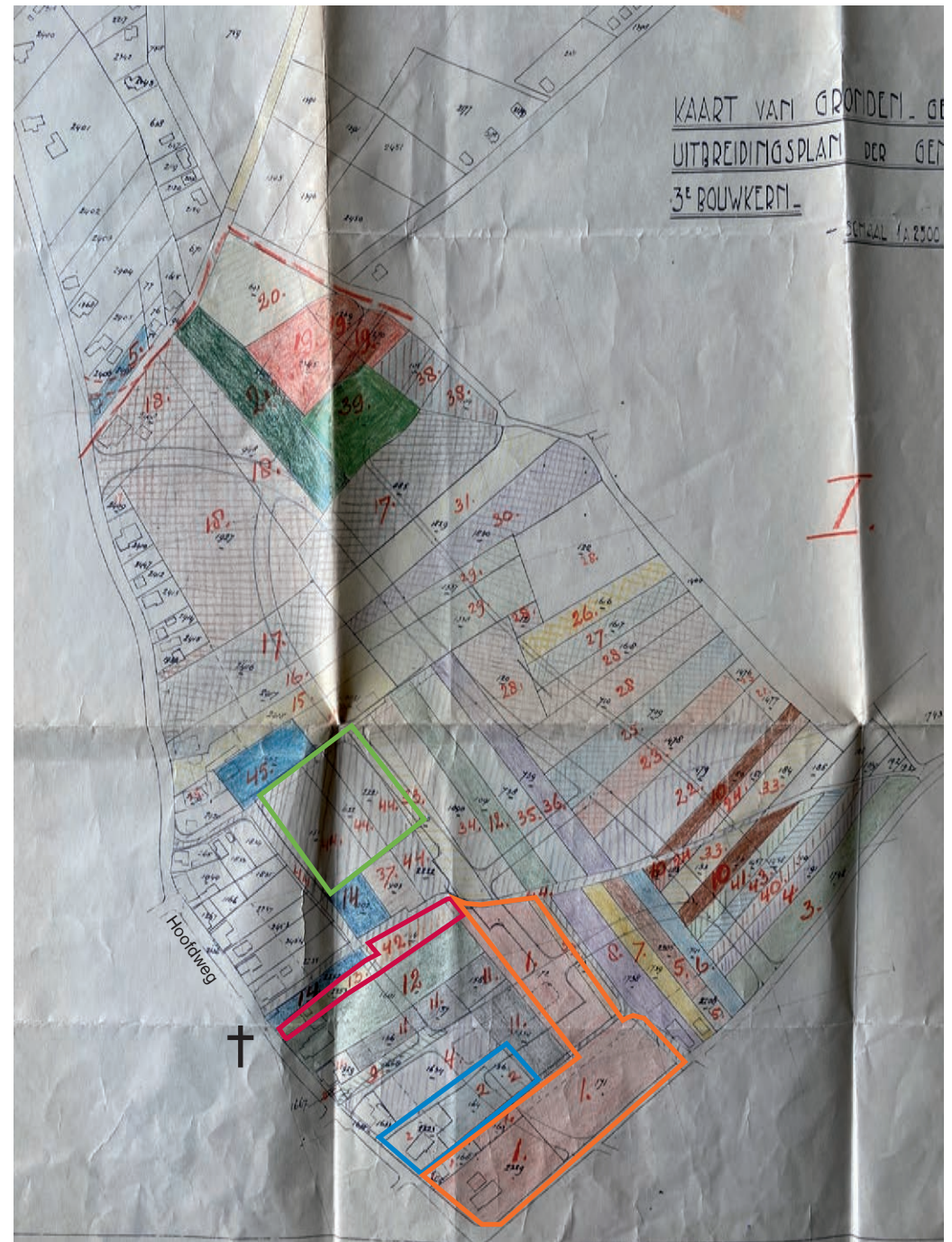
Vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw werd op stedenbouwkundige schaal over de uitbreiding van Eelde nagedacht. De Woningwet van 1901 had dit aan gemeenten verplicht gesteld. In 1936 maakte stedenbouwkundige Verdenius een uitbreidingsplan in onderdelen voor het gebied ten oosten van de Hoofdweg, rond de begraafplaats. Het buurtje was de meest zuidelijke van de vier nieuwe bebouwingskernen die hij aan het bestaande lint koppelde. Verdenius beschrijft in de toelichting op het uitbreidingsplan dat de richting die hij koos voor de uitbreiding bedoeld was om de dorpen Eelderwolde, Paterswolde en Eelde niet te veel richting elkaar en uiteindelijk aan elkaar te laten groeien. Hij zag in hoe waardevol het aanwezige natuur- en landschapsschoon was. Verdenius tekende twee korte wegen haaks op de Hoofdweg, en drie wegen parallel aan de Hoofdweg, waarvan er twee op de Esweg uitkwamen. De nieuwe straten waren licht slingerend zodat ze aansloten op bestaande routes. In het midden van het plan ontwierp hij een klein plein. De begraafplaats zou later een plantsoen in het centrum van Eelde kunnen vormen, zo schreef hij in de toelichting.

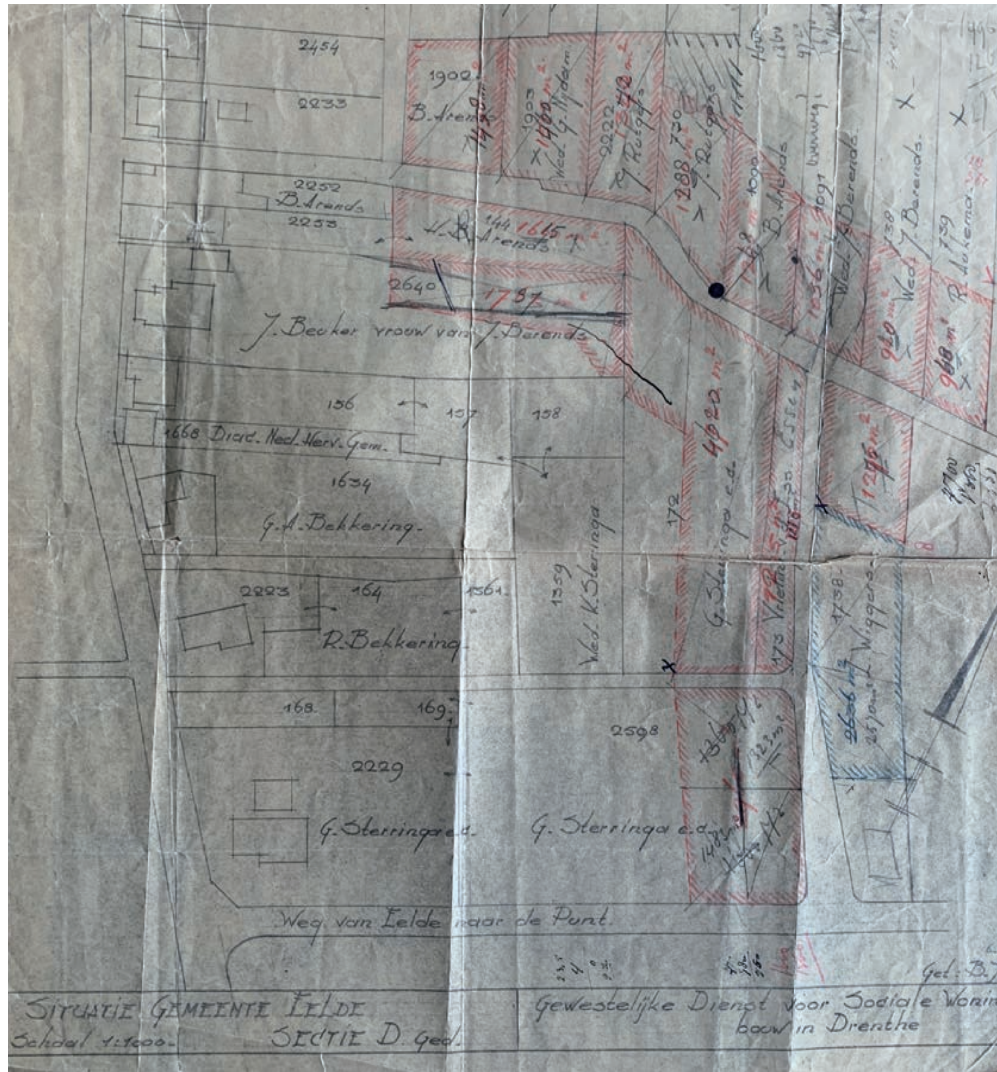
→ Eigendomssituatie, geprojecteerd op het plan van Verdenius uit 1936. [GT]

Het plan van Verdenius werd niet gerealiseerd. Na de oorlog werkte de stedenbouwkundige P. van Loo van Architectenbureau Tonkens uit Groningen aan een herziening van het uitbreidingsplan van Verdenius, dat hij op een aantal punten als 'enigszins fantastisch' beoordeelde – hij bedoelde 'fantasierijk'. De eigendomssituatie was namelijk nog steeds erg complex. In het archief van het Gemeentebestuur van Eelde vonden we deze eigendomskaart, geprojecteerd op het uitbreidingsplan van Verdenius. We kunnen de eigenaren van de kavels op deze kaart koppelen aan de bezwaarschriften die in juli 1947 als reactie op de eerste herziening van Van Loo werden ingestuurd. Deze bezwaarschriften tonen de dorpspolitiek waar College en Raad in de door de stedenbouwkundige ontworpen toekomstplannen mee werden geconfronteerd. Zo maakten winkelier A. (rood omkaderd) en boer B. (blauw) afzonderlijk van elkaar bezwaar tegen het opnemen van hun achterkavels in het uitbreidingsplan. De eerste kon het land niet missen omdat hij er zijn venterspaard tijdens het middaguur weidde. Zijn drukke werkzaamheden stonden het niet toe om het paard steeds naar een van zijn verdere gelegen weides te brengen. De tweede had hetzelfde probleem, en bovendien werd de waarde van zijn perceel er sterk door verminderd. Mevrouw S. zag zich ook 'in erge mate gedupeerd' als ze haar paard waarmee ze naar het land reed om te melken niet vlakbij haar huis kon weiden (oranje). Dan was er nog een bezwaar van meneer van B., niet op de kaart, die eerder een deal had gesloten met de gemeente, maar nu de aan hem beloofde bouwgrond door de neus geboord zag. Het landbouwbedrijf van meneer R. (niet op de kaart), zou 'practisch waardeloos' worden bij het uitvoeren van het uitbreidingsplan. En dan waren er nog de percelen die soms wel acht verschillende eigenaren hadden.

† Kerk
□ Begraafplaats

↓ Aan te kopen grond ten behoeve van het uitbreidingsplan van Eelde, augustus 1947. [GA]

↓ Schultenweg en Korenbloemweg. [SHM]

Voor- en achterkant van de winkelstraat ↓

De 'achterkant' aan de Hoofdweg, met links de achterkavels van de gebouwen aan de Hoofdweg, rechts de begraafplaats en op de achtergrond de nieuwe brandweerkazerne, ca. 1975. [GA]

Achterkant

Ondertussen vestigden meer winkels zich aan de Hoofdweg. Pas na 1980 zouden er op stedenbouwkundig niveau plannen voor het 'centrum' van Eelde worden gemaakt. In 1975 werd de melkfabriek afgebroken en bouwde de brandweer op de vrijgekomen locatie een nieuwe kazerne, met een garage voor brandweerauto's

aan de Kerkhoflaan, te zien op de foto hierboven. De locatiekeuze voor de nieuwe kazerne bevestigde de 'achterkantfunctie' van dit gebied, dat nog altijd uit huiskavels, weiljes, moestuinen, de begraafplaats en nu ook een garage bestond.

↓ De 'voorkant' aan de Hoofdweg. De foto boven is genomen richting het noorden met links de kerk, onder zien we de weg richting het zuiden, links zit nu Café Boelens. 1950. [GA]

Voorkant

↓ Het lint aan de Hoofdweg verdichtte met winkels, het groen verschaalde. Foto genomen vanaf de kerk. 1972. [GA]

↓ De smalle Hoofdweg werd steeds meer gedomineerd door geparkeerde auto's, ca. 1980. [AGT]

- ↓ Luchtfoto uit 1982. Eelde is verder uitgebreid met nieuwe buurten. Achter de bebouwing aan de Hoofdweg liggen nog steeds vooral agrarische percelen (geel gestippeld). Ook zien we op deze foto de twee-onder-een-kap huisjes aan weerszijden van de Stoffer Holtjerweg, ten zuiden van de begraafplaats. 1982. [GA]

Plannen voor het winkellint

Eelde werd steeds meer een forensendorp. De boerderijen, akkers, weides en boomgaarden maakten plaats voor nieuwe buurten, scholen en recreatievoorzieningen. De gemeente stuurde in het Structuurplan uit 1970 (Van Loo, Van der Mei, Offringa en Offringa) op een 'min of meer exclusief [sic] karakter'. De kernen moesten hun eigen karakter behouden. De nieuwe bewoners van Eelde waren sterker op Groningen en Haren georiënteerd. De levensvatbaarheid van het winkellint in Eelde kwam onder druk te staan. In 1978 voerde de gemeente een 'distributie-planologisch onderzoek' uit. Hierin beoordeelde 31% van de Eeldenaren het winkelen in eigen dorp met een onvoldoende, 48% vond het net voldoende. De koopkrachtbinding was slecht 52,5%. Bijna de helft van de koopkracht vloeide dus uit de gemeente weg. Vooral mensen met hogere inkomens en een auto en jongeren weken uit naar grotere winkelcentra in de omgeving.

De reflex van de gemeente Eelde was: dat moet anders, we gaan het winkelgebied intensiveren. In 1981 stelde de gemeente een schetsplan op voor de kom van Eelde, met het accent op winkelbouw. Bestaande winkels aan de Hoofdweg mochten voortaan ver naar achter uitbreiden (richting de begraafplaats). Het voorstel was om de voormalige strook huiskavels en weitjes tussen de Hoofdweg en de Kerkhoflaan als parkeerplaats in te richten. Tussen de kerk en het Nysinghuis konden enkele bestaande, verouderde panden plaats maken voor meer winkels. Het gemeentekampje direct ten noorden van het Nysinghuis zou groen blijven. Het schetsplan luidde een omklapping van de winkelstraat in naar de achterzijde van de erven, een situatie die sindsdien alleen maar versterkt is.

- Toegestane uitbreiding van winkels
- Geprojecteerde nieuwe winkels
- ⋯ Geprojecteerde parkeerplaats

Bestaande winkels

1. Rijwielzaak
2. Horecabedrijf
3. Bouwmaterialenhandel
4. Supermarkt
5. Slagerij
6. Slijterij
7. Café
8. Drogisterij
9. Kantoorboekhandel
10. Textiel en woninginrichting
11. Leeg
12. Horecabedrijf
13. Autoshowroom
14. Radio en TV, elektrotechniek
15. Supermarkt
16. Garagebedrijf

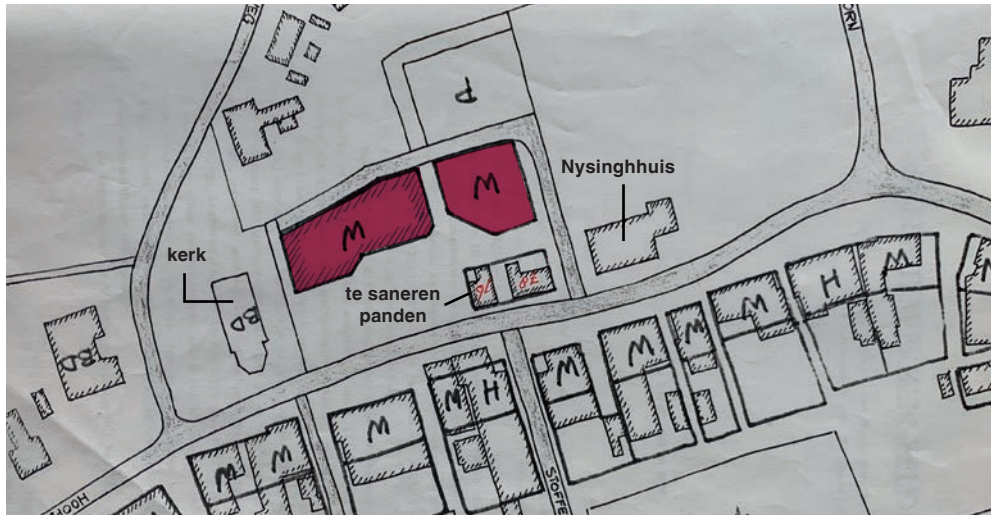

↓ De kans om uit te breiden werd direct aangegrepen. Al op deze luchtfoto uit 1986 zien we naar achter uitgebreide winkelpanden en geparkeerde auto's. [Aerophoto Eelde]

1. Brandweerkazerne, nu Lidl
2. Huidige Primera
3. Klinkhamer, afgebrand ca. 2002
4. Café Boelens
5. Tegenwoordig Eethuis Eelde
6. Vroegere HEMA, afgebroken ca. 2020
7. Tegenwoordig HEMA
8. Tegenwoordig Readshop en Haarstudio

↓ Voorstel van H.J. Douwes voor de invulling van het gebied tussen kerk en Nysinghhuis, begin 1980. [AGT]

De levensvatbaarheid van de dorpskernen was ook in omliggende gemeentes een aandachtspunt. De provincie inventariseerde de opgaves in de kernen in het streekplangebied Noord-Drenthe en liet de gemeentes dorpsvernieuwingsplannen opstellen (1983). In Eelde speelde een aantal grote opgaven: het verbeteren van de 'winkelersituatie' en de parkeergelegenheid, het beperken van de verkeersgeluidhinder en het verbeteren van het groen. Maar het dorpsvernieuwingsplan moest ook antwoord geven op individuele vraagstukken: garage Koops aan Hoofdweg 67 moest weg uit het centrum (het voorstel was een verplaatsing naar nr. 57) en ook de panden tussen de kerk en het Nysinghhuis moesten worden gesaneerd (zoals al in het schetsplan uit 1981 was verwerkt).

Casus Douwes (tussen kerk en Nysinghhuis)

Eeldenaar H.J. Douwes haakte direct in op de plannen voor het gebied tussen de kerk en het Nysinghhuis. Hij liet architectenbureau Groenwold begin 1983 een ontwerp maken voor twee woon-winkelcomplexen. De gebouwen lagen ver naar achter, zodat Douwes de sanering van de huisjes op nr. 76 en 78 niet hoefde af te wachten. De welstandscommissie van Eelde en Bond Heemschut dienden bezwaar in tegen het ingrijpende voorstel op zo'n historische plek. Het 'plein' dat ontstond door de ver teruggelegde rooilijn paste volgens Heemschut niet in de dorpsstructuur, en er ontstond een onsamenhangende brokkelige situatie. De gemeente had Douwes echter al een optie gegeven op het terrein. Na overleg tussen Heemschut en de initiatiefnemers werd het plan gereduceerd tot

↓ Aangepast voorstel van H.J. Douwes voor de invulling van het gebied tussen kerk en Nysinghhuis, oktober 1980. [AGT]

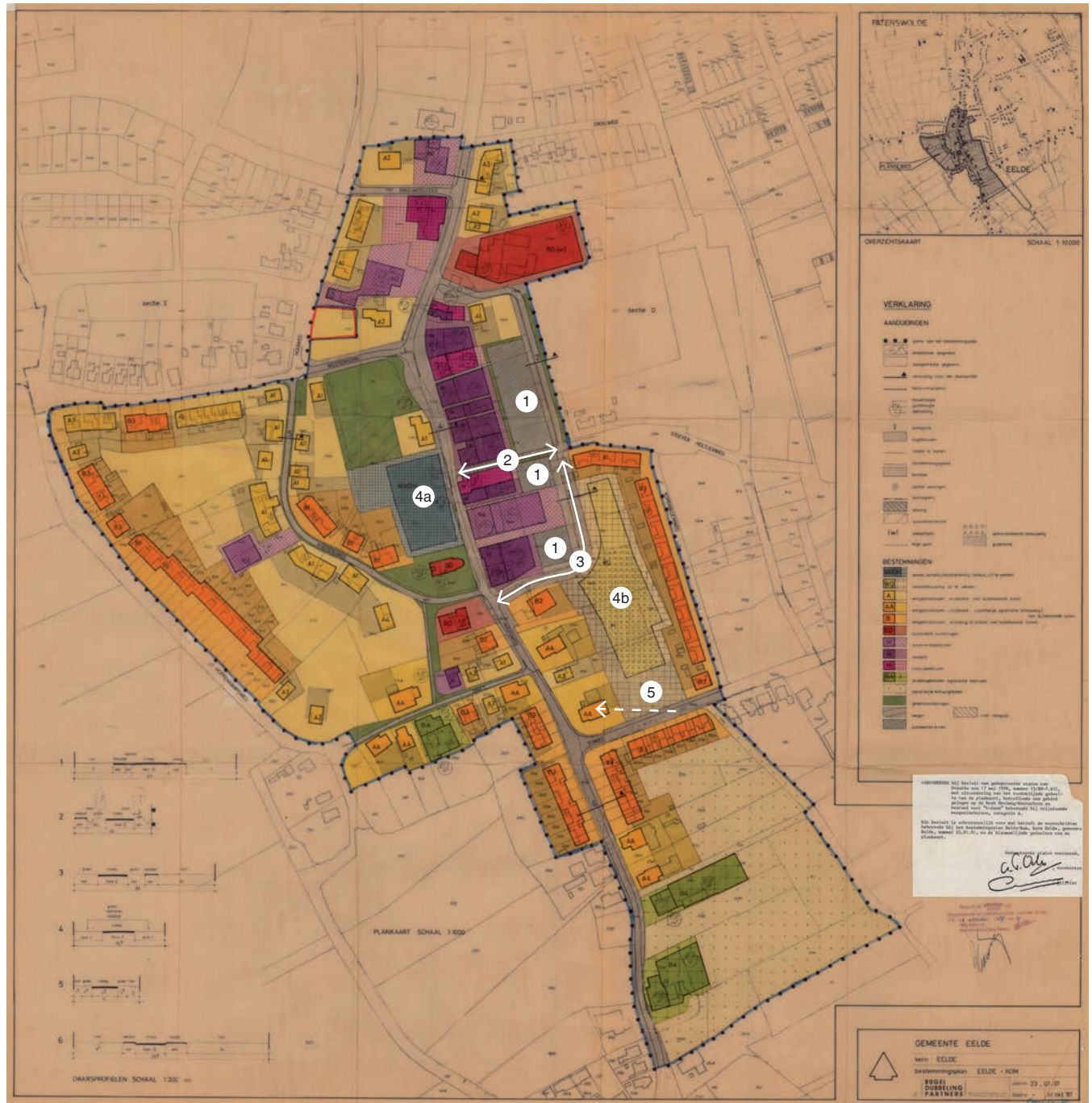
'vier kleinschalige winkeltjes', maar van een van deze winkeltjes wenste Douwes vervolgens een 'grootschalige (monumentale) supermarkt' te maken. Het nieuwe plan, weer opgesteld door Groenwold en gepresenteerd op 24 oktober 1983, bestond opnieuw uit twee relatief grote blokken, met daartussen een straat waar de achterste winkels op uit kwamen. Het plan introduceerde dus een nieuwe ontsluitingsroute haaks op de Hoofdweg, met een eigen parkeerterrein achter de winkels. In afwachting van een overkoepelend dorpsplan kabbelden de plannen van Douwes enige tijd voort. Vanaf 1987 werd de locatie opgenomen in het integraal dorpsvernieuwingsplan (zie vervolg). Uiteindelijk werd in plaats van woningbouw Museum de Buitenplaats op deze plek geopend.

Integraal dorpsvernieuwingsplan, 1987

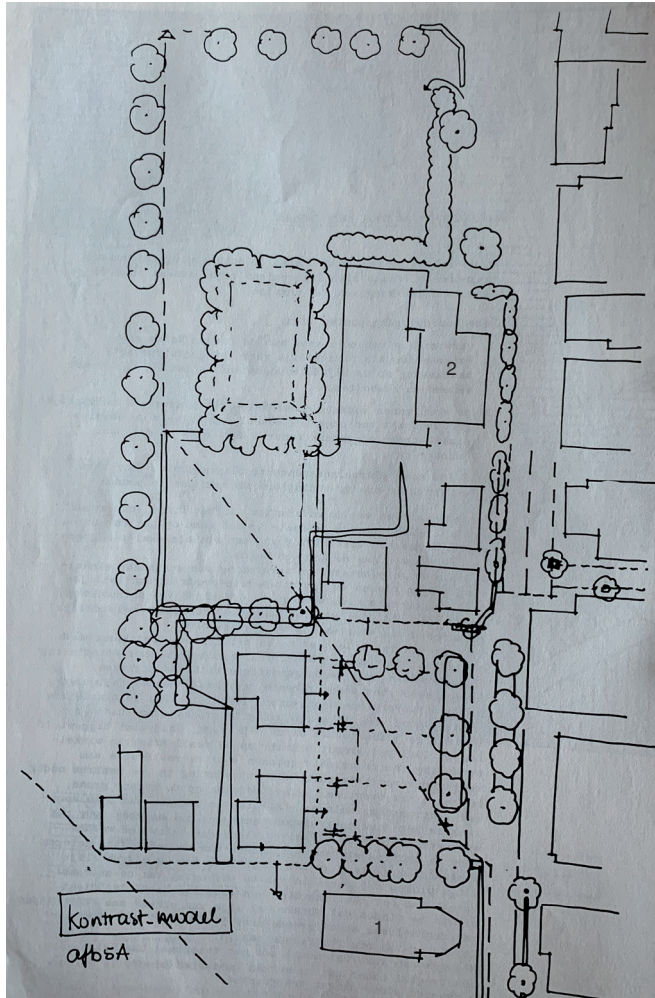
Het schetsplan uit 1981 werd door bureau Bügel Dubbeling Partners uitgewerkt tot een integraal dorpsvernieuwingsplan. Op hoofdlijnen hield het plan het volgende in:

1. Herinrichting van de stroken agrarisch land tussen de Hoofdweg en de Kerkhoflaan tot parkeerplaats.
2. Transformatie van het gedeelte van de Stoffer Holtjerweg tussen de Hoofdweg en de Kerkhoflaan tot een verbindingroute voor uitsluitend langzaam verkeer tussen de winkels en de parkeerplaats (nu Readshop en Jumbo).
3. Verlenging van de Kerkhoflaan met de nieuwe Burgemeester Strubenweg, voor het autoverkeer dat niet meer via de Stoffer Holtjerweg de Hoofdweg kon bereiken. De Burg. Strubenweg kwam op de Hoofdweg uit tussen nr. 59 en 61.
4. Twee nieuwe bouwlocaties: a) tussen de kerk en het Nysinghuis en b) aan de Burg. Strubenweg. Bügel Dubbeling werke beide in nadere studies uit (zie volgende pagina).
5. De strook langs de Esweg bleef vrij van bebouwing om de zichtlijn op de boerderij op nr. 51 vrij te behouden.

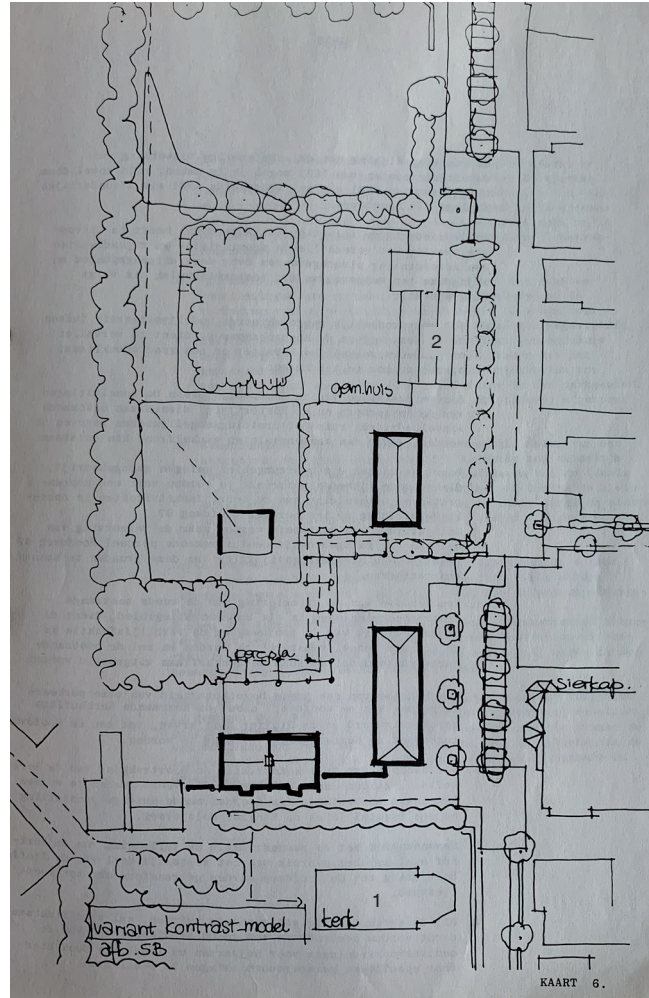
Ook de herinrichting voor de Hoofdweg werkte het bureau nader uit (zie verderop).

↓ Uitwerking van het gebied tussen de kerk (1) en het Nysinghuis (2), model A. [AGT]

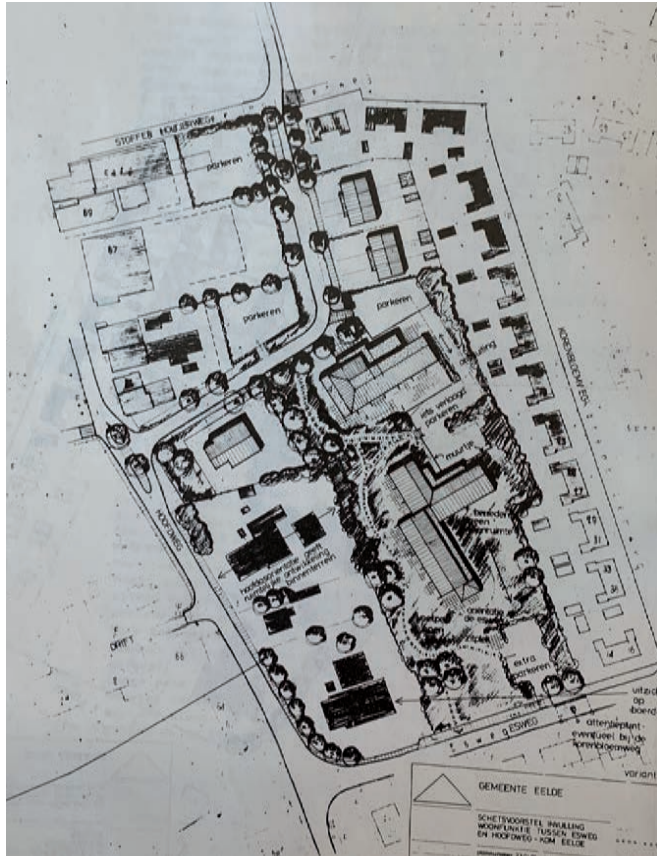

↓ Uitwerking van het gebied tussen de kerk (1) en het Nysinghuis (2), model B. [AGT]

Voor de locatie tussen de kerk en Nysinghuis werkte Bügel Dubbeling twee modellen uit. Model 5a (links) sloot in maat en schaal aan op de Kosterwijkstraat, met volumes teruggelegen van de Hoofdweg, behoud van de bestaande panden en vrije ruimte rond de kerk. Aan de Hoofdweg lag een pleintje. Model 5b was gekoppeld aan de centrumvoorzieningen aan de Hoofdweg. De kerk en het gemeentehuis werden onderdeel van een nieuwe bebouwingwand.

↓ Schetsvoorstel woonbuurtje Burg. Strubenweg, Bügel Dubbeling Partners, 1987. [AGT]

↓ Uitgevoerde plan van Bouwfonds, 1988. [AGT]

Bügel Dubbeling Partners maakte ook een plan voor het nieuwe woonbuurtje achter de Hoofdweg, met woningen in een paviljoenachtige opzet en omgeven door parkaanleg. Het plan werd op een andere wijze ingevuld en uitgevoerd. Bouwfonds bouwde 20 rijwoningen voor bejaarden, 14 gestapelde woningen verdeeld over twee lagen, vier twee-onder-één-kap woningen, 7 garages en 43 openbare parkeerplaatsen.

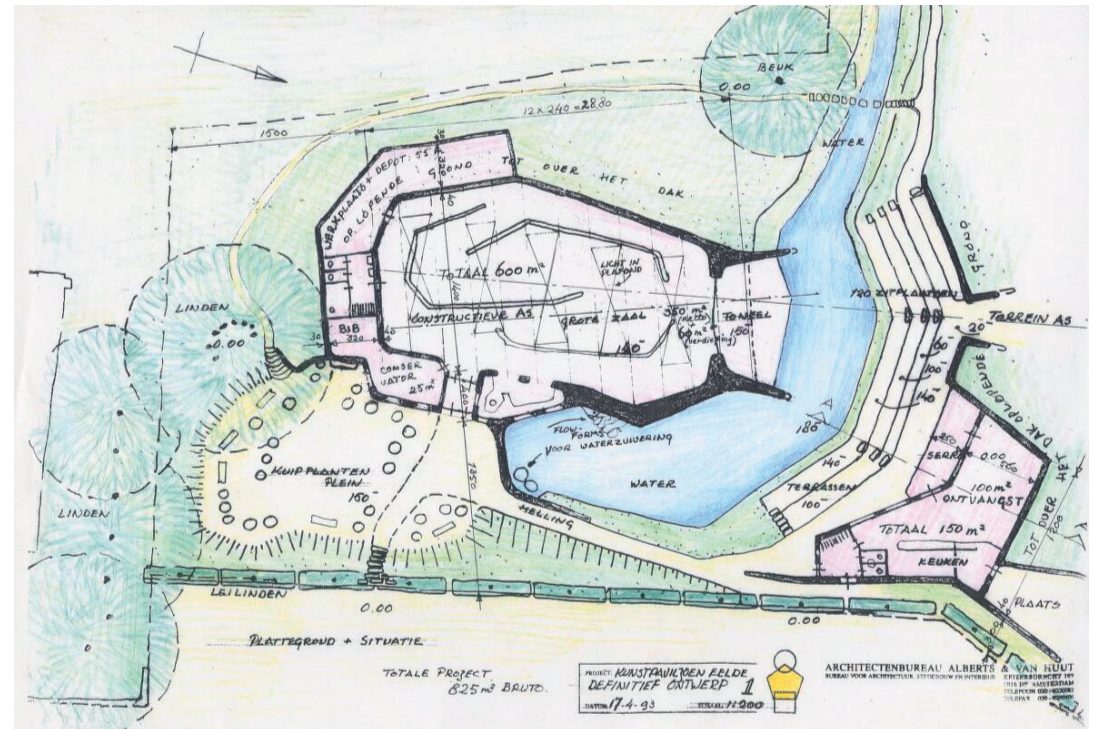
↓ Jos en Janneke van Groeningen in hun bibliotheek in het Nysinghuis. [*Nieuwsblad van het Noorden*, 29-03-1990]

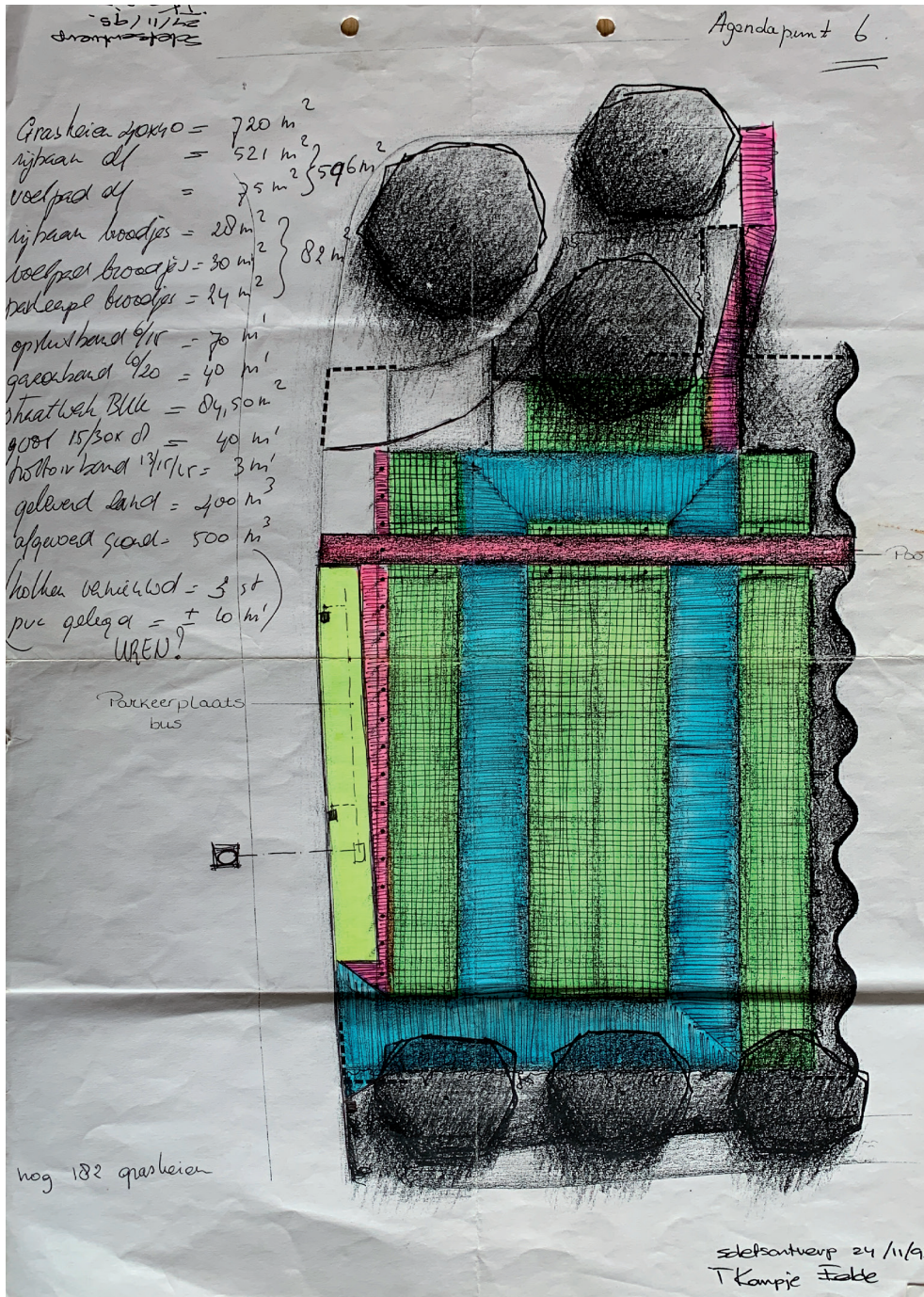
Naar ontwerp van wederom Bügel Dubbeling Partners (zie vorige pagina) werd het profiel van de Hoofdweg aangepast. De weg kreeg een bochtiger verloop, met geïntegreerde parkeervlakken en straatmeubilair. In het uiteindelijke plan (1988) werd gekozen voor de bebouwingsoptie met het pleintje tussen de kerk en het Nysinghuis, om het zicht op de kerk vrij te houden. Er zouden kleinschalige woningwetwoningen worden gerealiseerd, met zadeldaken en galerijen aan de achterzijde.

Deze ontwikkeling werd voorkomen door het echtpaar Jos en Janneke van Groeningen (resp. 1934-2018 en 1943-2007), sinds 1971 de eigenaren van het Nysinghuis. Zij deden een alternatief voorstel, in samenwerking met architect Wiek Röling van de TU Delft. Al in 1988 hadden ze hun idee voor de eerste keer geopperd bij het College van B&W: een kunstmuseum tussen de kerk en hun huis. Vijftien jaar na het besluit tot sanering van het gebied en vele plannen en bezwaren later werd er eindelijk ontwikkeld. In 1996 kwam het Museum Buitenplaats naar ontwerp van Ton Alberts gereed. In 2002 volgde een uitbreiding met museumwinkel, orangerie en café.

↓ Ontwerp van Ton Alberts voor Museum Buitenplaats. [HNI]

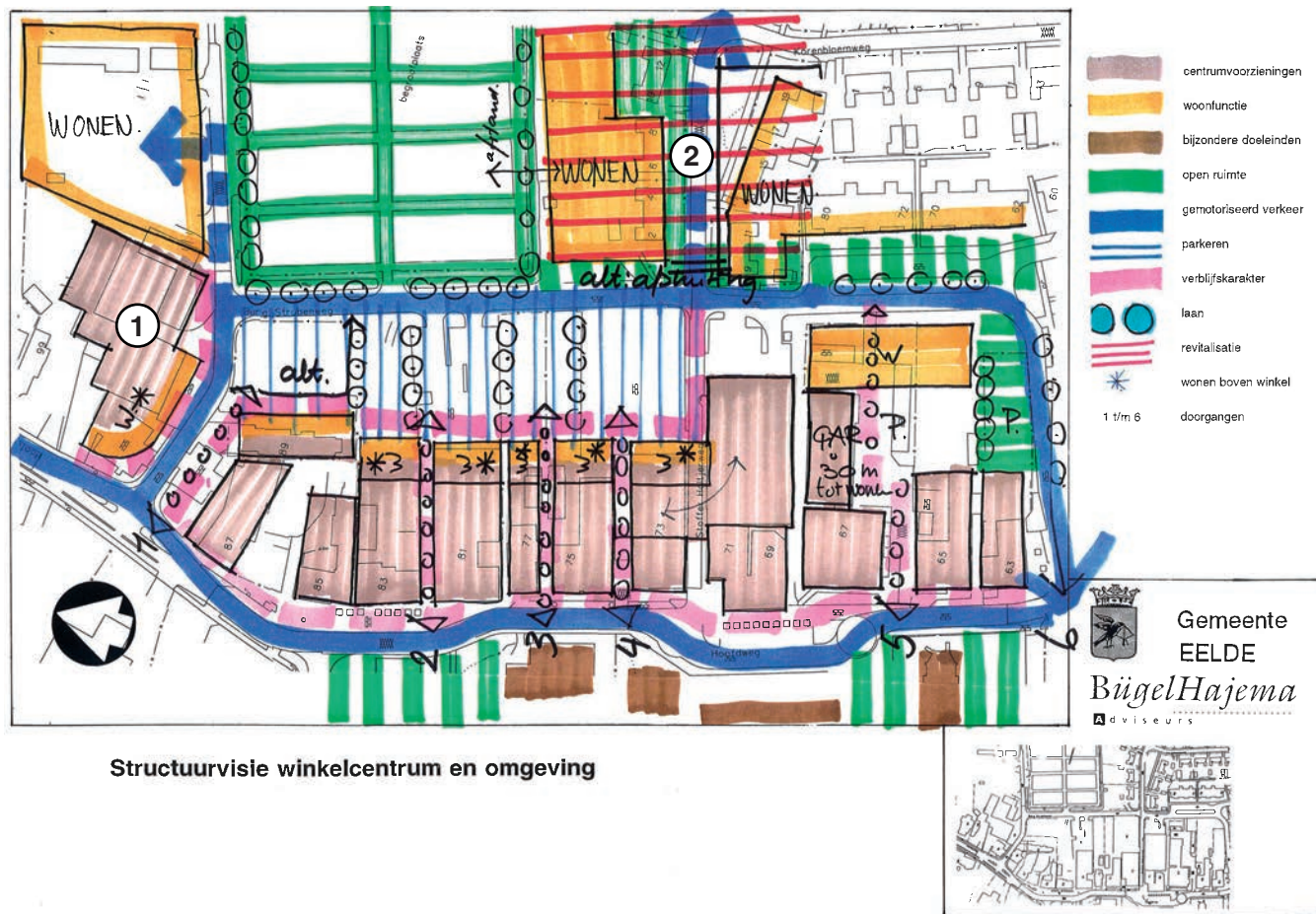

← Herinrichting van het gemeentekampje naar ontwerp van Copijn, 1995. [AGT]

25 jaar tekenen aan het centrum, 1997-2022

↓ Structuurvisie centrum van BügelHajema, 1997. [Archief gemeente Tynaarlo]

↓ Winkel- en wooncomplex op de plek van de vroegere brandweer, opgeleverd in 2001.
 ↓↓ Wooncomplexen aan de Stoffer Holtjerweg, opgeleverd in 2000 (links) en 2002 (rechts).

Structuurvisie winkelcentrum en omgeving

In de jaren negentig werd op verschillende plekken in Eelde gezocht naar ruimte voor verdichting. BügelHajema maakte in 1997 een structuurvisie voor het centrum, waarin het bureau de verbindingen tussen de Kerkhoflaan en de Hoofdweg (parkeerplaats en winkelstraat) aanzette. Aan de rand van het centrum werden nieuwe wooncomplexen

gerealiseerd. De brandweerkazerne maakte plaats voor een wooncomplex met winkels op de begane grond en een supermarkt, opgeleverd in 2001. Aan de Stoffer Holtjerweg kwamen wooncomplexen voor senioren, gereed in 2000 en 2002. Daarvoor werden 18 naoorlogse woningen gesloopt.

↓ Plan voor herontwikkeling aan de Hoofdweg, Paas BV, ontwerp van Axes Architecten, 2004. [Archief gemeente Tynaarlo]

Aan het begin van deze eeuw brandde de slagerij Klinkhamer af. Het terrein tussen de huidige Primera en café Boelens ligt nog altijd braak. Aannemersbedrijf Paas BV nam de locatie over en deed samen met een aantal eigenaren van aangrenzende kavels een voorstel tot ontwikkeling, naar ontwerp van Axes Architecten. De Eeldenaren waren het niet met het voorstel eens en deden, verenigd in Stichting Eelde Nu, een tegenvoorstel, ontworpen door architect Jakob van Ringen.

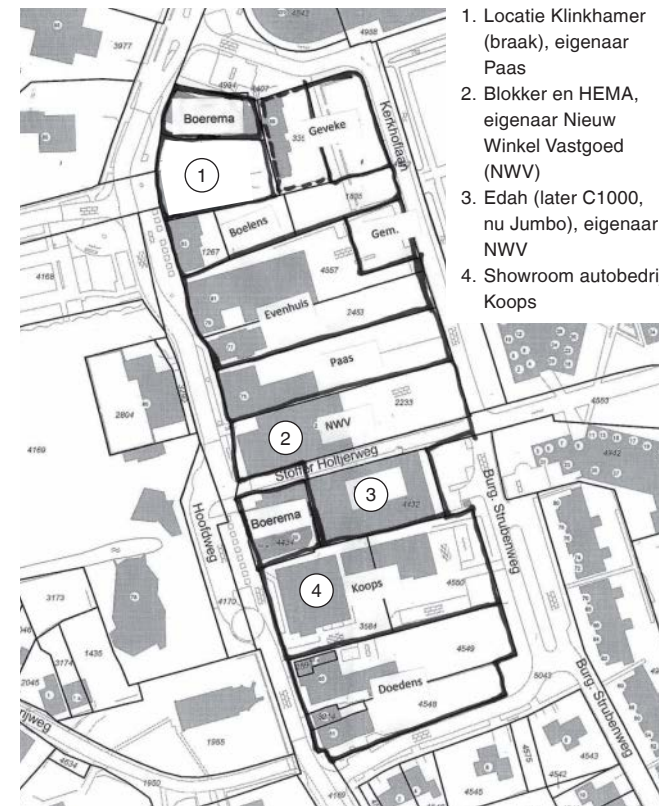
De onenigheid luidde een periode van bijna twee decennia in waarin het ene plan het andere opvolgde. De ideeën werden steeds groter van omvang, het hele centrum werd onder de loep genomen. De herontwikkeling van de voormalige Klinkhamerlocatie bood de kans om de leegstand en de toenemende sleetsheid van andere panden in het centrum aan te pakken (zie foto's volgende pagina). Ook de ruimtelijke verbinding tussen de winkels aan de Hoofdweg en de parkeerplaats daarachter kon ermee worden versterkt. Vooruitlopend op een definitief

↓ Alternatief plan van Stichting Eelde Nu, ontworpen door Jakob van Ringen, 2004. [Archief gemeente Tynaarlo]

plan werd achter nr. 69-71 een nieuwe supermarkt (Edah, tegenwoordig de Jumbo) gerealiseerd, met de entree aan de Hoofdweg, met daarachter een parkeerplaats, waar aan de kopse kanten twee supermarkten (Lidl en Edah) stonden en waarin de begraafplaats als een monumentale plek van

↓ Eigendomssituatie 2007. De parkeerplaatsen aan de Kerkhoflaan zijn in bezit van de eigenaars van de aangrenzende panden aan de Hoofdweg [Broekhuis Rijs Advisering, 2007, Archief gemeente Tynaarlo]

1. Locatie Klinkhamer (braak), eigenaar Paas
2. Blokker en HEMA, eigenaar Nieuw Winkel Vastgoed (NWV)
3. Edah (later C1000, nu Jumbo), eigenaar NWV
4. Showroom autobedrijf Koops

herinnering in de marge was verdwenen. Wederom bemoeilijkt de eigendomssituatie het proces; de parkeerplaatsen aan de achterzijde van het winkellint waren nog altijd in bezit van de winkels en winkeleigenaars. Ook vastgoedeigenaren die hun eigen plan trokken bemoeilijkten het ontwikkelen van een zorgvuldig gewogen totaalplan.

↓ De nieuwe supermarkt, gezien vanaf de parkeerplaats aan de Kerkhoflaan, 2007. [Broekhuis Rijs Advisering, 2007, Archief gemeente Tynaarlo]

Deze foto's uit 2007 tonen de sleetsheid van het centrum aan het begin van deze eeuw. In afwachting van concrete plannen (wat nog jaren zou duren) breidden winkeliers en vastgoedeigenaren op eigen initiatief hun winkels uit. De omklapping van het centrum richting de parkeerplaats aan de Kerkhoflaan kreeg zo geleidelijk aan vorm, ook al werd dit niet begeleid door een overkoepelend ontwerp. De structuurvisie van 1997 gaf slechts de grove contouren

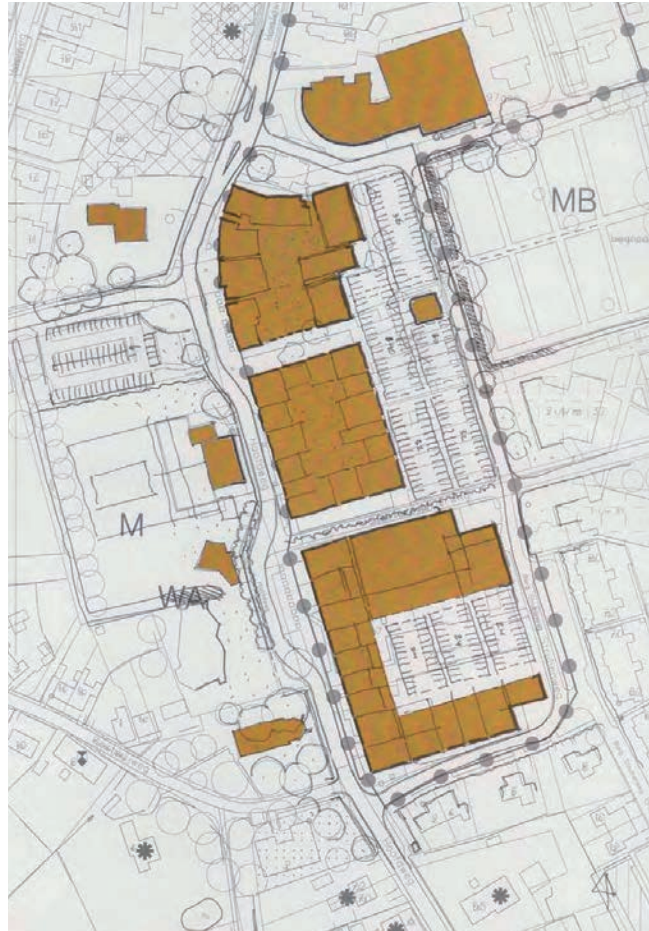
↓ De Hoofdweg in 2007. De sport- en woonartikelenzaak is omstreeks 2000 afgebroken. [Broekhuis Rijs Advisering, 2007, Archief gemeente Tynaarlo]

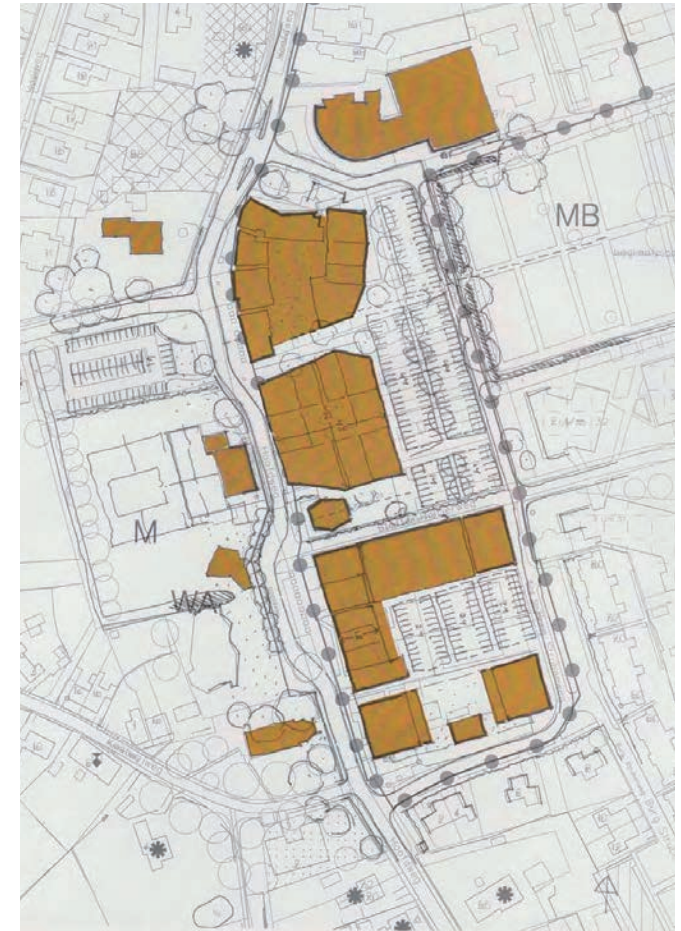
en oriëntaties aan. De uitbreiding van de supermarkt Edah (later C1000 en tegenwoordig de Jumbo) had een uitgang aan de parkeerplaats en ook de Blokker (nu HEMA), de HEMA (nu modezaak Yafa) en Electro World Balsters hadden entreepuien aan de parkeerplaats. In 2017 zou daar met de bebouwing van het achterterrein van nr. 77 het Ekohuis en Bloemenweelde bijkomen.

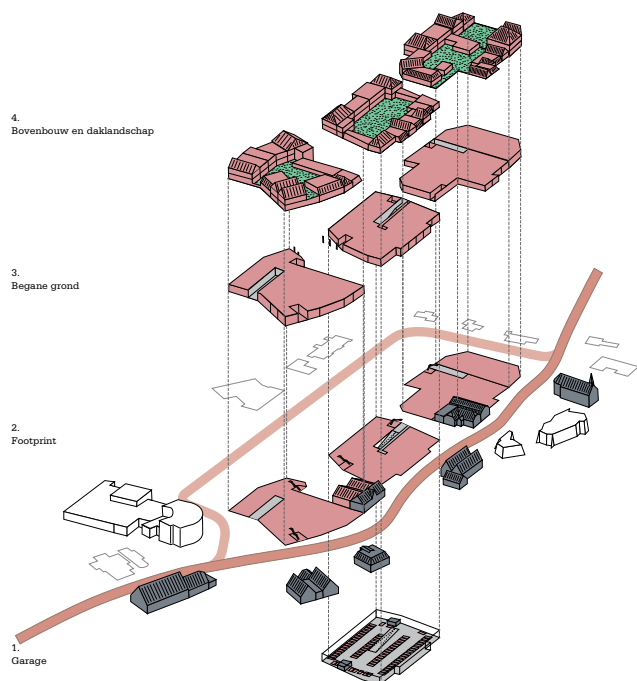
RVG Development kocht meerdere kavels in het centrum van Eelde met het doel ze te herontwikkelen. Doedens, uitbater van een muziekwinkel op nr. 65a en eigenaar van nr. 61-65, wilde wel meedoen met de bouwplannen. RVG Development gaf samen met de gemeente opdracht aan Rijnbouts tot het ontwerpen van een nieuw centrumplan. De plannen gingen veel verder dan de eigen kavels van RVG. Rijnbouts verdeelde het lint tussen de Kerkhoflaan en de Hoofdweg op in drie blokken van drie verdiepingen, met winkelruimte op de begane grond en daarboven woningen. Het dak van de winkelruimte kon worden gebruikt als tuin op hoogte. De blokken hadden aan alle zijde voorkanten en entrees. Tussen de blokken waren doorgangen voor langzaam verkeer van de Hoofdweg naar de Kerkhoflaan. Er waren twee modellen: de winkelstraat met doorlopende wanden en rechte tussenstraatjes, en het winkelgebouw, veelhoekige blokken, vrijstaand in de openbare ruimte.

↓ Model winkelstraat, Rijnbouts en CH & Partners in opdracht van RVG Development, 2009. [Archief gemeente Tynaarlo]

↓ Model winkelgebouw, Rijnbouts en CH & Partners in opdracht van RVG Development, 2009. [Archief gemeente Tynaarlo]

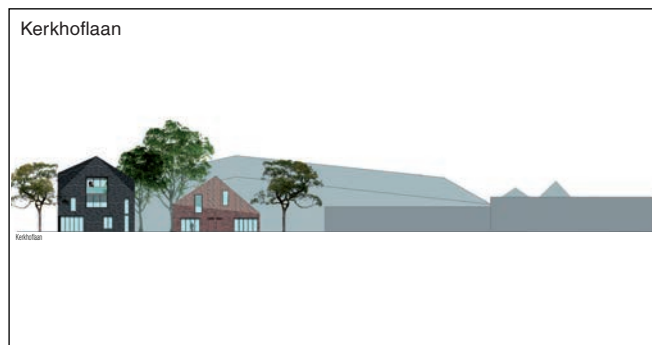

De plannen van de gemeente en RVG Development werden geconcretiseerd in een nieuw bestemmingsplan met bijbehorend beeldkwaliteitsplan. De partijen waren samen opdrachtgever, zoals in het de plannen vermeld staat. Bij het opstellen van het bestemmingsplan was een klankbordgroep betrokken. Het plan gaat uit van een grootschalige vernieuwing. Tussen de Hoofdweg en de parkeerplaats aan de Kerkhoflaan werden drie nieuwe, (bijna) gesloten bouwblokken ingetekend, met een pandsgewijze opzet en afwisselende rooilijn. Een aantal bestaande gebouwen, namelijk café Doelens en Hoofdweg nr. 69 en 71, werden in het plan behouden. De

centrumontwikkeling was de tien jaar daarvoor begonnen na de brand bij Klinkhamer met de wens om het centrum te verfraaien, maar was in de tien jaren die volgden opgeschaald tot een volledige herontwikkeling. Het beeldkwaliteitsplan werd in 2011 aangenomen, maar het bestemmingsplan werd in 2013 vernietigd door de Raad van State. Dit had te maken met de belangen van één vastgoedeigenaar. De verschillende samenwerkingen en klankbordgroepen die jarenlang aan het centrum van Eelde hadden ontworpen gingen uit elkaar. Maar voor gedeeltes van het centrum werden kleinschaligere plannen gemaakt (zie volgende pagina).

↓ Plan voor de locaties Doedens en Koops, ontwerp van Urban Climate architects in opdracht van VastGoud, oktober 2016. [Urban Climate architects]

↓ Plan voor de locaties Doedens en Koops, ontwerp van HJK Architecten in opdracht van VastGoud, maart 2019. [Dorpsklanken]

Voor de locatie Doedens en de aangrenzende kavel van garage Koops (inmiddels was dit vakgarage Polling) werden nieuwe plannen ontwikkeld. In 2015 besloot de gemeenteraad tot het uitwerken van een totaalplan voor de locatie Koops, de uitbreiding van de supermarkt C1000 die overgenomen zou worden door Jumbo, de realisatie van 25 appartementen op de locatie Koops en Doedens en de herinrichting van de openbare ruimte.

Vastgoedorganisatie VastGoud werd de ontwikkelaar van dit gedeelte van het centrum. Het te bebouwen plot bestond uit de voormalige panden van Doedens en de showroomlocatie van Koops/Polling aan de Hoofdweg. In 2016 presenteerde Urban Climate het eerste plan met 34 appartementen en een ondergrondse parkeergarage, maar de Eeldenaren protesteerden tegen de ingrijpende plannen. H. Nanninga van HJK architecten maakte een tweede plan, gepresenteerd in maart 2019. Het ging om ongeveer evenveel appartementen en wederom een parkeergarage, maar de maximale hoogte was nu beperkt tot negen meter. Er werd een ontwerp bestemmingsplanwijziging opgesteld in juni 2019, waar 26 zienswijzen op werden ingediend. Dorpsklanken, 13 februari 2020: 'Het commentaar blijft dat de bouw te stedelijk is. De vraag of inwoners een parkeergarage gaan gebruiken en of dat past in ons dorp houdt de gemoederen bezig.' Als het gevolg van het faillissement van VastGoud ging de planvorming door met andere ontwikkelpartijen. In 15 juni 2021 keurde de raad van Tynaarlo de realisatie van 34 appartementen en een parkeergarage af.

TEAM 4 ARCHITECTEN

Centrum plan Eelde
Principe schets invulling - situatie
28.06.2019

Synchroon aan de uitwerking van de Doedens-locatie werd op initiatief van de ondernemers in het centrum een totaalplan ontwikkeld. Jumbo en HEMA gaven in 2019 de opdracht aan het bureau Broekhuis Rijs Advisering om een visie op het centrum te ontwikkelen. Het plan bleef dichter bij de bestaande situatie dan de plannen van Rijnboutt uit 2011, maar was nog steeds omvangrijk. Aan de parkeerplaats aan de Kerkhoflaan was het creëren van een nieuwe straatwand met winkelentrees reeds ingezet door particuliere ontwikkelingen. Het plan van Broekhuis Rijs bouwde daarop voort, met een volledig nieuwe gevel, te zien op het gevelaanzicht linksonder. Voor de Jumbo werd een nieuwe entreepartij aan de Kerkhoflaan voorzien. In het centrumplan was ook plek voor het Klompemuseum.

Hoe kunnen we terugkijken op de afgelopen twintig jaar planvorming voor het centrum? Een belangrijke tendens is de wijze waarop particuliere en commerciële partijen geneigd zijn buiten de bestaande grenzen, zowel van het beleid als van hun kavels, te kijken. Het initiatief ligt vaak bij hen, en de gemeente faciliteert. De vraag voor een goede toekomst van het Eelde dorpscentrum ligt nu weer open. Met dit onderzoek geven we vanuit de cultuurhistorische waarden een advies, in het transformatiekader dat volgt sommen we de aandachtspunten op voor een ontwikkeling die uitgaat van de bestaande kwaliteiten.

- ↓ De huidige situatie aan de Kerkhoflaan, met de uitbreidingen van de Jumbo en de Hema.

2.2 Cultuurhistorische waardering centrum Eelde

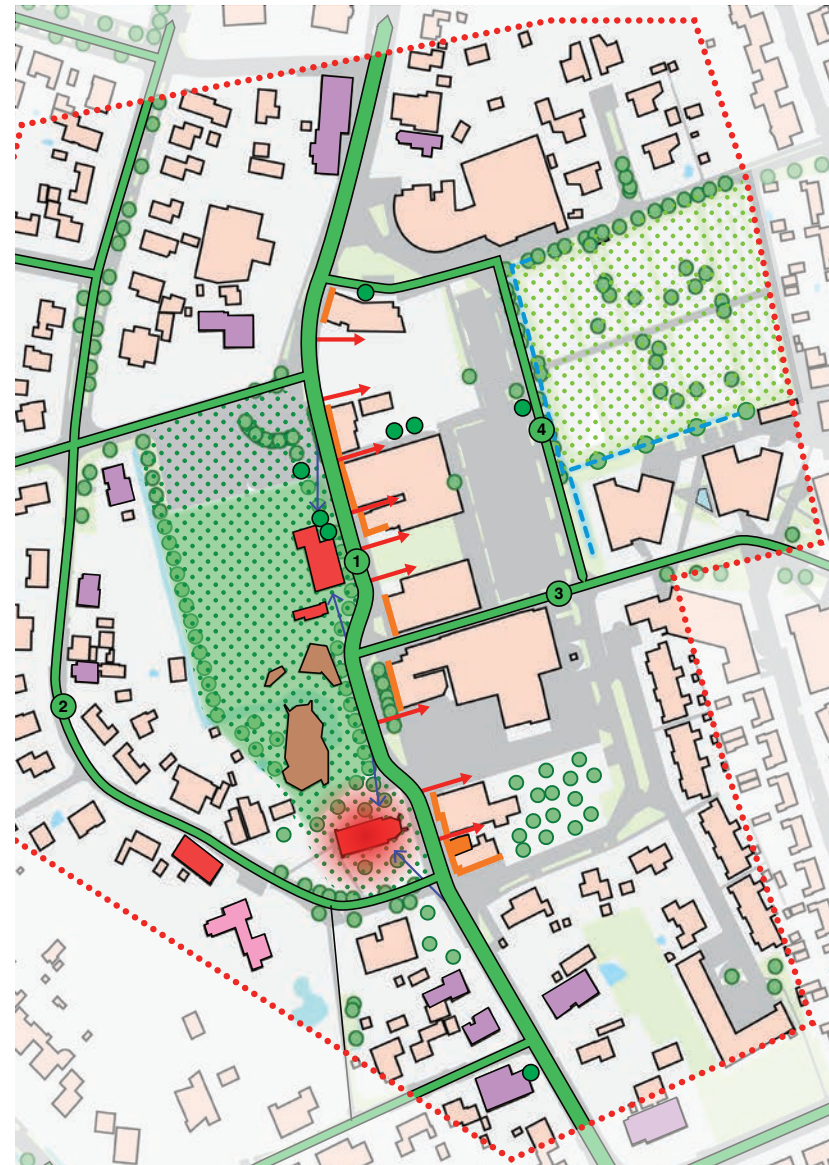
Onderstaande waardering is gebaseerd op de richtlijnen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De waardering is een precisering van de Cultuurhistorische Beleidswaardenkaart van de Gemeente Tynaarlo (opgenomen in bijlage 2 van dit rapport). De waarden uit deze kaart zijn overgenomen in de waarderingskaart op de volgende pagina en aangevuld met de karakteristieke waarden van het centrum van Eelde.

Landschappelijke en stedenbouwkundige waarden

Van waarde zijn:

- Het centrumgebied als historisch en organisch gegroeid hart van het flank-esdorp, ontstaan tussen het kerkelijk cluster rondom de kerk en de begraafplaats.
- Eelde is van oudsher een flank-esdorp waar beplanting met eiken en lindes een bepalend aspect van het dorpsbeeld was.
- De sfeerverdeling van het centrum in twee sferen: de cultuur- en ontmoetingskant aan de Hoofdweg en het nieuwe winkelfront aan de parkeerplaats langs de Kerkhoflaan.
- De organisch gegroeide sequens van vier sferen. Van west naar oost zijn dat:
 1. De door groen gedomineerde bebouwingwand van de kerk tot het kampje, waarin Museum de Buitenplaats terugligt (westrand Hoofdweg);
 2. Het gevarieerde, pandsgewijs-opgebouwde en historische gelaagde bebouwinglint met terrassen, boetieks en wonen (ostrand Hoofdweg);
 3. Het nieuwe winkelfront achter de (te vergroenen) parkeerplaats (westrand Kerkhoflaan-Burg. Strubenweg);
 4. De in het groen ingebedde begraafplaats en woonbuurt (westrand Kerkhoflaan-Burg. Strubenweg)

Cultuurhistorische waardenkaart

↓ Van links naar rechts: de kerk, Museum de Buitenplaats, het diaconiehuysje en het Nysinghuis vanuit de tuin.

- De historische routes over de Hoofdweg en de Hooiweg-Kosterijweg en de zijroutes richting de es en het Eelderdiep, als ook het meest noordelijke gedeelte van de Kerkhoflaan (het gedeelte langs de begraafplaats). De Stoffer Holtjerweg is een historische route naar de es. De historische routes zijn van waarde als vaak eeuwenoude structurerende elementen van het organisch gegroeide dorp.
- De pandsgewijze opzet van de bebouwing, de verspringende rooilijn en de doorzichten (spaties) tussen de gebouwen. De herkenbaarheid van de Hoofdweg als hoofdlint, door de oriëntatie van de gebouwen op het lint (voordeuren).
- De fraaie ligging van de kerk en het Nysinghuis, beide

in een groene omkadering en goed zichtbaar vanaf de Hoofdweg.

- Al het opgaand geboomte in het gebied.

Architectonische waarden

Van waarde zijn:

- De rijksmonumenten: de kerk, het Nysinghuis en de kosterij (Kosterijweg 6);
- Het provinciale monument, de pastorie (Kosterijweg 4);
- De beeldbepalende panden (overgenomen uit de Cultuurhistorische Beleidswaardenkaart van Gemeente Tynaarlo.
- Het diaconiehuysje (Hoofdweg 63, dit is een derde van het oorspronkelijke diaconiehuysje) als bijzondere,

historisch waardevolle bebouwing;

- Museum de Buitenplaats als architectonisch zorgvuldig ingepaste, recentere bebouwing in het historisch gelaagde centrum;
- De samenhangende straatwand aan de oostzijde van de Hoofdweg, vanwege de pandsgewijze opzet, de gevarieerde bebouwing en het ritme van zadeldaken.

Archeologische waarden

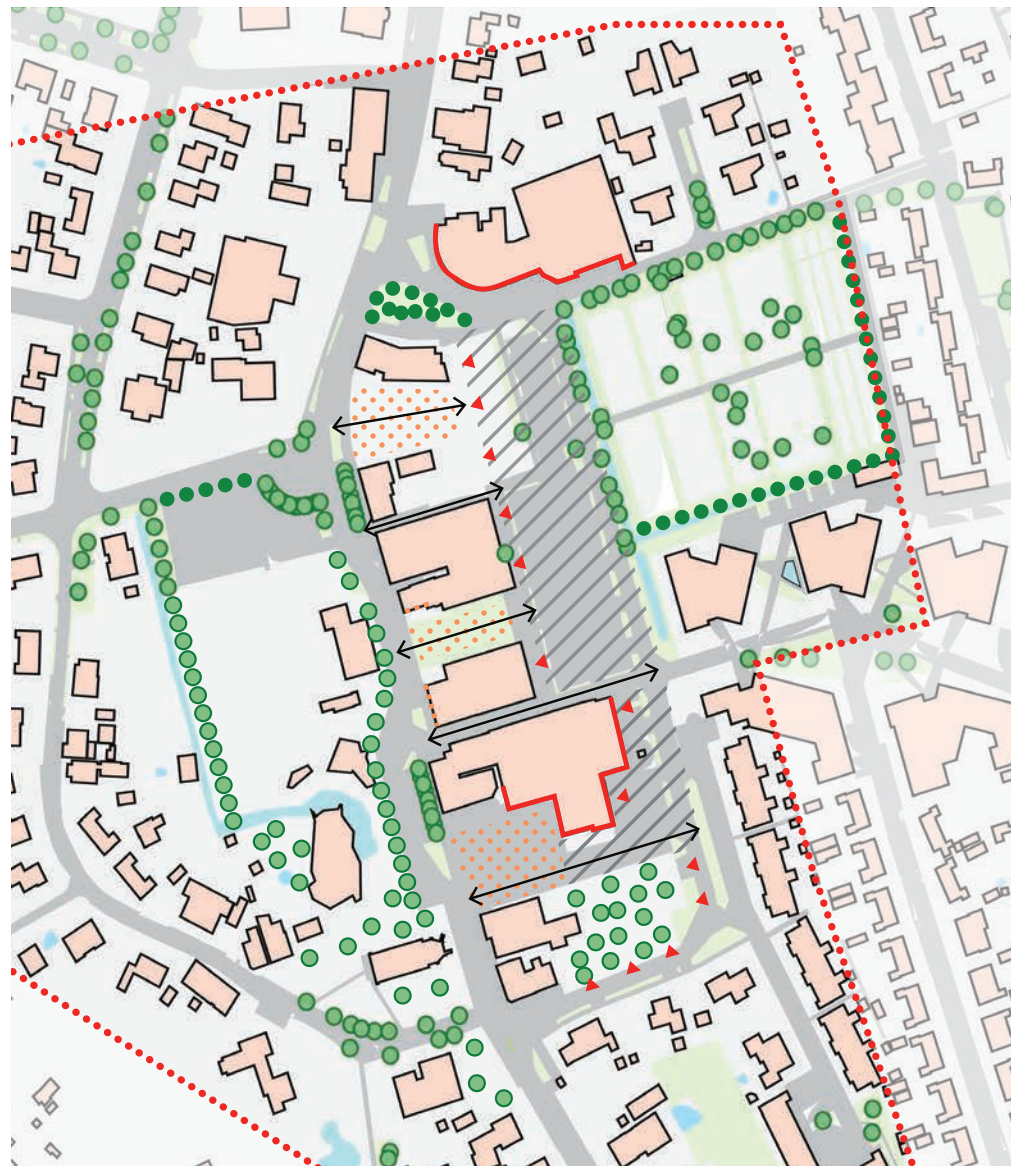
Op de archeologische waardenkaart van Tynaarlo (bijlage 1) is het centrum van Eelde gemarkeerd als historische kern. Ontwikkeling vereist een gedetailleerd archeologisch bureauonderzoek bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten van meer dan 100 m².

Fricties

- De Hoofdweg is de belangrijkste ontwikkelas van Eelde-Paterswolde. De identiteit van de weg is echter flink gefragmenteerd. Het verbindende karakter van de weg kan worden versterkt, bij-voorbeeld met meer samenhang in de profielinrichting, met bomenrijen en met kwalitatief groen in het profiel. Het is van belang dat de weg het dorps karakter behoudt, die wordt versterkt door de lichte bochten, en steeds een ander perspectief op de omgeving biedt.
- Onbestemde gaten (lege terreinen) in het lint.
- Ruimtelijke verbinding tussen Hoofdweg en parkeerplaats is verloren. Voorheen waren de voor- en achterkant functioneel met elkaar verbonden, de representatieve (woon)kant lag aan de Hoofdweg, daarachter lagen diepe kavels, de werkkant, waar venterspaarden werden geweid en werkplaatsen lagen. Nu liggen de twee winkel- en ontmoetingsferen rug aan rug en zijn de doorsteken verschaald.
- Onvoltooide omklap van het centrum. Gesloten en afgeplakte plinten aan de Hoofdweg zijn niet gewenst. Het nieuwe winkelfront aan de parkeerplaats vraagt bovendien om aanvulling en kwaliteitssprong.
- De grote vlakte van de parkeerplaats; de schaal en oppervlakte van de verharding passen niet bij het organisch gegroeide, in opzet kleinschalige Eelde.
- Onderbreking van de groenstructuren van de begraafplaats en kampje.
- Stenigheid Kerkhoflaan en oostkant van het profiel van de Hoofdweg.
- Structuurverstorende bebouwing en gevels, omdat ze niet aansluiten op de schaal (pandsgewijs), de maat (hoogte), en de gevelgeleding die karakteristiek zijn voor Eelde.

Aandachtspunten en fricties

LEGENDA	
Basiskaart	
	Verharding
	Groen
	Water
	Bebouwing
FRICTIES	
	Grens waarderingskaart centrum
	Onbestemde terreinen
	Afgezwakte ruimtelijke verbinding tussen Hoofdweg en huiskavels aan de achterkant
	Grote vlakte parkeerplaats, niet passend bij maat en schaal van Eelde
	Onvoltooide omklap van het centrum
	Gesloten en afgeplakte plinten aan Hoofdweg
	Structuur- en sfeer-verstorende gevels
	Aanhechten of toevoegen bomenrand

2.3 Transformatiekader vanuit cultuurhistorie

De gemeente Tynaarlo is voornemens het centrum van Eelde te ontwikkelen. In de historische analyse hebben we gezien hoe er al dertig jaar over deze ontwikkeling wordt nagedacht. Vele plannen zijn op papier gezet, door verschillende partijen, en soms ook gedeeltelijk uitgevoerd. Het heeft een centrum opgeleverd waar het historische karakter op plekken nog goed bewaard is gebleven, maar waar ook kraters in zijn geslagen en waar de schaal aan de achterzijde zoek is. Hoe kunnen de cultuurhistorische waarden als leidraad worden genomen in de verdere ontwikkeling en opwaardering van het centrum van Eelde? Wat kan het gebied verdragen aan nieuw programma en hoe verhoudt zich dat tot het dorpsweefsel van de kerk, het Nysinghhuis en de begraafplaats?

In dit hoofdstuk bespreken we de uitgangspunten vanuit cultuurhistorie voor ontwikkeling. Een 'transformatiekader' is nadrukkelijk geen ontwerp, het bevat de randvoorwaarden voor het ontwerp vanuit cultuurhistorie. De in dit hoofdstuk geschetste beelden illustreren hoe de verschillende uitgangspunten bij elkaar kunnen komen. Om zo duidelijk mogelijk te maken hoe dat mogelijk zou kunnen zijn hebben we een aantal verbeeldingen gemaakt. Een vervolg op dit transformatiekader is een zorgvuldige ontwerpstudie, en daarna een ontwerp met precieze bebouwingscontouren, hoogtes, gevelbeelden, detaillering en materialisering van

de openbare ruimte en een beplantingsplan.

De uitgangspunten in dit hoofdstuk gaan over de verschillende schaalniveaus, van het landschap en de dorpsstructuur tot architectuur en materialisatie. Het transformatiekader eindigt met een geïllustreerde 'wandeling' door het centrum van Eelde zoals het zou kunnen worden, om de lezer te helpen bij het verbeelden van de uitgangspunten.

In de Structuurvisie Cultuurhistorie 2014-2024 geeft de gemeente Tynaarlo een viertal waardebegrippen die van belang zijn: economische, sociale, educatieve en duurzaamheidswaarde. In de waardering en het transformatiekader die volgen komen deze waarden naar voren. Economisch ontstaat er een betere uitgangssituatie en sterkere samenhang van cultuur- en ontmoetingsferen aan de Hoofdweg, met aan de kant van de Kerkhoflaan de winkelsfeer. Educatief is er de mogelijkheid voor een extra museum of andere culturele bijeenkomstplek. De verblijfskwaliteit kan worden versterkt, wat ook een sterke sociale component heeft. Wat betreft duurzaamheid is het streven om uit te gaan van de bestaande situatie (weinig sloop, meer herbestemming), een (nog) groener centrum en meer boombeplanting.

Algemene uitgangspunten vanuit cultuurhistorie

Acupunctuur

Ga zoveel mogelijk uit van de bestaande situatie. De historische gelaagdheid die in de loop van de eeuwen is gegroeid, is als uitgangspunt genomen: niet om letterlijk terug te bouwen, maar om gevoel te houden bij de maat en schaal van dit historische deel van het dorp. Het pandsgewijze, 'organisch' gegroeide karakter van het oude dorpslint is dus het uitgangspunt. Dit betekent dat wij adviseren om de methode van acupunctuur toe te passen; dat wil zeggen gerichte, pleksgewijze nieuwbouw, afgestemd op de maat en schaal ter plekke. Let op de rooilijn die hier en daar verspringt, en ook op de 'korrel' van de panden, die net als vroeger verschillend kan zijn. Zo kun je aan de hand van lokale interventies het gehele dorpsgezicht van het centrum opwaarderen.

De openbare ruimte is, net als de open gaten, erg sleets geworden. Bepanting, bestrating, maar ook de profielen (welke zone is voor auto's, fiets, voetgangers en hoe geven we dat ruimtelijk vorm) verdienen een upgrade, ook langs de lijnen van de vroegere situatie, met oog voor actueel gebruik. Zo ontstaat een 'casco' van openbare ruimte, dat de verschillende gebieden aan elkaar vastmaakt met daarin ook aandacht voor de ceremoniële route van kerk naar begraafplaats. Het centrum van Eelde krijgt weer samenhang en oriëntatie, waarin duidelijk onderscheiden sferen de bezoekers een prettige ervaring geven, waar met plezier gewoond wordt en waar vitaal ondernemerschap mogelijk is. Begin met de onbebouwde kavels en de straatprofielen.

Twee sferen: ontmoeting-cultuur en dagelijkse boodschappen

De afgelopen dertig jaar is het centrum gedeeltelijk omgeklapt naar de huiskavels (achtererven) van de Hoofdweg-oostzijde. Het hoofdlint heeft een (nog onvoltooid) tweede gezicht aan de Kerkhoflaan gekregen. Het op een passende manier inrichten en vormgeven van dit omgeklapte winkelcentrum is ingewikkeld, maar biedt ook kansen. Het centrum van Eelde heeft nu twee sferen. De dagelijkse winkels zijn verschoven naar de oostzijde (Kerkhoflaan) en gemakkelijk toegankelijk vanaf de parkeerplaats. Dat maakt dat er aan de westzijde ruimte is voor aanvullende, sfeervolle functies: terrassen, enkele boetiekjes, cultuurfuncties en de markt op het Kampje. Het Klompenmuseum of een andere culturele instelling zou langs de Hoofdweg een plek kunnen krijgen, met een kleinschalige opzet, de entree aan de Hoofdweg en een werkplaats of een zaal voor bijeenkomsten aan de achterzijde die zichtbaar is vanaf de parkeerplaats. Zo worden de twee zones van het centrum - Hoofdweg en parkeerplein - met elkaar verbonden. Die verbinding hebben we in dit transformatiekader op meerdere manieren gezocht.

Op deze manier vullen de sferen aan de Hoofdweg en aan de Kerkhoflaan elkaar aan: vanaf de supermarkt of de drogist zou de bezoeker gemakkelijk door kunnen steken om nog een kopje koffie te drinken, het museum te bezoeken, een bos bloemen te halen of een praatje te maken op het terras. De uitdaging is om deze verbinding ruimtelijk te versterken en te zorgen dat de inrichting van het dorpscentrum de Eeldenaar daar ook toe uitnodigt. Het centreren van de juiste functies aan de juiste zijde en het passend inrichten van de buitenruimtes zijn dus belangrijk.

↓ Onderstaande tekening is een weergave van de algemene uitgangspunten. Het is nadrukkelijk geen ontwerp.

Stedenbouwkundige uitgangspunten vanuit cultuurhistorie

Vier straatwanden

Ga uit van de bestaande vier straatwanden. Van west naar oost zijn dat de door groen gedomineerde bebouwingwand van de kerk tot het kampje, het gevarieerde, pandsgewijs-opgebouwde bebouwingslint aan de ostrand Hoofdweg, het nieuwe winkelfront aan de parkeerplaats en de in het groen ingebedde begraafplaats en woonbuurt.

Noord- en zuidrand

Een aandachtspunt is de 'kopse kanten' van het centrum; dat is bij het blok met de Lidl en het Kruidvat aan de noordrand, en de pandjes bij het diaconiehuysje (een derde van het oorspronkelijke diaconiehuysje) met de nog onbebouwde, begroeide achterkavel aan de Burg. Strubenweg. Hier maakt het centrum de schaalsporang én sfeerovergang naar de omliggende woonbuurten en -linten. De noordkant is al ingevuld: de massaliteit van het wooncomplex boven het Kruidvat en het uitkragende volume boven de entree van de Lidl botsen hier hard op het dorpslint langs de Hoofdweg en de groenruimte van de begraafplaats. Het beplanten van grasveldje ten zuiden van de kruising Kerkhoflaan-Hoofdweg met bomen zou deze hardheid kunnen verzachten. Aan de zuidkant ligt de kans om de overgang ook met bebouwing zorgvuldiger vorm te geven. Het te behouden diaconiehuysje (zie cultuurhistorische waardering) is hier van invloed op de schaal van de bebouwing.

Doorsteekroutes

Versterk de doorwaadbaarheid van het centrum in oost-westrichting. Verfraai de bestaande tussenpaden en

benut de lege kavel tegenover het Nysinghuis (tussen de HEMA en de bloemenwinkel) met de zichtlijn op dit fraaie monument, als groene buitenruimte en verbrede doorgang tussen oost en west. Hier kan de harde, zakelijke sfeer van de parkeerplaats verzacht worden door het zicht op het cultuurhistorische ankerpunt van het Nysinghuis te versterken en te verbinden via een groene pleinruimte, tevens looproute. Handhaaf de bestaande oude stegen (de zwarte pijlen), richt ze opnieuw in en benut ze voor de verbinding en samenhang tussen de twee gebiedsdelen.

Doorzichten

Behoud doorzichten tussen de bebouwing. Heb aandacht voor de zijgevels aan de doorgangen. Voorkom te gesloten gevels (ook in verband met sociale veiligheid). Beperk de logistiek die vaak aan de zij- en achterkanten belandt tot het minimum.

Schaal en maat

Houd de dorpschaal herkenbaar. Dat betekent niet dat er nergens ruimte is voor iets grotere volumes, maar dat het dorpscentrum naar de randen toe aansluit op de pandsgewijze, kleinschalige opzet van de dorpsbebouwing. Dus: kleinere volumes (max. twee bouwlagen) aan de noord- en zuidrand en in het lint van de Hoofdweg. Op de tweede lijn is op sommige plekken bebouwing van drie lagen mogelijk. De hogere blokken mogen slechts beperkt zichtbaar zijn vanaf de Hoofdweg, de zuidrand en de noordrand en het totale straatbeeld van dit historische deel niet overheersen. Voorkom aaneenklontering en massaliteit. Zie ook architectonische uitgangspunten.

↓ Onderstaande tekening is een weergave van de stedenbouwkundige uitgangspunten. Het is nadrukkelijk geen ontwerp.

↔ doorsteekroutes

nieuwe volumes
 h horeca
 c cultuur
 w winkels

Uitgangspunten voor de buitenruimte vanuit cultuurhistorie

Groenrand kerk-kampje

Koester de groenruimte rondom de kerk, Museum de Buitenplaats, het Nysinghhuis en het gemeentekampje. De groene rand van het kampje kan iets worden aangezet.

Hoofdweg

Breng opnieuw geleding in het straatprofiel van de Hoofdweg met hoogwaardig groen; in de ruimte tussen het museum en de bebouwingswand is mede vanwege het haaks parkeren de dorpschaal enigszins verloren. De ansichten van het begin van de twintigste-eeuw bieden een geweldige referentie; uiteraard niet om de halfverharding terug te brengen, maar wel om het groen weer genereuzer en informeler in het profiel op te nemen. Eelde is van oudsher een flank-esdorp waar beplanting met eiken en lindes een bepalend aspect van het dorpsbeeld was. Beperk het parkeren tot het minimale, geparkeerde auto's staan nu pal voor de plinten en terrassen. Er is voldoende parkeerterrein op het kampje en op de grote parkeerplaats.

Parkeerplaats Kerkhoflaan

De parkeerplaats tussen de Lidl en Jumbo vormt een gat in het dorpsgezicht van Eelde. De dorpsruimte van de oude achtererven is vervangen door een open vlakte zonder beplanting met een komen en gaan van auto's, die via separate ingangen het parkeerterrein nodeloos complex maken. Hier is generositeit en geleding nodig, aan de hand van rijke groenstructuren tussen de auto's, haaks op het winkelfront. Stel een zorgvuldig groenplan op, met de bestaande stegen (doorsteekpaden) als leidraad.

Profiel Kerkhoflaan

Belangrijk is ook het herstellen van het profiel van de Kerkhoflaan. Deze gaat nu te onbegrensd over in

de parkeerplaats. Beperk het aantal entrees van de parkeerplaats tot twee punten (dat betekent dat enkele parkeerplaatsen opgeofferd moeten worden voor een ontsluiting op het parkeerterrein zelf). Breid de bestaande groenrand tussen parkeerplaats en weg uit tot een volwaardige, vollere omkadering van halfhoog groen en bomen. Bed een zone voor voetgangers (trottoir) in het profiel van de Kerkhoflaan in, voor de route naar de Lidl en naar de begraafplaats.

Parkeren zuidkant

Parkeren in het profiel is slechts beperkt mogelijk. Bij het woonbuurtje aan de zuidzijde kan het parkeren bijvoorbeeld gedeeltelijk op eigen perceel en in een parkeerveldje tegen de achterzijde van de Jumbo worden opgelost.

Begraafplaats

De begraafplaats heeft de landschappelijke ligging verloren. De groenrand vraagt daarom om aandacht, deze moet worden verdicht, met bomen, volle hagen en beplanting.

Ceremoniële route kerk-kerkhof

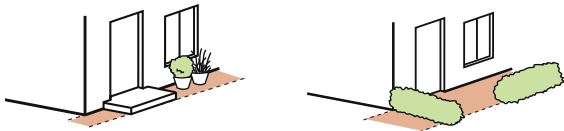
Kerk en begraafplaats hebben door het parkeergeweld en de vernieuwing van de winkels elke belevingsrelatie verloren. De herdenkingstocht op 4 mei en een begrafenistoet volgen nu de weinig sfeervolle route langs het Kruidvat en de Lidl. Een ceremoniële route tussen deze twee ankerpunten in het dorp kan een interessante en waardevolle leidraad zijn in het opwaarderen van de buitenruimte. De route zou dan bijvoorbeeld vanaf de kerk over de Hoofdweg tot het Nysinghhuis lopen, om aldaar via een breed groen profiel door te steken naar de andere kant van het winkelcentrum. De vergroende route onderbreekt vervolgens de parkeerplaats en komt uit op de Kerkhoflaan.

↓ Onderstaande tekening is een weergave van de uitgangspunten voor de buitenruimte. Het is nadrukkelijk geen ontwerp.

Overgang privé - openbare ruimte

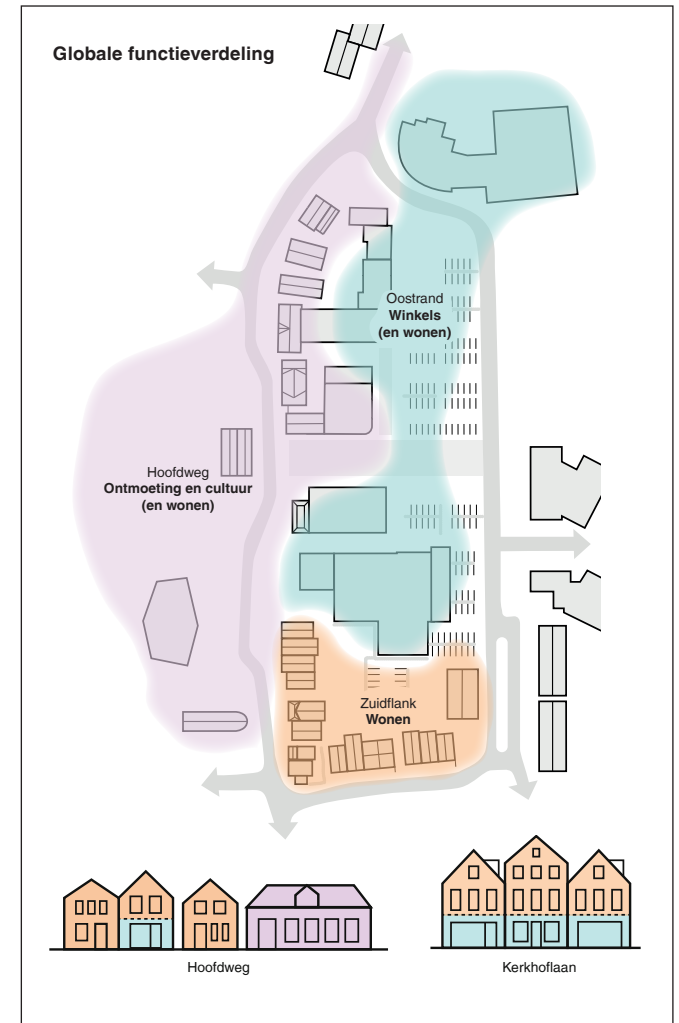
De overgang tussen de woning en de openbare ruimte - de wereld van iedereen - vraagt om een zorgvuldige vormgeving, opgenomen in het stedenbouwkundig en architectonisch ontwerp. Zorg bij woningen op de grond voor een overgangszone tussen privé en openbaar. Dat hoeft geen diepe voortuin te zijn, maar kan ook worden gemarkeerd met een kleine stoep bij de voordeur. Op sommige plekken is wel ruimte voor een voortuin. Belangrijk is een groene erfafscheiding. Historisch is in de voortuinen van vele panden de rode beuk en linden bomen terug te vinden.

Functionele uitgangspunten

Met de gedeeltelijke omklap van het winkellint naar de daarachtergelegen huiskavels is het niet meer haalbaar om over de gehele lengte van de Hoofdweg winkelprogramma te houden. De nieuwbouw ten zuiden van de Jumbo, aan de Hoofdweg en de Burg. Strubenweg kan hoofdzakelijk een woonbestemming krijgen. Zo kunnen de winkels en horecafuncties meer worden geconcentreerd: aan de grote parkeerplaats de winkels voor dagelijkse voorzieningen, aan de Hoofdweg enkele boetieks, café's en verder wonen.

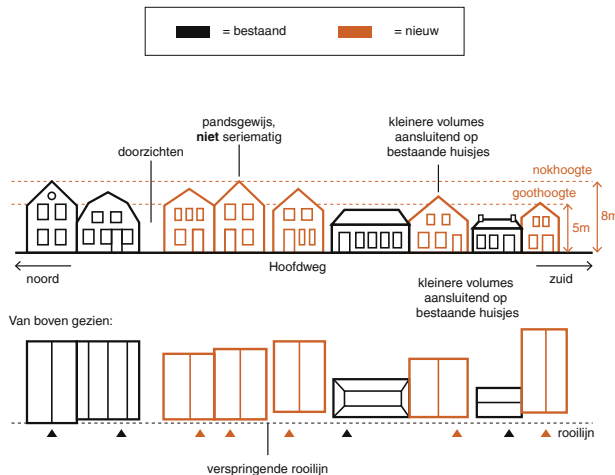
Er is behoefte aan meer woningen in Eelde. Omdat in het midden van de centrumontwikkeling wat hogere bebouwing mogelijk is, kunnen boven de winkels en eventueel ook boven de horecafuncties woningen komen.

Architectonische uitgangspunten vanuit cultuurhistorie

Hoofdweg en Burgemeester Strubenweg

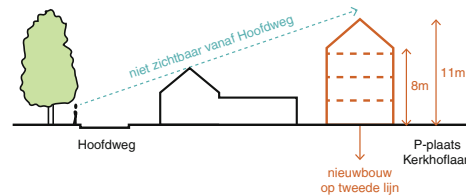
Houd de dorpschaal herkenbaar. Aan de Hoofdweg, de Burg. Strubenweg en tegenover het Kruidvat is de maatvoering van de bestaande bebouwing aan de Hoofdweg de leidraad. De maximale hoogte voor nieuwe bebouwing hier is twee verdiepingen. De goothoogte kan hier maximaal 5 meter zijn, de nokhoogte 8 meter. Dat betekent niet dat op elk plot tot het maximale volume gebouwd mag worden. Het gaat om variatie: kleine verschuivingen in de rooilijn, gevarieerde goothoogtes en een divers kappenlandschap. Ook aansluiting op bestaande bebouwing is van belang: geen volumes van maximale grootte naast de kleinste bestaande huisjes.

De bebouwing dient pandsgewijs te zijn, dus geen herkenbare seriematigheid of de vorming van een stedelijk aandoende bebouwingwand. Om het vormen van een bebouwingwand te voorkomen is ook het behoud van bestaande en het creëren van nieuwe doorzichten belangrijk.

Kerkhoflaan

Op de tweede lijn is op sommige plekken bebouwing van drie lagen mogelijk. Het gaat dan om een maximale goothoogte van 8 meter en nokhoogte van 11 meter. Ook hier geldt dat de gevelopbouw zodanig is geleded dat de pandsgewijze opzet herkenbaar blijft. De hogere blokken mogen slechts beperkt zichtbaar zijn vanaf de Hoofdweg (ooghoogte) en het totale straatbeeld van dit historische deel niet overheersen.

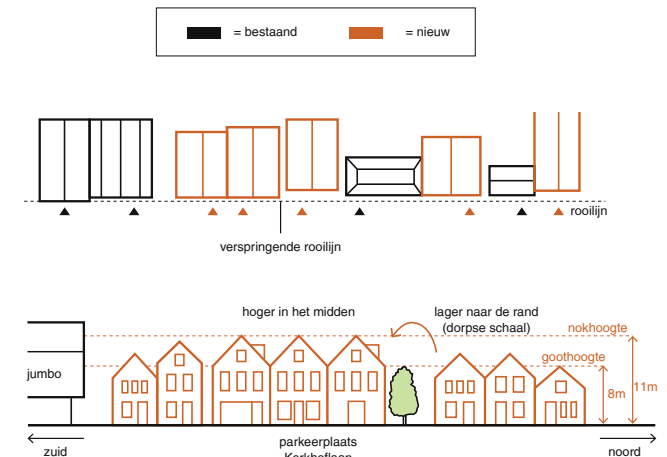

Grote volumes (bijvoorbeeld bij woningen met een gedeelde opgang) dienen teruggebracht te worden tot een herkenbare dorpschaal, door geleding in de gevel en de kap.

Aan de Kerkhoflaan is meer ruimte voor een nieuw gezicht (dan aan de Hoofdweg), maar ook hier is het dorps karakter het uitgangspunt. Verregaande seriematigheid dient te worden voorkomen. Samenhang in het straatbeeld is van belang. Het gaat hier om een zorgvuldig afgewogen spel van hoogteverschillen, opbouw van het daklandschap en aansluiting op de omliggende bebouwing.

Dus niet over de gehele breedte van de straatwand drie verdiepingen. Verlaag het blok en verklein de schaal naar de randen. Zorg voor geleding en voorkom aaneenklontering. Houd ademruimte tussen de gebouwen.

Kleuren en materialen

Het hoofdpalet bestaat uit bakstenen gevels en pannendaken. Aan de Hoofdweg houten kozijnen. Aan de Kerkhoflaan kunnen op detailniveau nieuwe materialen worden geïntroduceerd, maar deze mogen het hoofdpalet niet overheersen. Houd de architectuur relatief sober, de (te vergroenen) buitenruimte verfraait het totaalbeeld. Bij bijzondere functies, zoals eventueel een nieuw museum, kunnen verbijzonderingen worden aangebracht, altijd in balans met het totaalbeeld.

De architectenkeuze en een goede begeleiding is heel belangrijk. Haak ook de provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan in het planvormingsproces.

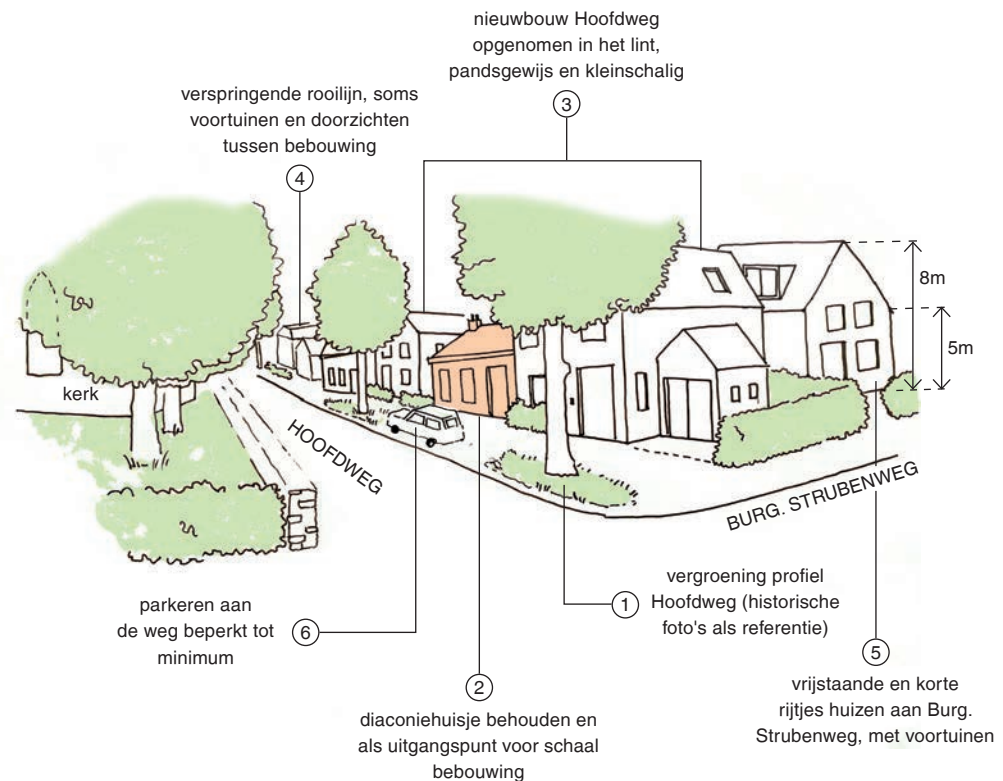
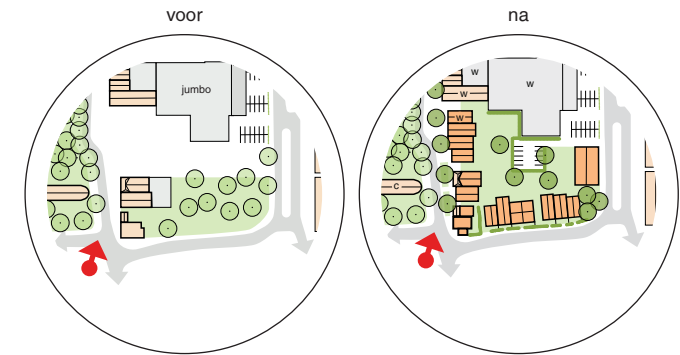
Een wandeling door het nieuwe dorpscentrum

Hoe ziet het nieuwe centrum van Eelde eruit als deze uitgangspunten zouden worden uitgewerkt? We nemen u mee op een wandeling, nu nog in gedachte, als illustratie van de regels die in het voorgaande zijn besproken. Het centrum van Eelde, zoals het zou kunnen zijn.

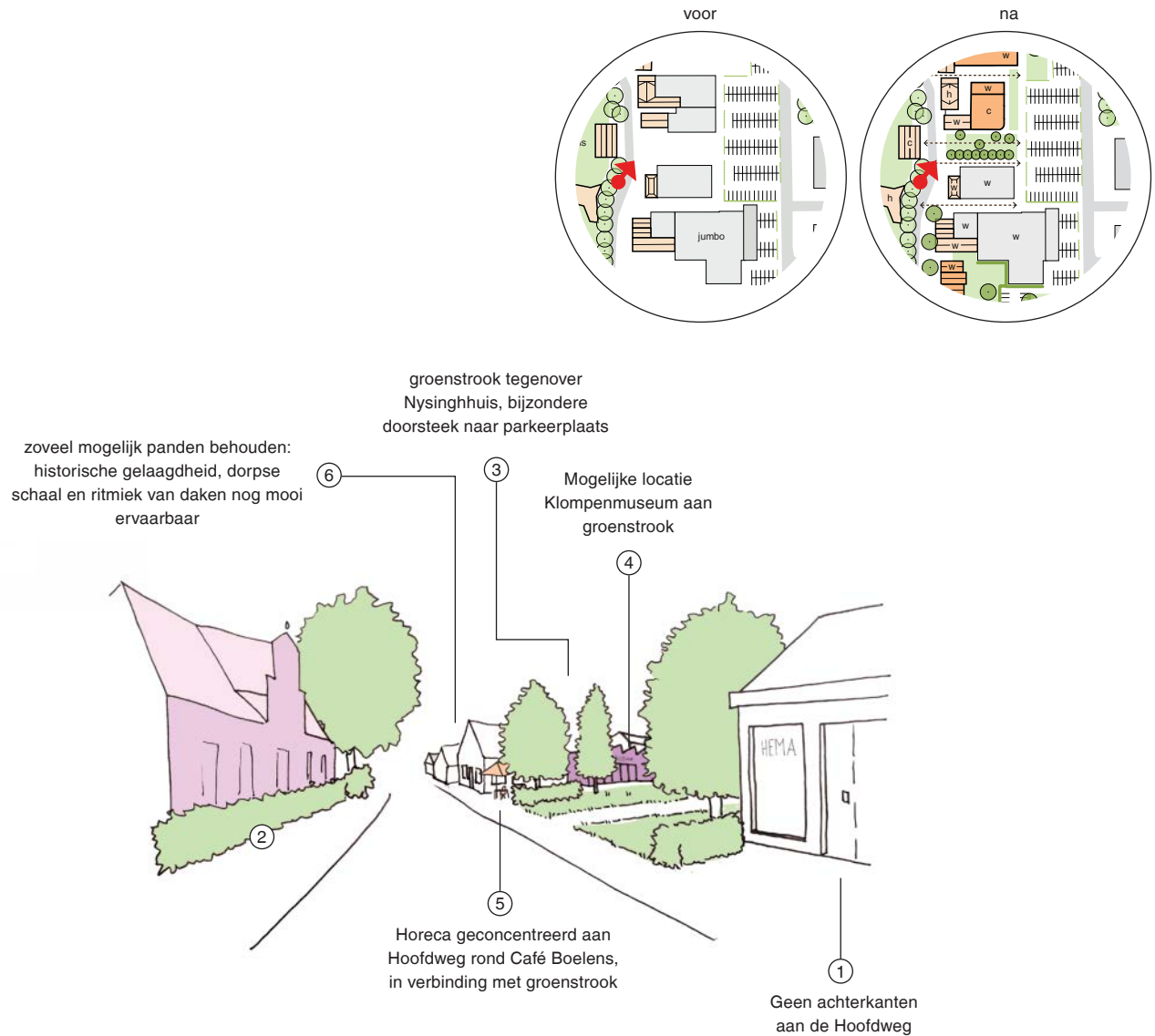
Lopend over de Hoofdweg vanuit het zuiden bereiken we de kruising met de Burgemeester Strubenweg. Het profiel is veel groener dan voorheen. Ook aan de oostkant van de weg zijn bomen geplant en in het trottoir zijn bomenrijen opgenomen (1), geïnspireerd op het vroegere landschappelijke profiel van de Hoofdweg zoals te zien is op oude foto's. De verwaarloosde hoek van kleine winkelpanden is hier getransformeerd tot een fraai ensemble met woningen. Het diaconiehuysje (2) bestaat nog, als historische referentie. De andere drie pandjes zijn vervangen (3), al zijn enkele gevels en gevelonderdelen in de nieuwbouw opgenomen. Zo blijft de historie hier herkenbaar. De kleine maat van het diaconiehuysje is van invloed geweest op de schaal van de nieuwbouw, dat is duidelijk te zien. De gebouwen zijn hier minder groot dan verderop in het centrum. De huizen hebben soms één, soms twee verdiepingen en een kleine zolder onder de kap. Sommige huizen liggen iets terug van de rooilijn en hebben een beplante voortuin. Dit ensemble past bij de maat en schaal van de tegenoverliggende kerk en het kerkerf, die ook in de toekomst het ruimtelijk ankerpunt van dit deel van de Hoofdweg moet blijven.

Ten noorden en ten westen van deze hoek staan ook nieuwe woningen. Het zijn korte rijtjes van gevarieerde panden en ook vrijstaande huizen, allemaal met

een eigen voordeur aan de straat. De bebouwing is kleinschalig van opzet, er zijn geen (herkenbare) meergezinswoningcomplexen en villa's. Tussen de huizen zijn tussenruimtes met zijtuinen en doorzichten naar achter. Aan de Burgemeester Strubenweg hebben de huizen een voortuin, op het zuiden (5). Het parkeren aan de weg is beperkt tot een aantal vlakken (6), sommige bewoners kunnen op hun eigen kavel parkeren en achter de huizen, omzoomd door hagen, is ook een terrein voor bewoners.

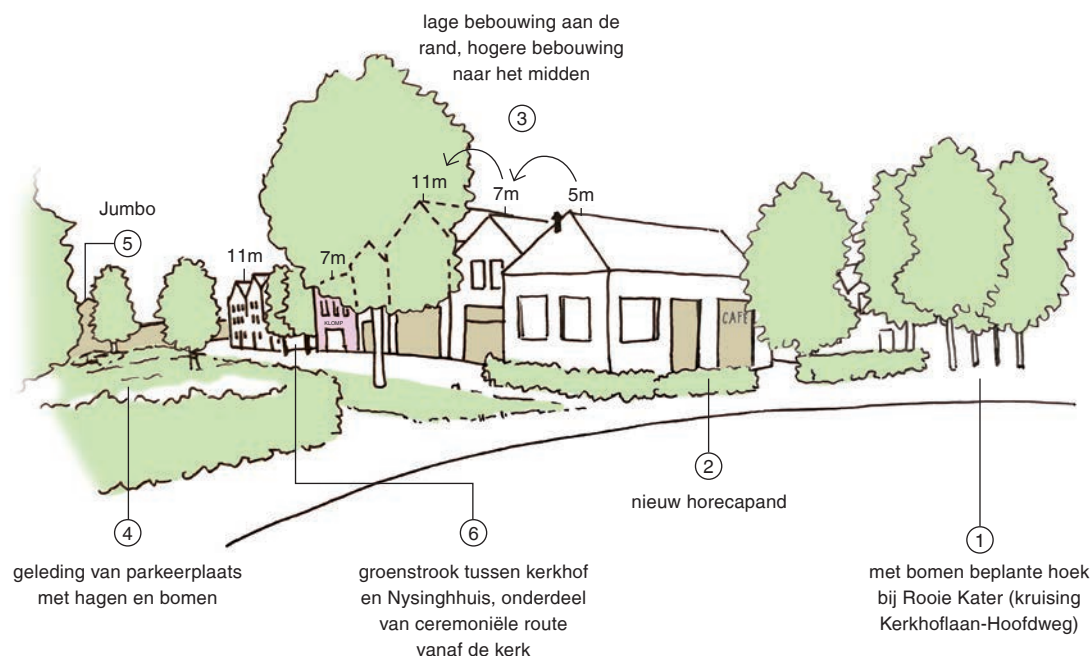
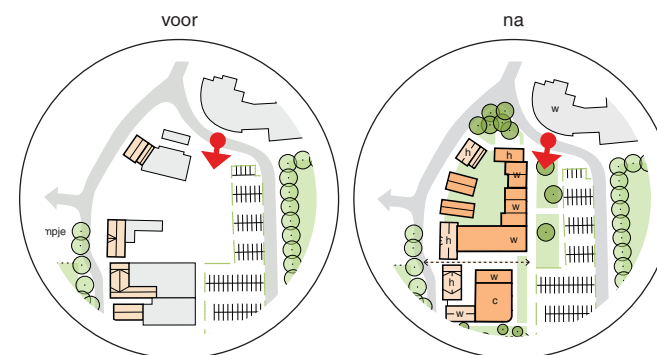
We lopen verder over de Hoofdweg, richting het noorden. Ter hoogte van Museum de Buitenplaats gaat de woonbuurt geleidelijk over in het winkel- en horecacentrum van Eelde. Wonen en kleine winkels zijn hier afgewisseld. Bij het museum is ook in het wegprofiel meer groen opgenomen. Vóór de HEMA zouden we rechtsaf kunnen slaan, om zo de Jumbo en parkeerplaats te bereiken via een zijstraatje van het winkellint. Daar zit nog steeds de boekenwinkel. Maar we lopen een stukje verder, langs de nieuwe etalage van de HEMA. Vroeger waren de ramen hier dichtgeplakt. Nu zit er een tweede ingang van de winkel, er grenzen geen achterkanten van gebouwen en functies meer aan de Hoofdweg (1). Dan komen we op een bijzonder punt in het opgewaardeerde centrum. Ter hoogte van het Nysinghuis (2) ligt een brede groenstrook haaks op de Hoofdweg, het Nysingplein. Een braakliggend terrein is hier getransformeerd tot genereuze doorsteek richting de begraafplaats (3). Op 4 mei trekt de herdenkingstocht hierdoor, vanaf de kerk naar het kerkhof. Ook nu is het er druk. Een groep scholieren komt net uit het Klompenmuseum (dit zou ook een andere culturele of maatschappelijke instelling kunnen zijn) (4). Er is ook een zaaltje voor lezingen. Op een van de bankjes langs de route houden drie ouderen pauze van het winkelen. We draaien om en kijken recht op de prachtige, historische gevel van het Nysinghuis. Om een kopje koffie te drinken op het terras lopen we terug naar de hoek met de Hoofdweg (5). In het lint aan de Hoofdweg zijn zoveel mogelijk gebouwen behouden. Alleen de panden die niet of nauwelijks meer te herstellen waren zijn vervangen. Ter hoogte van het café is het ritme van de zadeldaken haaks op de Hoofdweg vanwege de licht verspringende rooilijn nog mooi zichtbaar (6).

Na de koffie lopen we weer door, nog verder over de Hoofdweg, langs het caféterras. In dit gedeelte van de Hoofdweg kun je helemaal niet meer parkeren, maar op het Kampje is ruim voldoende plek. Voorbij het café staan ook nieuwe, vrijstaande huizen. Ze zijn iets groter dan aan het begin van onze wandelroute, maar de nokken zijn niet hoger dan 8 meter. Omdat ze een stukje terug van de weg staan, aan een voortuin, valt de hoogte minder op.

Verderop, voorbij de snackbar, gaan we de bocht om. De pas geplante bomen (1) zijn nog jong maar over een paar jaar staat hier aan de kruising van de Kerkhoflaan en de Hoofdweg een prachtige bomengroep die het oude esdorp eer aandoet. Achter de bomen is een eetcafé (2). Voorbij het café gaan we de hoek om. We zien nu de grote parkeerplaats. Rechts daarvan staan nieuwe panden. Eerst nog laag, de nok op de kop van het bouwblok (het café) is 5 meter hoog, vanaf daar trapt de bebouwing geleidelijk omhoog (3). Ook hier is veel variatie in de bebouwing: de nok- en gootlijnen verspringen, de gevelgeleding varieert en de bebouwing wordt onderbroken door tussenruimtes. Op de begane grond zijn winkels met mooie etalages, daarboven wordt gewoond. Er zijn aan de buitenkant geen trappen en galerijen zichtbaar, de ontsluiting van de bovenwoningen is opgenomen in de gebouwen. De parkeerplaats (4) is veel groener dan vroeger, er zijn hagen geplant en in het verlengde van de doorsteekpaden staan bomen. Onder de bomen door zien we de ingang van de Jumbo aan de andere kant van de parkeerplaats (5). Tussen de parkeerplaats en de winkels loopt een brede voetgangerszone, zodat de winkels goed bereikbaar zijn. De groene doorsteek vanaf het Nysinghuis (6) is doorgezet in een groene route over de parkeerplaats.

We komen op de Kerkhoflaan. Vroeger leek het net alsof de Kerkhoflaan bij de parkeerplaats hoorde, maar dit is veranderd. De ingangen van de parkeerplaats zijn beperkt, er is meer groen langs de rand en er is een trottoir. De bewoners van de seniorenwoningen aan de Stoffer Holtjerweg hoeven voortaan niet meer over de rijweg naar de Lidl en de begraafplaats te lopen.

Deel 3

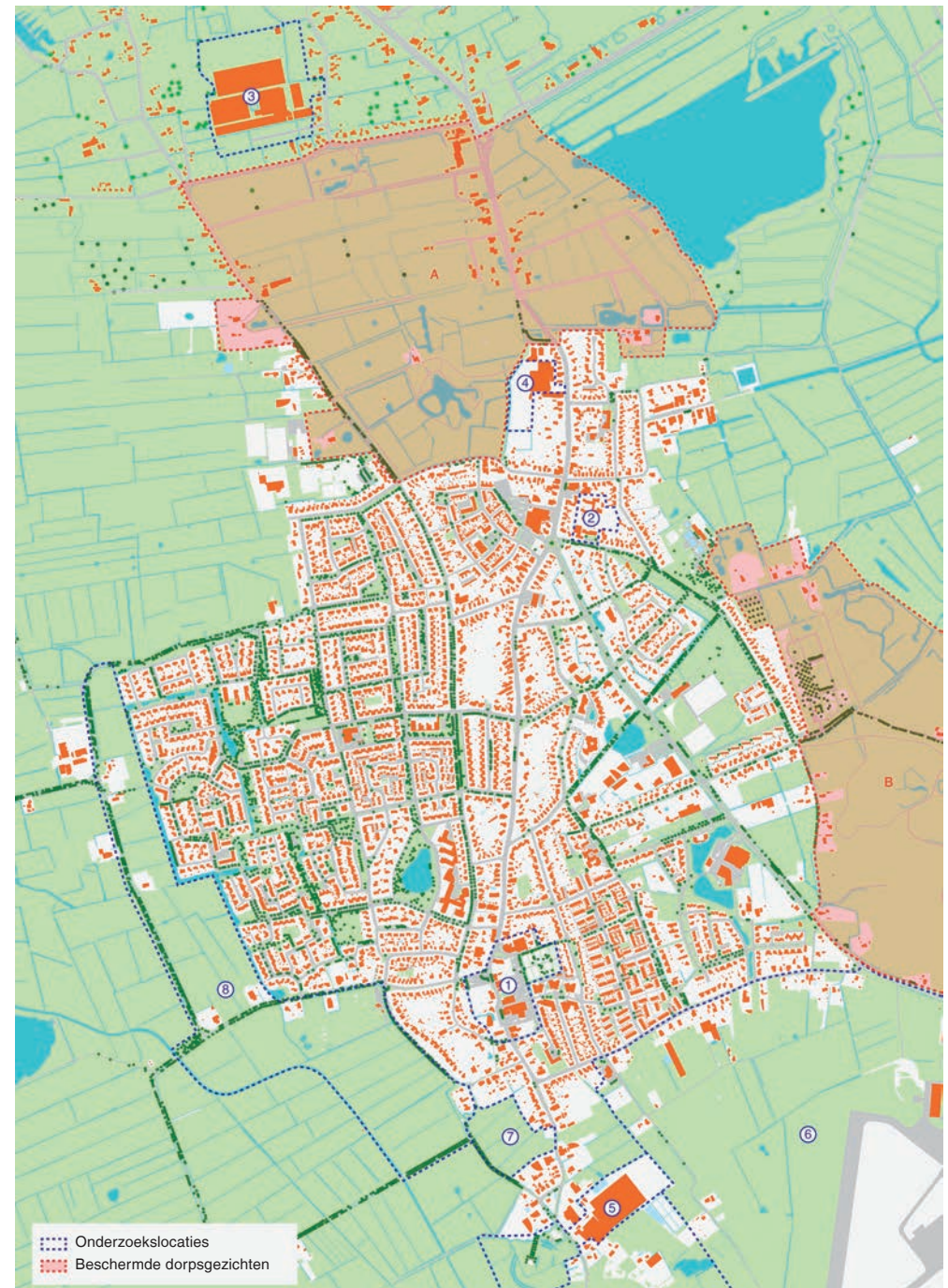
Locatiebijsluiters

Locaties transformatiekader

Ook buiten het centrum spelen op verschillende locaties ontwikkelingsvraagstukken of worden de (on)mogelijkheden tot ontwikkeling nog onderzocht. In dit deel van het rapport geven we vanuit cultuurhistorie de randvoorwaarden voor de toekomst, waarbij het behouden en versterken van de ruimtelijke kwaliteit voorop staat. In een dubbele pagina per locatie geven we de aandachtspunten voor herontwikkeling. Het gaat daarbij om het begrip laadvermogen: wat kan de plek ruimtelijk, qua zichtlijnen, in korrelgrootte en architectuurbeeld verdragen? Hoe wordt het een kwalitatief betere plek? En hoe verhoudt een eventuele herontwikkeling zich tot de landschappelijke kwaliteiten van het dorp?

Dit deel van het rapport is een transformatiekader vanuit cultuurhistorie, bedoeld als inspiratiebron, leidraad en toetssteen voor een passende, duurzame en kwalitatieve ontwikkeling van de locaties. Het betreffen nadrukkelijk geen ontwerpen, maar ruimtelijke uitgangspunten die, als onderdeel van een groter geheel, in een algemeen ontwikkelingskader of beeldkwaliteitsplan opgenomen kunnen worden. Deze cultuurhistorische handreiking voor transformatie wordt zo meegenomen in de te maken afwegingen.

1. Centrum Eelde (vorige hoofdstuk)
Hoofdweg, Kerkhoflaan en Burgemeester Strubenweg
2. Mevrouw Bähler-Boermalaan
Ons Dorpshuis, voormalig Instructiebad en voormalige Bladergroenschool
3. Boterdijk/Onlandseweg
Kassencomplex
4. Hoofdweg/De Braak
Kassencomplex
5. Zuideinde
Kassen en waterburcht
6. Escomplex
Esweg, Eskampenweg en Eelderschool
7. De Drift
Terrein Huis te Eelde
8. Westflank Eelde
Westerhorn, Hoppenkamseweg, Helmerdijk en Oosterloop

Cultuurhistorische randvoorwaarden op de grote schaal

Soms is herontwikkeling van de locatie vanuit cultuurhistorie denkbaar, soms niet. De belangrijkste argumenten voor het bepalen van deze ruimte zijn:

- 1) Het herkenbaar en beleefbaar houden van de landschappelijke gradiënt van het essen- en beekdallandschap.
- 2) Het behoud van de groene dorpsrand en de ligging van de dorpen in het landschap, met steeds groene routes en groene wiggen in oost-west richting
- 3) Het beschermen van de cultuurhistorisch waardevolle landgoederen en de groene verbindingen in oost-west richting.
- 4) Het uitgangspunt inbreiding voor uitbreiding. Zoek eerst naar de mogelijkheden binnen de bestaande bebouwingscontour, voordat er open landschap wordt bebouwd en de bebouwingscontour uitdijt. Binnen de bestaande bebouwde contour is nog ruimte, bijvoorbeeld door transformatie van sommige tuinderskavels (kassen).

Op het schematische kaartje rechts zijn de locaties weergegeven waar, vanuit cultuurhistorie gezien, mogelijk ontwikkelruimte is. Ze liggen verspreid over de drie dorpen. In het hoofdstuk dat volgt bespreken we de argumentatie voor ontwikkelruimte vanuit cultuurhistorie per locatie. We beginnen met de locaties waar vanuit cultuurhistorie ontwikkelingen denkbaar zijn. Aan het einde bespreken we de locaties die vanuit cultuurhistorie niet geschikt zijn voor ontwikkeling.

Bladergroenschool, Bähler Boermalaan

→ Inbreiding mogelijk

Ca. 1830

Bebouwing	Weiland	Bouwland	Boomgaarde
Wegen	Bos	Tuin	Water

Historie

De Bähler Boermalaan is een oude route van de Hoofdweg langs de noordrand van het Groote Veen tussen Paterswolde en Eelde naar de huizen Lemferdinge en De Duinen. Het Groote Veen was volgens de kadastrale gegevens in 1830 in eigendom van de gemeente Eelde. Waarschijnlijk was de grond bij het opheffen van de marke in gemeentehanden overgegaan. De veengronden zijn aan het eind van de negentiende eeuw ontgonnen. In 1915 werd aan wat nu de Bähler Boermalaan heet Ons Dorpshuis opgericht (zie dorpsbiografie), verder was de weg nog grotendeels onbebouwd. De bouw van het dorpshuis zette de verdere ontwikkeling van het laantje in, er werden meerdere huizen gebouwd aan de noordzijde, en in 1932 het de Turnhal, voor gymnastiekvereniging Actief. In 1962 werden de kavels achter het dorpshuis en het Turngebouw gekocht door het Orthopedagogisch Instituut uit Noord-Nederland. De oprichter van het instituut,

ca. 1925

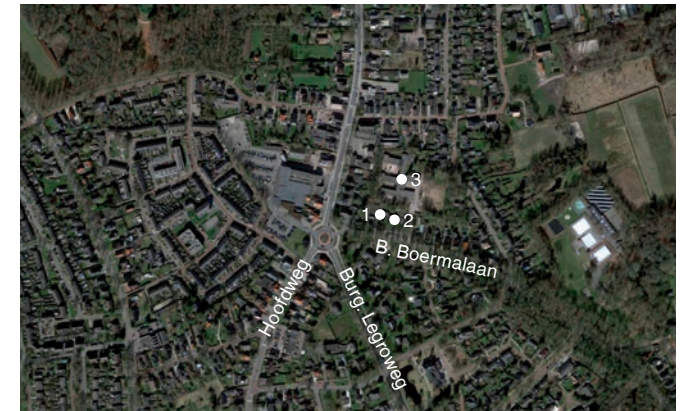

Wilhelmina Bladergroen, opende hier een zogenaamde LOM-school, voor kinderen die lastig mee konden komen in het reguliere onderwijs. Het gebouw werd ontworpen door architectenbureau Nieman en ir. Steeneken uit Assen. Zij gaven het gebouw een paviljoenopzet, zodat er in elk lokaal veel ramen zijn, en een deur direct naar buiten.

Typering

- De Turnhal (het Instructiebad) en Ons Dorpshuis zijn centrale plekken voor de dorpsgemeenschap, op de grens van de twee kernen van het dubbeldorp Eelde-Paterswolde. Er worden allerlei bijeenkomsten, cursussen, feesten en tentoonstellingen gehouden. Vele verenigingen vinden er hun plek. De vestiging van de Albert Heijn-cluster (sinds 1995) zorgt hier voor dynamiek.
- Dit boomrijke gebied met de laanachtige straten is de overgangszone tussen de landgoederenstrook van De

2022

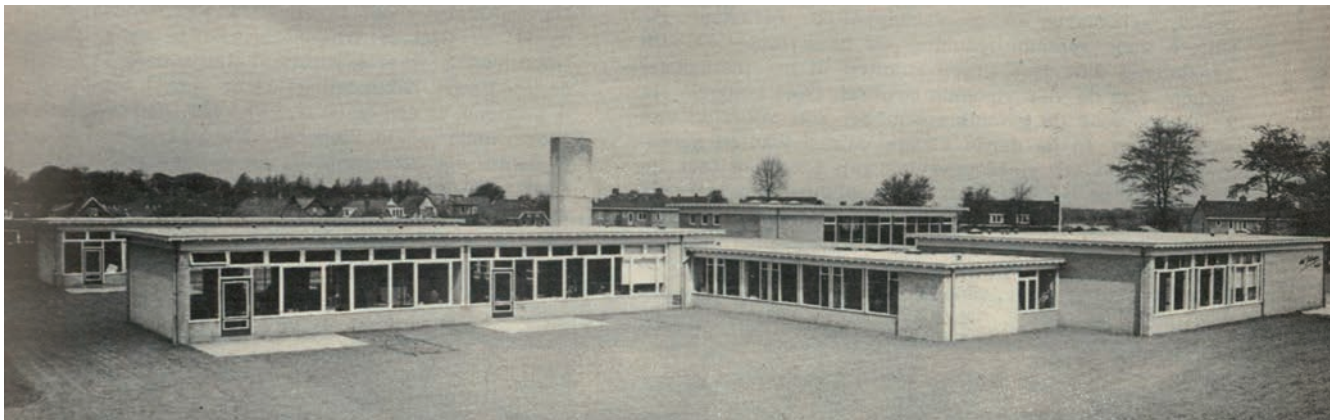
1. Ons Dorpshuis
2. Instructiebad

3. Bladergroenschool

landgoederenzone van Lemferdinge, 't Huis de Duinen en Vennebroek en de dorpsbebouwing. Vanaf de landgoederen wandel je hier op fraaie wijze het dorp in.

- De kavel van de Bladergroenschool ligt op de tweede lijn, achter de dorpslinten eromheen. De dikke bomenrand langs de randen van de kavel zorgen voor een groene achterwand van het lint. Daarmee bedoelen we dat je vanaf de Hoofdweg, Bähler Boermalaan, de Duinstraat en Duinkampen achter de huizen geen bebouwing ziet maar hoge bomen.
- Het schoolgebouw van de Bladergroenschool is een mooi voorbeeld van naoorlogse scholenarchitectuur. Licht, lucht, groen en de relatie met buiten en de natuur stonden centraal bij deze scholen. In het geval van de Bladergroenschool leverde dit een geschakeerd gebouw op met hogere en lagere volumes. De volumes waren gegroepeerd rond halfopen binnenhoven, die als het ware de omliggende buitenruimte omarmen.

Bladergroenschool, 1962. De bomenrand langs de randen van het schoolterrein is nog niet volgroeid.

Het Instructiebad. Achter het gebouw ligt de Bladergroenschool.

Uitgangspunten en aandachtspunten vanuit cultuurhistorie

- Koester Ons Dorpshuis en de Turnhal als belangrijke plek in de dorpsgemeenschap en blijf de bijeenkomsten en evenementen faciliteren.
- Onderzoek de mogelijkheden om (delen van) het nog geen zestig jaar oude schoolgebouw te herbestemmen. De ruimtelijkheid, de relatie tussen binnen en buiten en de volumeopbouw krijg je niet zomaar weer terug bij nieuwbouw volgens de bouweisen en -kosten van nu.
- Vanuit het vertrekpunt 'inbreiding gaat voor uitbreiding' is het binnen de bestaande dorpscontour gelegen terrein van de Bladergroenschool een geschikte locatie voor (gedeeltelijke herbestemming en) ontwikkeling. Hiervoor gelden wel een aantal randvoorwaarden.
- Op deze locatie past een bebouwd ensemble in een door bebouwing omgeven gebiedje. Dat is wat anders dan de omliggende bebouwing, geïntegreerd op de straat en dus met een duidelijke voorkant. De vorming

van een nieuwe straat met bebouwing aan weerszijden is op deze locatie niet gewenst. Kies voor de opzet van paviljoens (zoals de Bladergroenschool) of kleine, open hofjes en geef de nieuwe gebouwen (ook net als de Bladergroenschool) eenzijdige oriëntatie. Deze typologieën zullen zorgvuldig ontworpen en ontwikkeld moeten worden. Het maximale bebouwingsoppervlakte is 25%.

- Behoud de dichte bomenrand langs de rand van de kavel en vul deze aan waar nodig. Het is waardevol groen in het dorp en geeft dit deel van het dorp het landschappelijke karakter, in verbinding met de landgoederenzone.
- De verscholenheid is een kwaiteit, beperk het aantal toegangsroutes voor auto's tot één, en cluster het parkeren op één parkeerplaats, ingebed in opgaand groen. Dit zijn cruciale ontwerpgegevens.
- Bebouwing mag niet of slechts zeer beperkt zichtbaar zijn vanaf de Hoofweg en Bähler Boermalaan.

- De bebouwing dient aan te sluiten op de schaal van de omliggende gebouwen. De maximale bouwhoogte is 2 bouwlagen (en eventueel een kap). Sluit in de uitwerking aan op de hoogwaardige architectuur van de buurt, dit is het chique stukje van Eelde-Paterswolde.
- Voorkom repetitieve woningbouw (gevelopeningen, balkons, etc.), maar zoek variatie in de architectonische geleding, materialisatie en vormgeving, zonder de samenhang te verliezen.
- Houd zoveel mogelijk groen collectief, zodat de landschappelijke samenhang van dit terrein tussen de bomen herkenbaar blijft. Gebruik waar nodig hagen in plaats van harde erfafscheidingen en leg dit vast in een beheerprotocol.
- Behoud al het opgaand geboomte. Neem dit op als harde eis aan de ontwikkelende partij.
- Deze aanbevelingen zijn geen ontwerp en vergen zorgvuldige uitwerking in een ontwerp.

Uitgangspunten en aandachtspunten

- Het uitgangspunt vanuit cultuurhistorie is: inbreiding gaat voor uitbreiding. Op een terrein met een bestaand kassencomplex is ontwikkeling daarom denkbaar. Uitgangspunt is wel dat de landschappelijke context leidend is: de Leijenloop moet de drager worden van de ontwikkeling en voldoende ruimte krijgen. Ten opzichte van de twee boscorridors (Kluivingsbos en Noordwijk) zijn substantiële groene bufferzones vereist. Een fraaie wandeling die het Kluivingsbos en Noordwijk verbindt zou van grote toegevoegde waarde zijn.
- Ook aan de westrand, achter Schelfhorst 7, dient de ontwikkeling voldoende groene ruimte vrij te houden. De ontwikkeling dient als buurtschap vrij in het landschap te liggen.
- De kenmerkende beekdalbeplanting kan een interessant uitgangspunt zijn voor het landschapsplan, zoals kamvormige houtwallen en oibosjes, die op een nieuwe manier in de locatie toegepast kunnen worden.
- Een kassencomplex is iets heel anders dan een woonwijk met tientallen woningen. Een woning brengt vele andere soorten ruimtegebruik en een hogere frequentie van verkeer met zich mee: parkeren, opstelruimte voor de klike's, een privétuin, een oprit, toegangswegen, schuttingen. Wil deze ontwikkeling daadwerkelijk landschappelijk van karakter worden, dan is een strenge regie van gemeentewege hier noodzakelijk. Dat begint natuurlijk met een bestemmingsplan en bijbehorend beeldkwaliteitsplan. Belangrijk is de verhouding tussen privétuinen en -terreinen en openbaar groen. Hier kan het oude marktsysteem van Drenthe wellicht inspiratie bieden voor een

Boterdijk, 1917. [Foto: P.B. Kramer, GA]

collectief beheerd buurtschap waarbij de huizen zijn ingebed in een samenhangend woonlandschap. Het gedachtegoed van een kwekerij zou hervoortaald kunnen worden in een collectieve moestuin of collectief beheerd groen langs de Leijenloop. Absoluut ongewenst is een villabuurt met grote privétuinen, hoge hekken en heggen en brede rijwegen.

- Beperk nieuwe bebouwing tot de reeds met kassen bebouwde gronden (dus niet de tuindersakkers). De maximale bouwhoogte is 2 lagen, en een kap, maar binnen dit maximum van 2 lagen is hoogtevariatie belangrijk. Bouw luwer naar de randen en zorg voor een landschappelijke overgang met de omgeving, met brede groenzones en volle bomenranden. Hecht de wijk aan het bestaande lint, met een zeer beperkt aantal toegangswegen. Zoek naar de juiste balans tussen variatie en samenhang.
- Deze aanbevelingen zijn geen ontwerp en vergen zorgvuldige uitwerking in een ontwerp.

Noordwijk.

Rand Kluivingsbos, met links kassen van Arends.

Hoofdweg/De Braak

→ Inbreiding mogelijk

Ca. 1830

ca. 1889

2022

Historische ontwikkeling op hoofdlijnen

Aan het eind van de zeventiende eeuw lag ten noorden van het dorpje Paterswolde een cluster van landgoederen en buitenplaatsen: De Braak en Vennebroek aan weerszijden van de huidige Hoofdweg, ten noorden daarvan Nieborg, 't Huis Paterswolde en Noordwijk. Rond ieder huis lag een landschappelijk complex van bospercelen, weides, lanen en grachten - de lappendeken is goed te zien op de gekleurde kadasterkaart uit 1830. De landgoederen lagen op de zandrug, achter Vennebroek begonnen de natte gronden. In 1825 ontwierp tuinarchitect Roodbaard de parkaanleg van landgoed De Braak, met slingerende paden, boomgroepen

en vijvers. Vanaf ca. 1900 verdichtte het lint langs de Hoofdweg met vrijstaande huizen, onderbroken door de tuinen en weilanden van De Braak en Vennebroek. Na de oorlog werd de ruimte tussen het lint langs de Hoofdweg en de Braak geleidelijk overgenomen door de kwekerij en het tuincentrum van Rutgers. In het uitbreidingsplan van Tonkens en Van Loo uit 1947-1953 concentreerde de uitbreiding van Paterswolde zich op de terreinen tussen de reeds bebouwde dorpslinten. De Braak, het Huis Paterswolde en Vennebroek bleven zo een belangrijke groengordel van oost naar west.

De Braak

Kwekerij Rutgers met daarachter de bomenrand van de Braak

Boerderijen aan de Hoofdweg met daarachter kassen en de Braak

Uitgangspunten en aandachtspunten vanuit cultuurhistorie

- Het uitgangspunt vanuit cultuurhistorie is: inbreiding gaat voor uitbreiding. Op een terrein met een bestaand kassencomplex is ontwikkeling daarom denkbaar. Leidend hier is de aandacht voor de overgang naar het landgoed van de Braak, hier is overleg met Natuurmonumenten voor nodig.
- De Braak is onderdeel van het beschermd dorpsgezicht. De grens van het beschermde gezicht loopt langs de achterzijde van de locatie Rutgers. Ontwikkelingen vragen om een uiterst zorgvuldige inpassing, met een brede kwalitatieve groene bufferrand tussen het

landgoed en de nieuwe ontwikkeling.

- Behoud aan de Hoofdweg de karakteristieke lintbebouwing, en vul deze aan. De gebouwen aan de Hoofdweg zijn georiënteerd op deze weg, niet op een secundaire ontsluiting.
- De bebouwing mag niet als tweede wand achter de bebouwing aan de Hoofdweg oprijzen of het zicht op de bomenrand van de Braak vanaf de Hoofdweg verstoren.
- Vanwege de nabijheid van het landgoed dient de bebouwing kleinschalig te zijn van opzet. De maximale bouwhoogte is één verdieping en een kap. Een hofjesmanier van samenwonen of een erfachtige opzet is hier, vanwege de beperkte ruimte en de gewenste

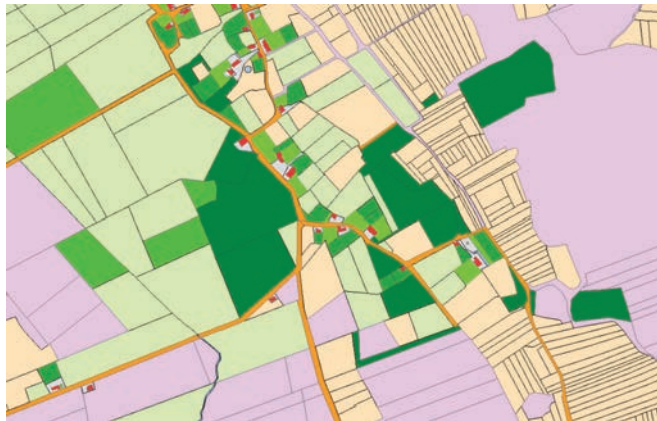
kleinschaligheid, denkbaar.

- Pas een dorpse architectuurtaal toe: schuine daken, pannen, rode en bruine baksteen, beperkte ornamentiek en een pandsgewijze opzet. Zorg voor veel opgaand geboomte, als voorruimte van de Braak en vanuit het verleden als achterkavels van de huizen aan de Hoofdweg.
- Cluster het parkeren op een aantal punten, houd de auto zoveel mogelijk uit het zicht door groene inbedding van de parkeerplekken.
- Deze aanbevelingen zijn geen ontwerp en vergen zorgvuldige uitwerking in een ontwerp.

Zuideinde

→ Inbreiding mogelijk binnen bestaande contour

Ca. 1830

Bebouwing	Weiland	Bouwland	Boomgaarde
Wegen	Bos	Tuin	Water

Historische ontwikkeling

Bij het Zuideinde komen de Drift en Hoofdweg even samen, om vervolgens weer te splitsen in het tracé Molenweg-Veldkampweg en de Lugtenbergerweg. Deze routes liepen oorspronkelijk langs de heide en de esgronden richting Yde, maar zijn met de aanleg van de luchthaven van Eelde afgesneden. Aan het Zuideinde lag in de negentiende eeuw een cluster van enkele verspreide boerderijen, dat sindsdien is verdicht tot een buurtschap van bedrijven, woonhuizen en kwekerijen. De grootste is kwekerij Rutgers, achter restaurant-bowling de Waterburcht. De kassen van deze kwekerij reiken bijna tot aan de Lange Steeg op de es. Tegenover de kwekerij liggen de resten van de Waterburcht,

ca. 1889

2022

1. Waterburcht
2. Kwekerij Rutgers

een dertiende-eeuws mottekasteel. Waarschijnlijk stond hier een houten toren op een heuvel (motte), met daaromheen een stelsel van wallen en grachten. Al voor 1040 stond er een burcht in Eelde, mogelijk was dat hier. In de zeventiende en achttiende eeuw stond op het terrein van de burcht de havezate Ter Borch, voor het eerst vermeld in 1646 en afgebroken in 1799. De sporen van de waterburcht zijn relatief goed bewaard. Het terrein is heringericht voor bezoekers, met een gerestaureerde burchtheuvel, reliëfmarkering van de grachten en wallen en een bestraat deel op de plek van het huis Ter Borch.

Typering

- Op het kaartje uit 1830 is te zien hoe smal de zandrug van Eelde was. Aan weerszijden zien we de paarse vlakken van de heide- en veengronden. Zeker bij het Zuideinde lagen die dicht tegen het dorp.
- Het Zuideinde heeft, in tegenstelling tot Eelde, het landschappelijke karakter van een esdorp behouden. Zeker de slingerende Molenweg met kleine boerderijen aan weerszijden ademt nog de sfeer van toen. Maar aan de Hoofdweg is de druk op het lint voelbaar, met bedrijfsgebouwen, tuinderijen en grote asfaltvlaktes.
- De Waterburcht is een archeologisch monument van hoge waarde (zie bijlage 1 op p. 144).

Uitgangspunten en aandachtspunten op hoofdlijnen

- Ook hier geldt: inbreiding voor uitbreiding. Herontwikkelingen binnen de bestaande gebouw- en kassencontouren is hier denkbaar, mits de hoeveelheid verharding daarbij wordt verminderd. Dit is noodzakelijk vanuit de waterhuishouding, het waterschap Noorderzijlvest en de provincie Drenthe geven aan dat de locaties buiten het beekdal van het Eelderdiep in principe geschikt zijn voor ontwikkeling, als daarbij meer rekening wordt gehouden met het reliëf en water meer de ruimte krijgt.
- Behoud de groene corridor tussen Eelde en het Zuideinde en zorg dat de dorpsbebouwing niet nog verder de es opgaat.
- Op de kassenlocatie is herontwikkeling mogelijk, maar wel op erfachtige wijze. Dat wil zeggen: met één entree, veel collectief groen, een landschappelijke opzet, en ruimte voor het water.
- De bebouwing past bij de dorpschaal en vormt een binnenwereld, omgeven door opgaand geboomte en niet zichtbaar vanaf de es (Eskampenweg).
- Deze aanbevelingen zijn geen ontwerp en vergen zorgvuldige uitwerking in een ontwerp.

Tuincentrum aan de Hoofdweg

Doorsteek naar kassenterrein achter lintbebouwing

Waterburcht

Vanaf de Eskampenweg zijn de bebouwing en kassen niet zichtbaar

Esweg/Eskampenweg

→ Geen nieuwe bebouwing, met uitzondering van voormalig schoolplein

Ca. 1830

ca. 1925

2022

1. Eelderschool
2. Volkstuinen

Historische ontwikkeling op hoofdlijnen

Dit gebied maakt deel uit van de logica van het esdorp. De essen van Eelde waren maar klein, ze vormden een smalle strook langs de oostrand van het dorp. Ten oosten van de es lagen veen-, bos- en heidegronden waar de schapen werden geweid. Aan weerszijden van de natte gronden liepen droge routes: de Esweg (vroeger Boerheksteeg) richting landgoed Oosterbroek, de Lange Steeg en de Eskampenweg richting Yde. Tot het eind van de negentiende eeuw waren de esroutes niet bebouwd. Daarna werden er boerderijen gebouwd en in de periode na de oorlog werd de Esweg de zuidrand van de dorpsuitbreiding. In 1905 werd op de kruising met de Eskampenweg de Eelderschool opgericht. Het gebouw – nu een beeldbepalend pand – lag iets terug van de weg zodat er een groene voorruimte ontstond.

In 1830 was een groot deel van de veengronden (o.a. Harenkampsveen) in bezit van de gemeente. Waarschijnlijk

was de grond bij het opheffen van de marke in gemeentehanden overgegaan. Honderd jaar later, in 1930, werd op deze grond het vliegveld van Eelde aangelegd.

Typering

- De Esweg vormt de zuidelijke grens van het dorp. De zuidrand heeft (voorbij de voormalige Lange Steeg) nog een landschappelijk karakter. Tussen de boerderijen en tuinderijen liggen beboste kavels, tuinen en akkers met lange zichtlijnen over de es. De Eelderschool ligt op de overgang tussen de bebouwde kom en het essen- en boerderijenlandschap en vormt hierin een fraaie hoeksteen. Langs de Eskampenweg kun je de sfeer van het flank-esdorp Eelde nog goed ervaren.
- De Eskampenweg is een route langs de rand van de es en aan beide zijde nog grotendeels onbebouwd. De openheid van de es is hier nog goed beleefbaar, de bebouwing gaat verscholen achter opgaande beplanting.

In de loop van de twintigste eeuw is hier een klein volkstuincomplex ontstaan. Over de Eskampenweg benader je op fraaie wijze het boerderijencluster van het Zuideinde.

- De Lange Steeg is niet meer begaanbaar maar bestaat nog wel als groene rand in het landschap. De groene rand omkadert de bebouwing van het Zuideinde vanaf de es gezien.
- Zoals gezegd was het essencomplex van Eelde maar smal. Het vliegveld ligt grotendeels op voormalige veengronden en is, vanaf de es gezien, ingebed in een dunne groenrand.
- De Eelderschool is een beeldbepalend pand. Er is sprake van een planologische bescherming op de cultuurhistorische beleidskaart en in het bestemmingsplan.

Esweg ten oosten van Eskampenweg

Eelderschool

Eskampenweg

Lange Steeg vanaf Eskampenweg

Uitgangspunten en aandachtspunten vanuit cultuurhistorie

- Koester de openheid van de es, grootschalige ontwikkeling is aan deze kant van Eelde niet gewenst. Dit is het enige nog resterende stukje van de essen van Eelde, de beleving van de gradiënt van het esdorp is hier van grote waarde.
- Behoud het landschappelijke karakter van de dorpsrand. Voorkom het verder dichtslibben van de zuidrand van de Esweg en behoud de afwisseling van boerderijen, tuinen en akkers met open zicht.
- Hetzelfde geldt voor de Eskampenweg, behoud hier het informele karakter van de zandweg en de openheid van de route. Nieuwbouw is hier niet gewenst. Ook ontwikkeling op de kavels van het volkstuintencomplex niet.
- Ontwikkelingen aan de Hoofdweg mogen niet of nauwelijks zichtbaar zijn vanaf de Eskampenweg, en niet ontsloten worden via de achterzijde (Eskampenweg).
- Het vliegveld kan met een dikkere groenrand worden omkaderd. De es van Eelde was niet oneindig, langs de randen lagen bos- en veencomplexen.
- Maak de dorpschool een gemeentelijk monument, het sobere maar liefdevol ontworpen gebouwtje met de diepe voortuin is van grote betekenis voor het dorp, zowel in de dorpsstructuur als het verhaal van Eelde. Aan de achterkant van de kavel is, ondergeschikt aan het schoolgebouw, een kleine uitbreiding of nieuwbouw mogelijk, die de nieuwe (maatschappelijke) functie van het schooltje kan ondersteunen.

Drift

→ Geen nieuwe bebouwing

Ca. 1830

■ Bebouwing ■ Weiland ■ Bouwland ■ Boomgaarde
■ Wegen ■ Bos ■ Tuin ■ Water

ca. 1925

2022

1. Vroegere locatie Huis te Eelde

Historische ontwikkeling op hoofdlijnen

De Drift is een eeuwenoude route, de naam verwijst naar de koeien die van het dorp naar de weilanden werden gedreven. In de zeventiende eeuw stond tussen de Hoofdweg en de Drift het Huis te Eelde van de familie Mepsche. In een verkoopadvertentie uit 1779 in de Groninger Courant kunnen we teruglezen dat het een 'plaizante Plaatz' was, met een 'Heeren Behuizinge, voorzien met zes vertrekken, een Keuken voor Domestiquen, Schathuis, groote Tuinen, met Exquisite Vrughtbomen, een Allée voor het Huis, waar op staan Eiken Bomen, voorst Bouw en Weide Land, Veen en Veld.' In de negentiende eeuw is het huis afgebroken, op het kaartje hierboven is het nog te zien. Dit kadastrale kaartje (1830) laat ook zien dat de scheiding tussen dorp en landschap veel minder abrupt was dan nu. De dorpsfuncties

en het agrarisch gebruik liepen in elkaar over. Aan de Hoofdweg ter hoogte van de Drift stonden boerderijen met boomgaarden, weides en akkers, maar er woonden en werkten ook een schoenmaker, een slager, een wever en een timmerman. In de loop van de twintigste eeuw werd de Hoofdweg intensiever bebouwd. De Drift bleef een landschappelijke, onbebouwde route. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw rukt zowel aan de noord- als de zuidzijde de bebouwing op. Bij de kruising met de Hoppenkampsweg ontstond na de oorlog een clustertje woningen en aan de zuidzijde slibten de percelen aan de Hoofdweg dicht tot aan de Drift met bedrijfsfuncties, garages en nieuwe woonhuizen.

Typering

- Dit is de enige plek waar de verschillende onderdelen

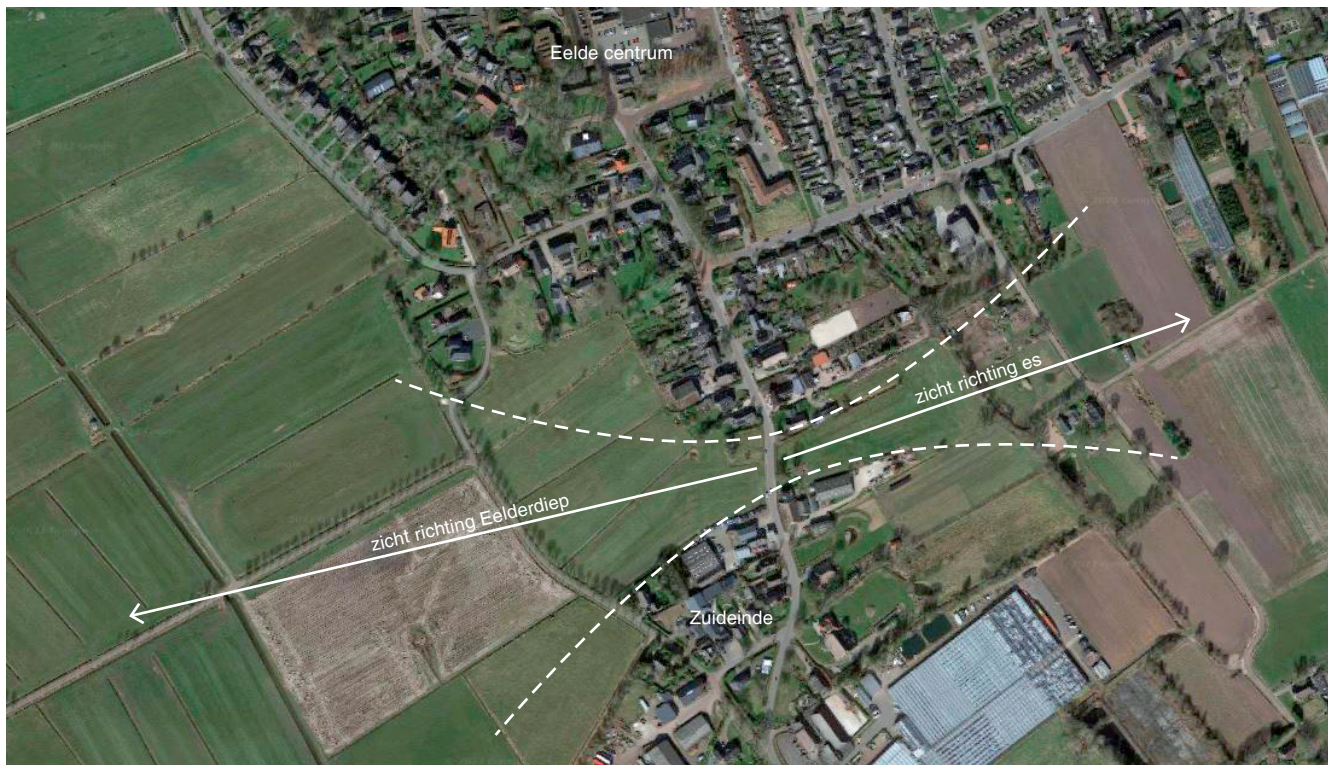
van het esdorp vanwege de smalle, nog onbebouwde corridor nog volledig te ervaren is. Vanaf de Hoofdweg zie je van kop tot staart aan de ene kant de essen, aan de andere kant het lagere, nattere beekdal van het Eelderdiep.

- De andere es- en dorpsroutes zijn verdicht en opgenomen in het dorp, maar langs de Drift is het landschappelijke karakter nog prachtig waarneembaar. De Drift ademt de sfeer van het oude esdorp: de smalle rijweg, met groene berm die overgaat in de weilanden en de bomenrijen aan weerszijden en boerderijen in de verte. Het steeds dichter bebouwde dorp gaat hier op zeer fraaie wijze over in het landschap van het beekdal.
- De locatie tussen de Drift en de Hoofdweg hoort bij dit nog gave, open buitengebied van het beekdal.

Oostrand Hoofdweg

Oostrand Drift

Uitgangspunten en aandachtspunten vanuit cultuurhistorie

- Om meerdere redenen is de westrand van Eelde, waartoe ook de Drift behoort geen geschikte plek voor dorpsuitbreiding of andere vormen van bebouwing:
- Ruimtelijk: Voorkom dat Eelde aan het Zuideinde vastgroeit. Het openhouden van de ruimte tussen de kernen is al sinds de eerste uitbreidingsplannen het ruimtelijk beleid is. De Hoofdweg is een lange route met daaraan als een kralenketting de verschillende

dorpskernen in landschappelijke context en doorsneden door groene, open vizieren.

- Landschappelijk: De relatie tussen dorp en landschap is hier heel fragiel. Het dorp verdicht gestaag, dat maakt de groene contramal des te belangrijker. Koester de landschappelijke dorpsrand van Eelde.
- Cultuurhistorisch: het behoud van de gradiënt van de bosgronden en de essen naar de weidegronden in het beekdal staat hier centraal.
- Archeologisch: op de archeologische verwachtingskaart

van Tynaarlo (bijlage 1, p. 144) is het terrein van het voormalige Huis te Eelde gemarkeerd als bijzonder terrein met historische elementen.

- Waterstaatkundig: Het Waterschap Noorderzijlvest raadt bouwontwikkelingen in het beekdal van de Eelderdiep en de Runslot met klem af. Zowel in de provinciale verordening als het integraal waterbeleid van waterschap Noorderzijlvest is een 'nee, tenzij'-beleid opgenomen voor ontwikkelingen langs de gehele westrand van Eelde.

Westrand Eelde

→ Geen nieuwe bebouwing

Ca. 1830

■ Bebouwing ■ Weiland ■ Bouwland ■ Boomgaarde
■ Wegen ■ Bos ■ Tuin ■ Water

ca. 1889

2022

1. Vogelbuurt 3. Schildersbuurt 5. Spierveen
 2. Bloemenbuurt 4. Componistenbuurt

De westzijde van Eelde en Paterswolde is van oudsher de natte kant, hier stromen het Eelderdiep en de Oosterloop. Het waren de weidegronden van het esdorp, onderbroken door venen en onontgonnen kavels. Door het gebied lopen enkele oude routes, zoals de Helmerdijk. Op deze natte grond was amper bebouwing, een enkele boerderij of schuurtje. Van Loo had de uitbreidingen van het dorp in 1947 nog ten oosten van de Hooiweg geconcentreerd, met uitzondering van een kleine nieuwe buurt aan de bestaande Kooiweg, nabij het centrum van Eelde. Vanaf begin jaren 60 breidden Eelde en Paterswolde uit richting het Eelderdiep met grootschalige ontwikkelingen. In een aantal schokken ontstond hier een brede strook nieuwe buurten, van noord naar zuid de Vogelbuurt, de Bloemenbuurt, de

Schildersbuurt en de Componistenbuurt. De Verdiweg en Vermeerweg waren kort de nieuwe dorpsrand, maar begin jaren tachtig werd al begonnen met de volgende wijk, Spierveen, in het noorden begrensd door de Helmerdijk en in het zuiden door Westerhorn. Aan de oostkant bleef de wijk los van Westerhorn. Van Loo nam hier als grens een bestaande wetering. Na een actie van IVN besloot de wethouder de Westerhorn niet te laten asfalteren. Een van de een van de oudste, waardevolle klinkerwegen van Drenthe bleef behouden.

Uitgangspunten en aandachtspunten vanuit cultuurhistorie

- Vanuit landschaps- en cultuurhistorie is het vastkoeken

van de bebouwing aan de oude route van de Westerhorn ongewenst. Juist de vrije ligging van de Westerhorn in het beekdallandschap geeft Eelde aan deze zijde zijn hoog-kwalitatieve dorpsuitstraling.

- De westrand van Eelde is geen geschikte plek voor dorpsuitbreiding of andere vormen van bebouwing, en is dat eigenlijk ook nooit geweest. Waterstaatkundig gezien is bouwen hier ongewenst. Het Waterschap Noorderzijvest ontmoedigt bouwontwikkelingen in het beekdal van de Eelderdiep en de Runslot met klem. Zowel in de provinciale verordening als het integraal waterbeleid van waterschap Noorderzijvest is een 'nee, tenzij'-beleid opgenomen voor ontwikkelingen langs de gehele westrand van Eelde.

Eindnoten en bronnen

- 1 Romein (1861), p. 40.
- 2 Hack (1998), p. 187.
- 3 Van der Werff (2021), p. 35
- 4 Canon van Drenthe.
- 5 Geheugen van Drenthe.
- 6 Knottnerus et.al, (1992)
- 7 J. Bos e.a., 'Schelfhorst Eelde', in: Huizen van stand (1989), p. 361.
- 8 Werkgroep Brinken (1981), p. 291.
- 9 Provincie Drenthe (1989), p. 6.
- 10 De Jonge van Ellemeet (1925).
- 11 Geschiedkundige atlas van Nederland. De marken van Drente, Groningen, Overijssel en Gelderland (1920), p. 37.
- 12 Geschiedkundige atlas van Nederland. De marken van Drente, Groningen, Overijssel en Gelderland (1920), p. 37.
- 13 Hack (1998), p. 134.
- 14 Hack (1998), p. 134.
- 15 Archief van het Gemeentebestuur van Eelde 1811-1997, Onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in de gemeente Eelde [1946], inv.nr. 2777.
- 16 Boekema (2018), p. 12.
- 17 Archief van het Gemeentebestuur van Eelde 1811-1997, Stukken betreffende de kunstweg (1853), inv.nr. 5006.
- 18 Leeuwarder Courant, Veiling aankondiging de Braak, 14 januari 1888.
- 19 Dorpsklanken, 'Paterswolde als recreatieoord', 31 augustus 2022, p. 10
- 20 Hack (1998), p. 142
- 21 Hack (1998), p. 142.
- 22 Craandijk (1880).
- 23 Schaafsma (1999), p. 89-90
- 24 Schaafsma (1999), p. 92.
- 25 Van der Werff (2021), p. 57.
- 26 Website oleel.nl
- 27 Archief van het Gemeentebestuur van Eelde 1811-1997, Onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in de gemeente Eelde [1946], inv.nr. 2777.
- 28 Maes (2009), p. 11-13.
- 29 M. Wilke, 'Voor den Opbouw van Drenthe. Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951', Drentse Historische Reeks 9, Assen (2002), p. 55.
- 30 'Eelde heeft een nieuw raadhuis', Provinciale Drentsche en Asser Courant, 9 juni 1939
- 31 Nieuwsblad van het Noorden, 05-07-1932.
- 32 Schaafsma (1999), p. 17.
- 33 Tuijnman (2020)
- 34 'Een uitbreidingsplan voor Eelde. Grootsch van opzet', Provinciale Drentsche en Asser Courant, 3 augustus 1934.
- 35 Archief van het Gemeentebestuur van Eelde 1811-1997, Correspondentie met de streekplandienst, 1934-1942, inv.nr. 619.
- 36 'Het uitbreidingsplan der gemeente Eelde en de bemoeiingen van den Bond Heemschut', Provinciale Drentsche en Asser Courant, 14 februari 1935.
- 37 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Onderzoek naar en vestiging van industrie in de gemeente Eelde inv. nr. 784.
- 38 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Toelichting behorende bij het ontwerp-plan van uitbreiding van de gemeente Eelde, herziening 1947, Architectenbureau ir. P. van Loo, mei 1947, inv.nr. 1986.
- 39 Catalogus van de tentoonstelling "Het legaat Ir. P. van Loo" in het Groninger Museum, 1992.
- 40 'Opening proeftuin te Paterswolde', Nieuwsblad van het Noorden, 24 mei 1948.
- 41 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, 'De structuurwijziging van de gemeente Eelde in verband met de vestiging van de Rijksluchtvaarschool aldaar', Drents Economisch Technologisch Instituut (1954), p. 7.
- 42 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, 'De structuurwijziging van de gemeente Eelde in verband met de vestiging van de Rijksluchtvaarschool aldaar', Drents Economisch Technologisch Instituut (1954).
- 43 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Vereniging Ons Dorpshuis, Notulen van de vergadering over de Nota 'Hoe zien wij landbouw, tuinbouw en middenstand in onze gemeente. Een Nota ter bespreking', 11 september 1963, inv.nr. 2362, p. 2.
- 44 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, 'De structuurwijziging van de gemeente Eelde in verband met de vestiging van de Rijksluchtvaarschool aldaar', Drents Economisch Technologisch Instituut (1954).
- 45 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Correspondentie Provinciaal Planologische Dienst-Gemeente Eelde- Bureau Van Loo en Van der Mei (getuige het briefhoofd), 1958, inv.nr. 610.
- 46 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Stukken Structuurplan 1959, inv.nr. 1982.
- 47 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Toelichting bij het plan tot herziening van het plan van uitbreiding van de Gemeente Eelde – Structuurplan 1957, door stedenbouwkundig adviseur S. van der Mei, inv.nr. 1982.
- 48 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Beknopte toelichting op het Recreatieplan Eelde, Provinciaal Planologische Dienst (1959), inv.nr. 1982.
- 49 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Vereniging Ons Dorpshuis, 'Hoe zien wij landbouw, tuinbouw en middenstand in onze gemeente. Een Nota ter bespreking', 11 september 1963, inv.nr. 2362.

- 50 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, inv.nr. 4111.
- 51 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Notulen van de openbare voorlichtingsvergadering over ruilverkaveling', 23 januari 1964, inv.nr. 2362.
- 52 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Resumé van de vergadering met een delegatie uit het College van Gedeputeerde Staten van Drenthe in Ons Dorpshuis, 3 februari 1964, inv.nr. 2362.
- 53 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Structuurplan 1969-1970, inv.nr. 1984.
- 54 'Eelde wil beslist geen voorstad van Groningen worden', Nieuwsblad van het Noorden, 29 januari 1973
- 55 'Eelde wil beslist geen voorstad van Groningen worden', Nieuwsblad van het Noorden, 29 januari 1973.
- 56 T. van der Werf, 'Opbouwwerk in noorden model voor hele land', Nieuwsblad van het Noorden, 10 juni 1974.
- 57 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Notitie Open Plekken, Bügel Dubbeling Partners, november 1988, inv.nr. 4607.
- 58 Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, Werkgroep Dorpsvernieuwing Paterswolde, Toelichting winkelcentrum Paterswolde, inv.nr. 2101.
- 59 LAOS landschapsarchitecten, Schetsontwerp polder Oosterland Lappenvoort (2022), en verdiepend gesprek met Erna Alting en Rodin de Lange van Prolander, 29 september 2022.

Afkortingen

DA	Drenths Archief
GA	Groninger Archieven
GM	Groninger Museum
NA	Nationaal Archief
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
WUR	Wageningen University & Research (Special Collections)

Geraadpleegde archieven

Archief Gemeentebestuur Eelde 1811-1997, bewaard in het Gemeentehuis Tynaarlo te Vries

Beeldbank Groninger Archieven

Beeldbank Drents Archief

Beeldbank Groninger Museum

Literatuur

J. Abrahamse, 'Vennebroek en Friese Veen, Noorderbreedte (1988), p. 109-114

E. van der Bilt, 'Droogte vraagt om een ander buitengebied', Dagblad van het Noorden 3 september 2022

E.J. Boekema, Frieseveen natuurgebied tussen Haren en Paterswolde, Haren (2018)

A. Boerma, 't Familiehôtel... van eeuw naar eeuw (1998)

J. Bos e.a., Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners, Meppel (1989).

Catalogus van de tentoonstelling "Het legaat Ir. P. van Loo" in het Groninger Museum, 1992.

Dorpsklanken, 'Paterswolde als recreatieoord', 31 augustus 2022, p. 10

Ds. Craandijk, Wandelingen door Nederland (1880) 'Een uitbreidingsplan voor Eelde. Grootsch van opzet', Provinciale Drentsche en Asser Courant, 3 augustus 1934.

M. van Essen, Vrouw tussen praktijk en wetenschap. De turbulente loopbaan van Wilhelmina Bladergroen (1908-1983), *Historica* 36 (2013) 23, p. 18-24

Gemeente Tynaarlo, Groene Dorpenplan 2009.

'Het uitbreidingsplan der gemeente Eelde en de bemoeiingen van den Bond Heemschut', Provinciale Drentsche en Asser Courant, 14 februari 1935.

HNS Landschapsarchitecten, Structuurvisie Landschapsontwikkelingsplan Tynaarlo, Vastgesteld door de raad op 8 december 2009

J.J. Franck-Kuijten en V.T. van Vilsteren, 'Over een burcht en Ther Borch in Eelde', in: C. Schaafsma en M. Arends-Luinge (red.), Een nieuwe kijk op het oude Eelde (Bedum 1989)

Geschiedkundige atlas van Nederland. De marken van Drente, Groningen, Overijssel en Gelderland, Den Haag (1920) met bijbehorend kaartenboek

H. Hack, Mensen en monumenten in Eelde, Bedum (1998)

J. Hemels, 'Hendericus Johannes Prakke. Alphen aan den Rijn 26 april 1900 - Roden 14 december 1992' in: *JMNL* (1999)

B.M. de Jonge van Ellemeet, 'De Drentsche marken', in: De marken van Drenthe, Groningen Overijssel en Gelderland,

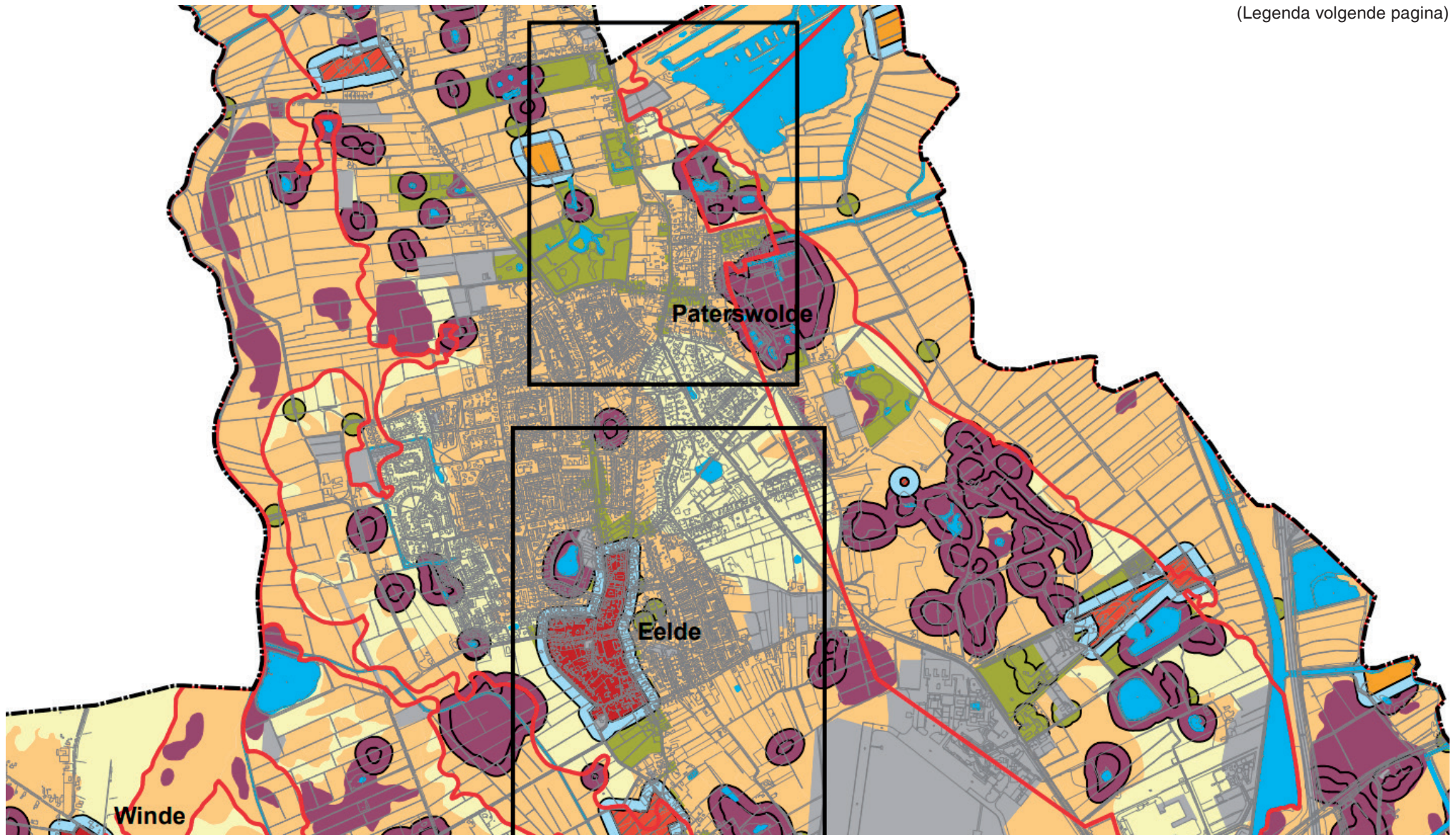
- Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag (1925).
- O.S. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters en H. van Lengen, Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland./Rund um Ems und Dollart, Regioprojekt Groningen (1992)
- F. Maes, Korte geschiedenis van het landgoed Lemferdinge en zijn bewoners, Culturele Raad Eelde (2009)
- J. Naarding, Uit Eeldes oudste eeuwen, XXX Gemeente Eelde, Onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in de gemeente Eelde, tot stand gekomen door 18 gesprekken met bepalende personen uit de Eelder gemeenschap [1946], Gemeentearchief Tynaarlo
- J. ten Pas, Landgoed Vosbergen, Assen (2006)
- Provincie Drenthe, Jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1940, Gemeentebescrijving Eelde (1989)
- T.A. Romein, De hervormde predikanten van Drenthe, Groningen (1861), p. 40
- C. Schaafsma (red.), Uit Eelde's jongste eeuw. Verandering in veelvoud, Eelde (1999)
- L. Tuijnman, Vliegtuig vast? Paard ervoor! Terugblik op 90 jaar luchthaven Eelde, RTV Drenthe, 29 november 2020
- V.T. van Vilsteren, Castrum in Elethe - Een non-destructief archeologisch onderzoek naar de resten van de zgn. Waterburcht te Eelde, gem. Eelde. Rapport Drents Museum (Assen 1989)
- A. Visser, E. Grootjans en J. Kobes, Historische feiten, cijfers en jaartallen van de gemeente Eelde, t.g.v. de expositie in het Schultenhuis van Eelde, Culturele Commissie Eelde (1977)
- T. van der Werf, 'Opbouwwerk in noorden model voor hele land', Nieuwsblad van het Noorden, 10 juni 1974.
- S.J. v.d. Werff, Het verleden in beeld van het Friese Veen. Een landschappelijk cultuurhistorisch onderzoek naar terreinvormen en landschapselementen binnen het huidige natuurgebied Friese Veen in Paterswolde, Drenthe, Scriptie RUG (2021)
- Werkgroep Brinken, Brinkenboek. Een verkenning van de brinken in Drenthe, Assen (1981)
- M. Wilke, 'Voor den Opbouw van Drenthe. Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951', Drentse Historische Reeks 9, Assen (2002)
- J. Westra van Holthe, 'Havezaten in Drenthe', Bulletin KNOB 3 (10), juni 1957, p. 171-191

Websites

Geheugenvandrenthe.nl
 Bloemencorsoeelde.nl
 rtdrenthe.nl
 oleel.nl
 deveralenvangroningen.nl

Bijlage 1: archeologische beleidskaart gemeente Tynaarlo

(Legenda volgende pagina)

Archeologische beleidskaart Gemeente Tynaarlo

Archeologie

Archeologische monumenten (AMK)

- historische kern
- beschermd monument
- zeer hoge archeologische waarde
- hoge archeologische waarde
- archeologische waarde

Bijzondere terreinen

- offerveen of grafveld
- celtic field
- offerveen of burcht
- historische elementen inclusief WOII en historische kern
- verwacht celtic field
- es

Archeologische verwachting

- dekzandkoppen binnen beekdal en vennetjes / laagten
- hoge tot middelhoge verwachting op basis landschap
- lage verwachting op basis landschap
- verstoord of archeologisch onderzocht en vrijgegeven

Overig

- begrenzing provinciaal belang archeologie
- begrenzing bufferzone algemeen (50 m)
- begrenzing bufferzone AMK-terreinen (50 m)

- topografie
- water
- gemeentegrens

Beleid

Indien archeologisch onderzoek noodzakelijk is, contact opnemen met de gemeente Tynaarlo:

gedetailleerd archeologisch bureauonderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 100 m².

behoud in situ, indien niet mogelijk monumenten vergunning aanvragen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

behoud in situ, indien niet mogelijk archeologische opgraving noodzakelijk.

waarderend archeologisch onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen.

waarderend archeologisch onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen.

behoud in situ, indien niet mogelijk archeologische opgraving noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen vanaf 30 cm beneden maaiveld.

behoud in situ, indien niet mogelijk archeologische opgraving noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen vanaf 30 cm beneden maaiveld.

waarderend archeologisch onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen vanaf 30 cm beneden maaiveld.

gedetailleerd archeologisch bureauonderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 100 m² en dieper dan 30 cm -mv.

karterend proefsleuven onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 500 m² en dieper dan 30 cm -mv.

waarderend archeologisch onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 500 m² en dieper dan 30 cm -mv.

specifiek archeologisch onderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen vanaf 30 cm -mv, zie rapport hoofdstuk 5.5.

inventariserend veldonderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 1000 m² en dieper dan 30 cm -mv.

geen archeologisch onderzoek noodzakelijk.

geen archeologisch onderzoek (meer) noodzakelijk.

contact opnemen met de provincie via gemeente (provinciaal belang archeologie is inclusief beekdalen, prehistorische routes en Drentse Aa gebied).

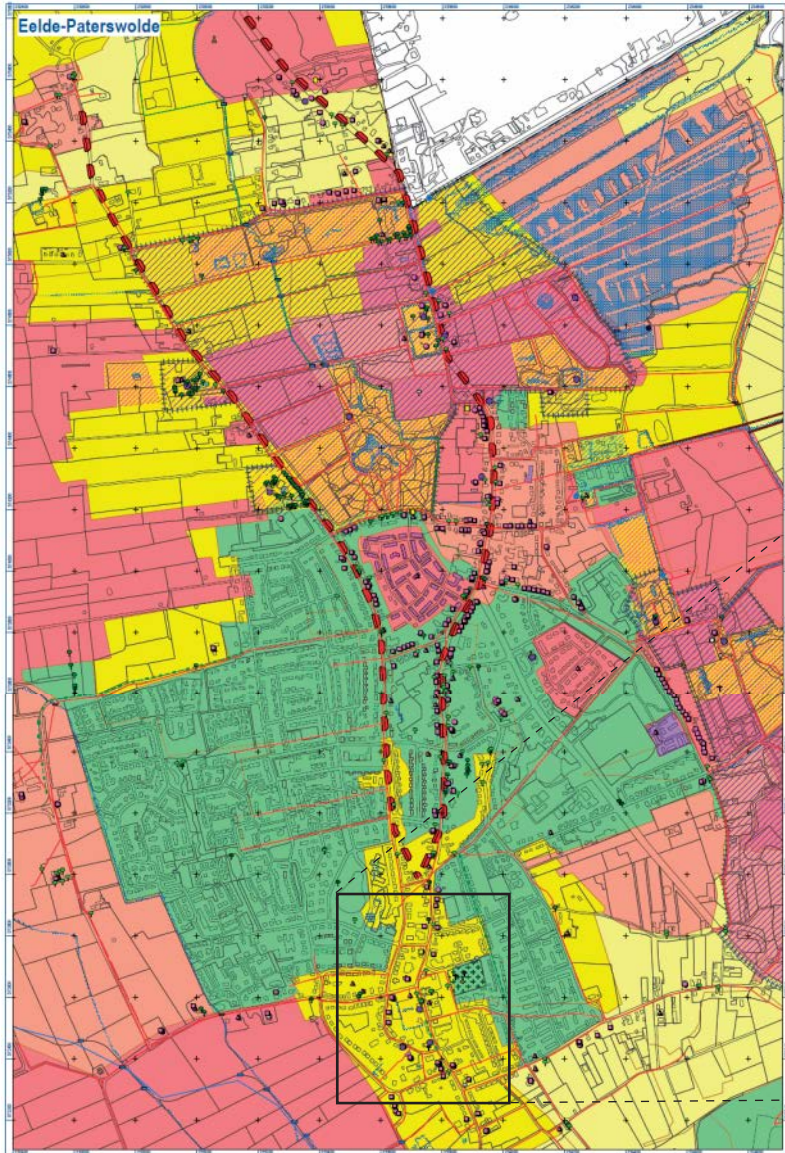
archeologisch onderzoek noodzakelijk, zie desbetreffende eenheid (m.u.v. AMK-terreinen).

inventariserend veldonderzoek noodzakelijk bij geplande bodemverstoringen, bij historische kernen in eerste instantie een

gedetailleerd archeologisch bureauonderzoek bij geplande bodemverstoringen met oppervlakten ≥ 100 m².

Bijlage 2: Cultuurhistorische beleidswaardenkaart Gemeente Tynaarlo

(Legenda zie volgende pagina)

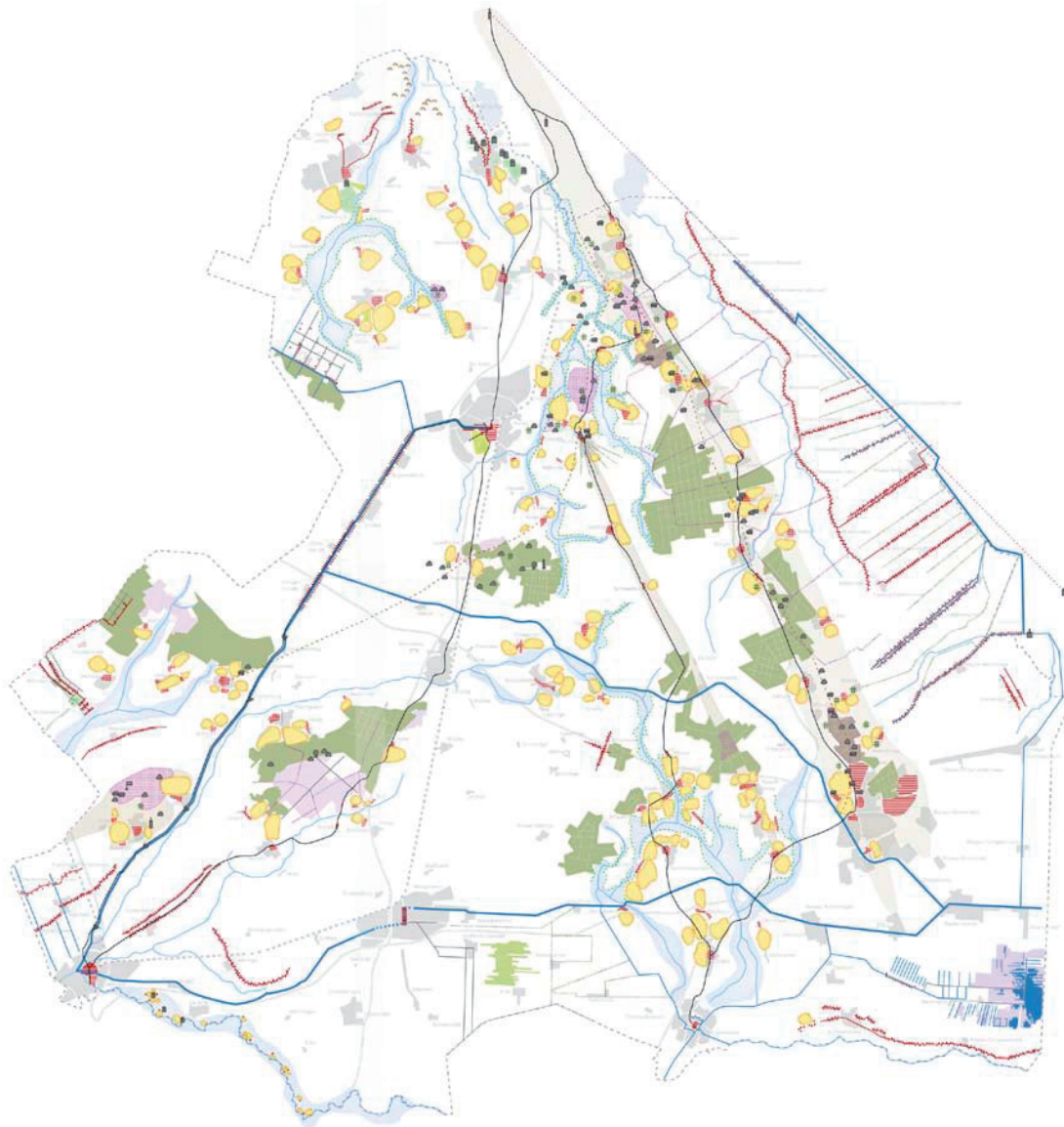
Legenda horende bij cultuurhistorische beleidswaardenkaart op vorige pagina

schaal 1:25.000
legenda

Beleidscategorie	Waarde	Beleid
1 2	zeer hoge waarde	Bij ruimtelijke ontwikkelingen streven naar behoud en/of inpassing, borging door middel van dubbelbestemming (waarde cultuurhistorie) in bestemmingsplannen. In deze gebieden is cultuurhistorie mede een bepalende factor bij ruimtelijke plannen. Bij concrete ontwikkelingen gevende ontwikkelingsrichtingen en adviezen in acht nemen (bijlage 2). Er moet aandacht zijn voor cultuurhistorie. Het kan zijn dat er nader onderzoek gevraagd wordt waarin de kansen en beperkingen benoemd worden. Cultuurhistorisch onderzoek dat voortvolsel aan ruimtelijke plan- en besluitvorming sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en –vooral- de opgave en is gebaseerd op een omschrijving van de opdracht. Wanneer kan worden aangevoerd dat een ontwikkeling een duidelijk groot maatschappelijk of openbaar belang heeft dat behoud van cultuurhistorie niet mogelijk is, dan dient al cultuurhistorisch onderzoek te blijven welke kansen en beperkingen zijn onderzocht. Hierbij ontwikkelingsrichtingen en adviezen te respecteren. -Tevens dient een voorstel tot compensatie te worden gedaan.
	hoge waarde	
3 4	hooggemiddelde waarde	Bij ruimtelijke ontwikkelingen streven naar verbetering van ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteit door middel van specifiek beleid en/of planneging in reguliere bestemming. -Cultuurhistorie is een factor bij ruimtelijke plannen. Bij concrete ontwikkelingen gevende ontwikkelingsrichtingen en adviezen in acht nemen (bijlage 2). Er moet aandacht zijn voor cultuurhistorie. Het kan zijn dat er nader onderzoek gevraagd wordt waarin de kansen en beperkingen benoemd worden. Cultuurhistorisch onderzoek dat voortvolsel aan ruimtelijke plan- en besluitvorming sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en –vooral- de opgave en is gebaseerd op een omschrijving van de opdracht.
	laaggemiddelde waarde	
5 6	lage waarde	Bij ruimtelijke ontwikkelingen streven naar sterke verbetering van ruimtelijke kwaliteit. -Bij concrete ontwikkelingen gevende ontwikkelingsrichtingen en adviezen ter inspiratie herkennen (bijlage 2). Er moet aandacht zijn voor cultuurhistorie. Het kan zijn dat er nader onderzoek gevraagd wordt waarin de kansen en beperkingen benoemd worden. Cultuurhistorisch onderzoek dat voortvolsel aan ruimtelijke plan- en besluitvorming sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en –vooral- de opgave en is gebaseerd op een omschrijving van de opdracht.
	zeer lage waarde	
Beleidszones		
	ruilverkavelingen	Bij ontwikkelingen speciale aandacht besteden aan de specifieke kenmerken van de ruilverkaveling Vries, zoals het bijzondere ruilverkavelingsplan.
Bouwkunst en stedenbouw		
Historische nederzettinglocaties		
	klein esdorp	Voor de kleine esdorpen streven we naar eenzelfde benadering als van de beschermde dorpsgezichten. Er is speciale aandacht vanwege de aanwezige historische karakteristieken en we streven naar het behouden ervan. Een nadere inventarisatie wordt samen met de dorpen opgepakt. -Historische karakteristieken behouden. -Bij ontwikkelingen ontwikkelingsrichtingen en adviezen in acht nemen (bijlage 2). -Borging in bestemmingsplannen.
Beschermde bouwkunst en stedenbouw		
	rijksmonument	Wettelijk beschermd. Bij vergaansrechtelijke ingreep moet aanvrager contact opnemen met gemeente.
	provinciaal monument	Wettelijk beschermd. Bij vergaansrechtelijke ingreep moet aanvrager contact opnemen met gemeente.
	beschermde dorpsgezicht	Borging in bestemmingsplan, dubbelbestemming 'Waarde- beschermd dorpsgezicht' met daaraan te koppelen planneging over karakteristieken en structuren.
Beeldbepalende bouwkunst en stedenbouw		
In de vier besteden we aandacht aan punten die kwaliteiten en waarden (ligging, architectuur, gaafheid en eenheid) bezitten die van betekenis zijn voor de directe omgeving. Deze kwaliteiten willen we borgen en versterken via bestemmingsplannen zonder dat dit betekent dat ontwikkeling onmogelijk wordt.		
	MP-object	Herrentastamen en waarden, borging in bestemmingsplan.
	beeldbepalend pand	Indien waardevol gebruiken, zie historische bouwkunst. Streven naar continuïteit van herencofunctie in gebouw. Binnen de gemeente is een aantal kerken met een zorgfunctie. Deze kerken een specifieke bouwkunst en kunstenamboring (bijvoorbeeld Dierendonck en Hooghalen). Geel herop is het streven naar continuïteit van de zorgfunctie in relatie tot behoud van historische bouwkunst van belang. -Borging in bestemmingsplannen.
	beeldbepalend pand (historische verenigingen)	
	herencafsluiting	
	zorgreligie	Nader waarden en borging in bestemmingsplan. De bouwkunst uit deze periode krijgt meer aandacht. Inventariseren, waarden en borging in bestemmingsplan.
	havezaten	
	wedembouwararchitectuur, waardevol	Borging in bestemmingsplan met voorwaarden aan bebouwing en groen.
	molenboop	

Landschapselementen	
Aardkundige fenomenen	
	valkand Ondenken Borging in bestemmingsplan, dubbelbestemming 'Waarde - Aardkundig monument'
Archeologie	
	grubbeval Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	ruinbed Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	waterburch Eelde Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
Infrastructuur	
	weg, vóór 1832 Een belangrijk structureel kenmerk in het landschap is de historische infrastructuur (Assenstraat en Oringestraat, kerkepad Vries Yde, historische routes over de Hondring). In de afgelegen doornen zijn door ruilverkaveling, infrastructuur ontwikkelingen en werkzaamheden en bouwen veel oude wegen en paden verdwenen. -Behoud van historische routes (materieel profiel). -Borging in bestemmingsplan.
	weg, circa 1900 Borging in bestemmingsplan.
	kerkepad Borging in bestemmingsplan.
	weg met dubbelzijdige herbouwing Borging in bestemmingsplan.
	proefweg Borging in bestemmingsplan.
	historische route, meest postwegen Borging in bestemmingsplan.
	spoor- en tramlijnen, bestaand Nader inventariseren en onderzoeken van de midde historische en hedendaagse situatie (bebouwingpatronen en rooilijnen). Borging in bestemmingsplan.
	brink Nader inventariseren en onderzoeken van de midde historische en hedendaagse situatie (bebouwingpatronen en rooilijnen). Borging in bestemmingsplan.
Grote infrastructurele werken	
	subaanleg De subaanleg (A20) en het Noord-Willemskanaal vormen belangrijke structurele elementen in het landschap. -Bij grondrechtelijke ontwikkelingen of veranderingen aandacht besteden aan een goede inpassing van de A 20 in het landschap. -Nader onderzoek naar het cultuurhistorisch belang van het Noord-Willemskanaal en de daarmee samenhangende structuren (waterlopen, wegen en bruggen).
	kanaal De subaanleg (A20) en het Noord-Willemskanaal vormen belangrijke structurele elementen in het landschap. -Bij grondrechtelijke ontwikkelingen of veranderingen aandacht besteden aan een goede inpassing van de A 20 in het landschap. -Nader onderzoek naar het cultuurhistorisch belang van het Noord-Willemskanaal en de daarmee samenhangende structuren (waterlopen, wegen en bruggen).
Waterstaat	
Op dit moment zijn niet alle elementen volledig geïnventariseerd. Indien nodig aanvraag naar nader waarden en streven naar consolidatie.	
	vrugkade Indien aanwezig: bestemmingsplan: openen bestemming 'Verkeer', eventueel nadere waardestelling object.
	duikerlocatie Indien aanwezig: nadere waardestelling object.
	voordekade Borging in bestemmingsplan met omgevingsvergunning voor aanleggen.
	brug Nadere waardestelling object en eventueel openen op gemeentelijke monumentenlijst.
	duiker -
	draakruk Streven naar reconstructie.
	gemaal Nadere waardestelling object en eventueel openen op gemeentelijke monumentenlijst.
	watermolen Streven naar consolidatie van de aanwezige resten.
	beek Meewegen bij ontwikkelingen en borging in bestemmingsplan.
	oek of kade -Nader inventariseren en waarden. -Borging in bestemmingsplan.
	waterloop, oever Bestemmingsplan: openen bestemming 'Water'.
	waterparf, bestand of verdwenen Indien bestaand: bestemmingsplan: openen dubbelbestemming Waarde - Aardkundig Waarde.
Oorlog en defensie	
	schans/verdedigingswerk Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	gedenksmonument Erfgoed uit deze categorie heeft een uitdrukkelijke verspreidingsvorm, zichtbaar of niet? Dit bepaalt de borging via landschapspeil of archeologische monumenten. Op dit moment zijn niet alle elementen volledig geïnventariseerd. Voor deze elementen en objecten zal een nadere waardering worden uitgevoerd. Contact staat streven naar behoud.
	oorlogspijl Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	oordenkruis Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	vliegvelde, object Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	bunker Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	militair Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	militairmonument Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
	lemin met kogelgaten Borging in bestemmingsplan via archeologisch beleid.
Opgaand groen	
	monumentale boom Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	monumentale boom, provinciaal of landelijk belang Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	herdenkingsboom Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	boom, oever Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	hooftal Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	leem of bomenrij Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	oud bos Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	boje met bijzondere kenmerken Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	flora begraafplaats Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
	landgebruikszone Een landschap heeft specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. De bestemming en de bestrijdingsvorm maakt hier een belangrijk deel van uit. Deze kwaliteiten willen we bewaken en waar mogelijk verbetereen. -Borging van de waarden in het bestemmingsplan.
Funerair erfgoed	
	begraafplaats (1900) Begraafplaatsen hebben, als het om de waarde gaat, een historische en emotionele waardevolle plek in de samenleving. We willen de oude en meest waardevolle grafmonumenten en de historische inrichting behouden. -Inventariseren erfgoed. -Waarden. -Borging in bestemmingsplan.
	begraafplaats, bestaand Begraafplaatsen hebben, als het om de waarde gaat, een historische en emotionele waardevolle plek in de samenleving. We willen de oude en meest waardevolle grafmonumenten en de historische inrichting behouden. -Inventariseren erfgoed. -Waarden. -Borging in bestemmingsplan.
	herdenkingsgraf Begraafplaatsen hebben, als het om de waarde gaat, een historische en emotionele waardevolle plek in de samenleving. We willen de oude en meest waardevolle grafmonumenten en de historische inrichting behouden. -Inventariseren erfgoed. -Waarden. -Borging in bestemmingsplan.

Bijlage 3: Cultuurhistorische Hoofdstructuur provincie Drenthe

Uit: Cultuurhistorisch Kompas, provincie
drenthe. 2009

Colofon

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van gemeente Tynaarlo

Projectteam SteenhuisMeurs:
Dr. Marinke Steenhuis en Vita Teunissen MSc MA

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde

